

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

παράδοση και
πρωτοτυπία

Δ. Ν. ΜΑΡΩΝΙΤΗΣ

ή παραδοσιακή
δραματουργία
του Καραγκιόζη

Γ.Μ. ΣΗΦΑΚΗΣ

πολυεθνικές και
έθνικη ανεξαρτησία

Λογοτεχνία
και ιδεολογία

C. GLUCKSMANN

πρωταρχική
συσώρευση
κεφαλαίου
στὰ Βαλκάνια

Ν. ΤΟΝΤΟΡΟΦ

ΕΑΜ: ιστορία
και ιδεολογία

Α. ΕΛΕΦΑΝΤΗΣ

μηνιαία επιθεώρηση • τεύχος 5 • Σεπτέμβρης 1976 • τιμή τεύχ. 40 δρχ.

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

ΥΠΑΤΙΑΣ 5 ■ ΑΘΗΝΑ ■ ΤΗΛ 3246320

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Χριστόφορος Ἀργυρόπουλος
Νίκος Κωνσταντόπουλος
Ἀριστόβουλος Μάνεσης
Δ. Ν. Μαρωνίτης
Στέλιος Νέστωρ
Γρηγόρης Μ. Σηφάκης
Δημήτρης Α. Φατούρος

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Ἄγγελος Ἐλεφάντης
Δῆμος Μαυρομάτης
Γιώργος Σεφερτζής

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Γιάν. Η. Χάρης

ΕΚΔΟΤΗΣ: Δήμος Μαυρομάτης, Σεβαστουπόλεως 10, Ἀθήνα ● ΦΩΤΟΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ: ΦΩΤΡΟΝ Α.Ε., Συγγρού 194, τηλ. 9515078-9 ● ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Λιθογραφεία Δ. Τουμαζάτου, Πεταλά 19, τηλ. 254561.

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: ἐξάμηνη 240 δρχ., ετήσια 450. ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εὐρώπης: ἐξάμηνη 350 δρχ., ετήσια 700. ΗΠΑ - Καναδάς (ἀερ.): ἐξάμηνη 400 δρχ., ετήσια 800 ● ΕΜΒΑΣΜΑΤΑ - ΤΡΑΠΕΖΙΚΕΣ ΕΠΙΤΑΓΕΣ: Κώστας Γιούργος, Ὑπατίας 5, τηλ. 3224131.

μηνιαία ἐπιθεώρηση ● τεύχ. 5 ● σεπτέμβρης 1976 ● 40 δρχ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ἄγγελου Ἐλεφάντη	: «Ἀντικειμενικά, ἐχθρὸς τῆς ἐπανάστασης»	3
Ἄριστ. Τουμπιώτη	: <i>Γιὰ τὸ «ιδιὼνυμο»</i>	6
Παύλου Λουκάκη	: <i>Ἀθήνα 2000 μ.Χ., κατὰ τὸ Χωροταξικὸ Δοξιάδη</i>	8
■		
Chr. Glucksmann	: <i>Γιὰ τὴ σχέση λογοτεχνίας καὶ ἰδεολογίας</i>	11
Δ. Ν. Μαρωνίτη	: <i>Παράδοση καὶ πρωτοτυπία. «Ὁ γυρισμὸς τοῦ ξενιτεμένου» τοῦ Γ. Σεφέρη</i>	18
Γρ. Μ. Σηφάκη	: <i>Ἡ παραδοσιακὴ δραματολογία τοῦ Καραγκιόζη</i>	25
■		
Michel Beaud		
Jean David	: <i>[Πολυεθνικὲς ἐταιρεῖες καὶ ἐθνικὴ ἀνεξαρτησία. Ἕνα παράδειγμα: ἡ Pechiney Ugine Kuhlmann]</i>	40
■		
Χρ. Χατζηιωσήφ	: <i>Στοιχεῖα γιὰ τὴν κυπριακὴ οἰκονομία</i>	45
Πέτρου Ν. Στάγκου	: <i>Οἱ πολιτικὲς δυνάμεις τῆς Κύπρου (β' μέρος)</i> 54	
■		
Ἄγγελου Ἐλεφάντη	: <i>ΕΑΜ: Ἱστορία καὶ ἰδεολογία. Προϋποθέσεις γιὰ μιὰ ἐπιστημονικὴ θεώρηση τοῦ ΕΑΜ</i>	63
Τάσου Ἰωαννίδη	: <i>Τὸ τουρκικὸ ἐργατικὸ κίνημα τὸν 20ὸ αἰῶνα (β' μέρος)</i>	69
Νικ. Τοντόροφ	: <i>Γιὰ τὴν πρωταρχικὴ συσσώρευση κεφαλαίου στὰ Βαλκάνια</i>	75
■		
Γιώργου Καρεῶ	: <i>«Τὸ κόκκινο ἄστρο πάνω ἀπ' τὴν Κίνα. Ἡ ἐποποιία τῆς Κινεζικῆς Ἐπανάστασης», τοῦ Edgar Snow</i>	80
Χ.Α.	: <i>«Ἄγνωστα κείμενα. Λόγοι, συζητήσεις, συνεντεύξεις, ἐπιστολές», τοῦ Μάο Τσέ Τουνγκ</i> 82	
	— <i>Βιβλιογραφία γιὰ τὴν Κίνα, καὶ ἔργα τοῦ Μάο Τσέ Τουνγκ</i>	83

διαγυμνουοφρδαλμου

«ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΙΚΑ ΕΧΘΡΟΣ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ»

Οι μεγάλοι άνδρες της ιστορίας δεν έχουν όλο τον κόσμο με το μέρος τους. Συχνά ο πολύς κόσμος ήταν εναντίον τους. Μάλιστα, όσοι «μεγάλοι» έσμιξαν το προσωπικό τους έργο με τον τιτάνιο άγωνα των λαών για την κοινωνική χειραφέτησή τους, γνώρισαν θεωρητικά και πρακτικά τη σφοδρή αντίδραση των δυνάμεων που βολεύονται με το παλιό ή την κοινωνική καταπίεση.

Το ίδιο ισχύει και για τον Μάο: πολλοί, συμπατριώτες του και ξένοι, στάθηκαν πολέμιοι του. Και σήμερα, όταν η γενική «αναγνώριση» συνοδεύει τη σορό του στο Πάνθεο των Μεγάλων της Ιστορίας, πολυάριθμοι παραμένουν οι σκεπτικοί, οι πολέμιοι, οι αντίπαλοι. Αυτοί, αν δεν συμμερίζονται το έργο του νεκρού κομμουνιστή ήγέτη της Κίνας, αν διαλαλούν την αποστροφή τους γι' αυτό, αν αντιδρούν στις ιδέες και τις εφαρμογές του κινέζικου σοσιαλισμού είναι γιατί έχουν διαφορετική ιδεολογική όπτική, μία όπτική που ταιριάζει περισσότερο στα συμφέροντά τους. Η αντίθεση λοιπόν στο έργο και στην προσωπικότητα του Μάο δεν είναι παράξενο πράγμα, γιατί δεν είναι παράξενη και άσυνήθιστη ή αντίθεση συμφερόντων και ιδεών. Άποκει και πέρα η ιστορία δείχνει τι φτουράει και τι ξεφτίζει.

Έτσι, δεν ξαφνιάζει ιδιαίτερα το γεγονός ότι το ΚΚΕ, η ΚΝΕ και ο 'Οδηγητής δεν βρήκαν καλό λόγο να πουν για τον Μάο, ενώ ποτέ δεν τσιγκουνεύτηκαν τα λόγια τους προκειμένου να εξάρουν την πολιτική του ΚΚΣΕ και το συντελούμενο στην ΕΣΣΔ έργο. Μία τέτοια στάση είναι λογική συνέπεια της γενικότερης πολιτικοϊδεολογικής ιδιοσυστάσιας αυτής της τάσης του κομμουνιστικού κινήματος στον τόπο μας, που έχει την εξήγησή της και τις ιστορικές καταβολές της.

Όσοοο δεν είναι η αντίδραση στις απόψεις του Μάο που θα θέλαμε να υπογραμμίσουμε. Είπαμε: η μη συμφωνία είναι εξηγήσιμη και κατανοητή... "Όμως υπάρχουν τρόποι να είναι κανείς υπέρ ή κατά —δεν αναφέρομαι στους γνωστούς κώδικες άβροφροσύνης— και να είναι συζητήσιμος, ανεξάρτητα από το άποδεκτό των συμπερασμάτων του, και τρόποι που άποτελούν πρόκληση στη νοημοσύνη και τη στοιχειώδη έμπειρία. Στην προκειμένη περίπτωση το άπόσπασμα του 'Οδηγητή που δημοσιεύεται στη δίπλανη στήλη είναι πρόκληση στη νοημοσύνη όχι μόνο του άριστερου κόσμου αλλά και του «άπλου» ανθρώπου. Γιατί όσοι έχουν βρεθεί στα χαρκώματα της Άριστεράς, της όποιας Άριστεράς, ή έστως όσοι είναι «άπλός» λαός —τόν όποιο όλοι άναγορεύουμε τελικό και άκριβοδίκαιο κριτή μας— θα ξαφνιαστούν διαβάζοντας σέ έντυπο της «Κομμουνιστικής Νεολαίας της Ελλάδας» ότι ο Μάο ήταν άντεπαναστάτης και συνεργάτης των ίμπεριαλιστών. "Αν θελήσουν να συζητήσουν σοβαρά τους χαρακτηρισμούς αυτούς, πρέπει να παραδεχτούν ότι ως τώρα ήταν μωροί, μωροί σαν σκύβαλα, άφου, άνεξάρτητα από τη συμφωνία τους ή μη με τις μαοϊκές θέσεις, κατέτασαν την Κίνα στους μεγάλους αντίπαλους του ίμπεριαλισμού, και γνώριζαν τον Μάο στην πρώτη γραμμή του άνειμπεριαλιστικού άγωνα.

Εύκολο και τελικά άχαρο θα ήταν για τον όποιονδήποτε να άνασκεύασει τις παραδοξολογίες του 'Οδηγητή. Κι άκόμη εύκολότερο να διαγνώσει τη διάφανη άλλωστε πολιτική σκοπιμότητα που υπαγόρευσε τη θέση του. "Όμως υπάρχει κάτι άλλο, σημαντικότερο από την άνασκειμή. Οι χαρακτηρισμοί του 'Οδηγητή προσφέρθηκαν ως ιδεολογική τροφή στους χιλιάδες νέους που συγκεντρώθηκαν στο «Φεστιβάλ της ΚΝΕ» ενώ άναγγελλόταν ο θάνατος του Μάο. Στο χώρο αυτό, όπου τόσα άκούστηκαν για την άνάγκη δημοκρατικής άνάπλασης της παιδείας μας, για την πάλη κατά του σκοταδισμού, για το δικαίωμα του λαού στη γνώση και την έπιστήμη, όπου τραγουδιστές και ποιητές έπιστρατεύτηκαν για να τονώσουν —τί άλλο;— την πνευματική και την ψυχική εύαισθησία των νέων, στον ίδιο αυτό χώρο της Καισαριανής μία άνιστόρητη και ύβρεολογική άξιολόγηση του έργου του Μάο δόθηκε ως έπιστημονικό εφόδιο σέ ανθρώπους νέους που πρωτοπροβληματίζονται έμπρός στην κοινωνική περιπλο-

“Ένας από τους ιδρυτές ΚΚ και πρόεδρός του για 41 όλόκληρα χρόνια, όδηγός της μεγάλης πορείας, θεμελιωτής της Α. Δ. Κίνας, ύποκινήτης και καθοδηγητής των «πολιτιστικών επανάστασεων», διασπαστής του παγκόσμιου κομμουνιστικού κινήματος, άντισοβιετικός, άντεπαναστατικός συνεργάτης των ίμπεριαλιστών. Αυτός ήταν ο Μάο... 'Ο Μάο Τσε Τούγκ ξεκίνησε επαναστάτης και κατέληξε —τουλάχιστον άντικειμενικά— έχθρος της επανάστασης.

**(Ο ΟΔΗΓΗΤΗΣ,
βδομαδιάτικο όργανο
του Κ.Σ. της ΚΝΕ,
άρ. 108, Σεπτ. 1976)**

διαγυμνουοφδαλμου

κή: όσοι έφευγαν από την Καισαριανή θά 'πρεπε να πιστέψουν ότι ο Μάο ήταν εχθρός της επανάστασης και να φανταστούν την εικόνα μιάς Κίνας όπου «μαοϊκοί» και πράκτορες της CIA περπατούνε χέρι χέρι.

Οι άνθρωποι σήμερα, και ιδιαίτερα οι νέοι, έχουν χίλιους λόγους να άσπαστούν τη σοσιαλιστική ιδεολογία και να σκεφτούν την μοίρα τους με βάση τα επιστημονικά επιτεύγματα του μαρξισμού. Έπομένως μιά πολιτική παιδεία που θα βασίζεται στην επιστημονική γνώση των κοινωνικών, πολιτικών και ιδεολογικών προβλημάτων συνιστά κοινωνική και πολιτική ανάγκη του καιρού μας, και συνακόλουθα ή κατοχύρωσή της άποτελεί στοιχείο των δημοκρατικών δικαιωμάτων και απαιτήσεων του λαού μας. Γι' αυτό ή πλαστογράφηση της ιστορίας, ο ύποκειμενισμός, ή άποφθεγματική άξιοκρισία, ή ύποδούλωση της γνώσης στην πολιτική σκοπιμότητα —άθλιότητες με τις όποιες συμβίωσαν γενιές και γενιές Έλλήνων— στο βαθμό που, χάρη σε έντεχνους ή άτεχνους ιδεολογικούς μηχανισμούς, επιβάλλονται στη σκέψη των ανθρώπων και γίνονται πνευματικά εφόδια των λαϊκών κινημάτων, άναιρούν το αίτημα για ώριμη πολιτική παιδεία. Αυτό το αίτημα έχει άποδέκτη και όφειλέτη όχι μόνο το Κράτος, αλλά και τις ίδιες τις δημοκρατικές δυνάμεις. Άλλιώς ό δρόμος για την κοινωνική χειραφέτηση γίνεται μακρύς, πολύ μακρύς. Ιδιαίτερα μάλιστα όταν ό πνευματικός σκοταδισμός έρχεται από την ίδια την Άριστερά, το κακό είναι διπλό: από την μιά παρεμποδίζει τη διάδοση και την άνάπτυξη της μαρξιστικής σκέψης, τη σύνδεσή της με το λαϊκό κίνημα, και από την άλλη (ή ως έκ τούτου) εύνοει ή ίδια τη διείδυση της άστικής ιδεολογίας στις γραμμές του λαϊκού κινήματος.

Στο ελληνικό κίνημα δεν είναι ή πρώτη φορά που ή εύκολη συνθηματολογία πάει να παρουσιαστεί ως πεμπουσία του μαρξισμού. Γενιές άριστερών έζησαν και άγωνίστηκαν έχοντας τη φτηνή δημοσιογραφία για επιστημονικό εφόδιο, τα άποφθέγματα για ιστορική άυτογνωσία, την άπατηλή άληθοφάνεια για έγκυρη άλήθεια. Άν το ελληνικό λαϊκό κίνημα έχασε το δρόμο του τόσο συχνά, τούτο δεν ήταν άμοιρο της ιδεολογικής άποπτώχευσης στην όποια τον ώθούσαν οι τυλιγμένοι με βαρύγδουπη επαναστατική φρασεολογία άφορισμοί.

Ή ύποδοχή του πολιτικού και φιλοσοφικού έργου του Μάο στην Έλλάδα δίνει τα πειστικότερα τεκμήρια αυτής της άθλιότητας. Άπό τότε που ξέσπασε ή σοβιετοκινεζική διένεξη, στις γραμμές της ελληνικής άριστεράς τα σχετικά ιδεολογικά και πολιτικά προβλήματα άντιμετωπίστηκαν με *δρους πίστης*. Οι πολλοί —και ένωμένοι τότε στο ένα ΚΚΕ— *πίστεψαν*, και ύστερα είπαν και έγραψαν (ας θυμηθούμε τα δημοσιεύματα των εντύπων της Άριστεράς, τα πριν από το 1967), ότι ό «μαοϊσμός» άναντίρρητα συνιστά παρέκκλιση, δογματισμό, άντισοβιετισμό. Και κάποιοι λίγοι που άυτοχειροτονήθηκαν «μαρξιστές-λενινιστές» κατ' άποκλειστικότητα, *πίστεψαν* ότι ό Μάο είναι ό μόνος, ό μεγάλος όδηγητής των λαών. Το επίπεδο της ιδεολογικής σύγκρουσης ήταν τέτοιο που σε τελευταία άνάλυση δεν είχαν σημασία τα συμπεράσματα. Και οι μόν και οι δέ, με την ίδια εύκολία, με μόνο εφόδιο την «πίστη», χωρίς συζήτηση, χωρίς στοιχεία, χωρίς βάσανο, χωρίς εξέταση του συγκεκριμένου έργου, χωρίς άντιπαραβολή, χωρίς άνάλυση των συνθηκών στις όποιες έδειχνε το πρόσωπό της ή κινεζική επανάσταση, φώναξαν ΖΗΤΩ ή ΚΑΤΩ. "Έτσι! Με βάση την άπριόρι κατάφαση σε ένα μοντέλο και μιά πολιτική, της ΕΣΣΔ στην μιά περίπτωση, με βάση την άπριόρι κατάφαση στις κινεζικές θέσεις στην άλλη· οι μόν προσηλωμένοι στην ΕΣΣΔ, οι δέ «θέλοντας να βρουν στην Κίνα ό,τι έχασαν στην Μόσχα». Και οι δυο άναζητώντας στη θαλπωρή μιάς ξένης αίγλης παράδειγμα για μίμηση. Και τα προβλήματα έμεναν άπέξω. Έπομένως ή όποια γονιμοποίηση που θα μπορούσε να προκύψει από τη γνώση και την οικείωση της έμπειρίας και των κατακτήσεων της κινεζικής επανάστασης χάθηκε στη στεία λογοκοπία.

Αυτή ή θλιβερή προϊστορία, που την κάνει ιδιαίτερα επίκαιρη το δημοσίευμα του *Όδηγητή*, μάς ύποχρεώνει να προσεγγίσουμε με διαφορετική μεθοδολογία την κινεζική σοσιαλιστική

διαγυμνουφθαλμοι

εμπειρία και τις ιδέες του Μάο. Στην πορεία της κινεζικής επανάστασης —όπως σε κάθε επανάσταση— υπάρχουν έργα σημαντικά: ή Μεγάλη Πορεία, ο αντίφασιστικός αγώνας, ή κραταίωση του Λαϊκού Ήπελευθερωτικού Στρατού, ή αποτίναξη της ιμπεριαλιστικής εξάρτησης, ή ίδρυση της Λαϊκής Δημοκρατίας της Κίνας, οι πρώτες βάσεις του σοσιαλισμού, ή εξαφάνιση της πείνας και της αρρώστιας από τις πλατιές μάζες του κινεζικού λαού, το «μεγάλο άλμα προς τα μπρός», οι αγροτικές κομμουνες. Ακόμη και η τόσο συζητημένη πολιτιστική επανάσταση, είτε το θέλουμε είτε όχι, έθεσε με νέους όρους το ζήτημα των σχέσεων του κόμματος με τις μάζες, του κόμματος με το Κράτος, πλούτισε την προβληματική μας για τις σχέσεις του έποικοδομήματος με την κοινωνικοοικονομική βάση σε έναν σοσιαλιστικό κοινωνικό σχηματισμό, και έδωσε ένα άλλο κλειδί για να ερμηνεύσουμε τα «άρνητικά» και τα «λάθη» του σοσιαλιστικού κόσμου. Και κάτι, ίσως, πιο σημαντικό, πού μάς ενδιαφέρει άμεσότερα: η πολιτιστική επανάσταση γονιμοποίησε την ανάλυση και την κριτική της πραγματικότητας των σοσιαλιστικών κοινωνιών, χωρίς αυτό να είναι, ή να είναι υποχρεωτικά, άντικομμουνισμός.

Το μεγάλο και πρωτεϊκό έργο της κινεζικής επανάστασης, όπως σωστά επισημάνθηκε, έδειξε πρακτικά ότι ή 'Οκτωβριανή Επανάσταση δεν ήταν φευγαλέα αναλαμπή πού έμελλε να σβήσει στη βαρβαρότητα του σύγχρονου κόσμου, αλλά τάση της ανθρώπινης ιστορίας. "Όσοι γνοιάζονται για την πορεία του σοσιαλισμού στον τόπο μας θα ήταν ένοχοι πνευματικού κομπογιανντισμού και πολιτικού στραβισμού αν την αντιμετώπιζαν με άφορισμούς. 'Η κινεζική εμπειρία πρέπει να μελετηθεί, να μελετηθεί, και πάλι να μελετηθεί.

'Αντίθετα, ή μεθοδολογία του 'Οδηγητή δεν είναι χρήσιμη σε κανέναν, γιατί αποτελεί άρνηση της κοινής εμπειρίας και της λογικής. 'Ο Λένιν έγραφε ότι «ο Μάρξ δεν μάς άφησε ένα έργο "Λογικής" (με κεφαλαίο Λ) αλλά μάς κληροδότησε τη "λογική" του *Κεφαλαίου*». Και ξέρουμε ότι ή λογική του *Κεφαλαίου* δεν είναι άλλη από την αύστηρη ανάλυση των νόμων της καπιταλιστικής κοινωνίας και των τάσεων του ιστορικού γίνεσθαι. Ξαναγουρίζοντας σ' αυτή τη λογική μπορούμε γόνιμα να κατανοήσουμε τα σύγχρονα προβλήματα του σοσιαλισμού —κι εκείνα πού έκανε επίκαιρα ο θάνατος του Μάο. [Τά ανιστόρητα άποφθέγματα είναι μόνο για τὰ πανηγύρια.]

ΑΓΓΕΛΟΣ ΕΛΕΦΑΝΤΗΣ

διαγυμνουοφδαλμου

ΓΙΑ ΤΟ «ΙΔΙΩΝΥΜΟ»

‘Η πρόσφατη τροποποίηση του Ποινικού Κώδικα, που τόσες αντιδράσεις και συζητήσεις προκάλεσε, έφερε και πάλι στο προσκήνιο της πολιτικής ζωής του τόπου το πάντα καιρίο και ανεξάντλητο θέμα της βίας. Βασική επιδίωξη του νόμου 208/76, και ειδικότερα του άρθρου 5, που ψηφίστηκε από τη Βουλή πριν από έναν μήνα, είναι, σύμφωνα με τις δηλώσεις των εισηγητών του, «η πάταξις της βίας και της τρομοκρατίας».

‘Ενώ όμως σαφής είναι η πρόθεση του νομοθέτη, άσαφής και επικίνδυνα άοριστη γίνεται η διατύπωση του νόμου με την υιοθέτηση του νομικά αδόκιμου όρου «βία ή χρήση βίας»: ‘Η αντικατάσταση αυτή του όρου «σωματική βία ή άπειλη τοιαύτης» που χρησιμοποιούσε ως τώρα στο άρθρο 167 «περί αντίστασεως» ο Ποινικός Κώδικας, επιτείνει τη σύγχυση γύρω από την ήδη ιστορικά φορτισμένη έννοια της βίας.

‘Η χωρίς ειδικότερο προσδιορισμό χρήση του όρου βία, αφήνει να νοηθεί ότι ο νομοθέτης έννοει τα πάντα και δεν άποκλείει τίποτε: άποδοκιμάζει με την ίδια αυστηρότητα τη σωματική ή ύλική βία, την ψυχολογική ή άκόμη και την άπειλη ψυχολογικής βίας (!), τη βία που άσκειται χάριν τρομοκρατίας και τη βία που έχει πολιτικά κίνητρα, τη βία των μαζών και τη βία την άτομική. Δεν κάνει άρα καμία διάκριση άνάμεσα στην οργανωμένη και την άνοργανωτη βία.

‘Η τόσο γενική και άοριστη τυποποίηση της βίας στον Π.Κ. γίνεται άκόμη πιό άπρόσωπη με την ταυτόχρονη αύξηση του όριου της επιβαλλόμενης ποινής και με την κατάργηση της δυνατότητας άναστολής ή μετατροπής της ποινής. Στενεύουν άφόρητα τα περιθώρια της ποινικής έκτίμησης του δικαστή, και ούσιαστικά του άφαιρείται η δυνατότητα να επιβάλει ποινή σύμφωνα με τις συνθήκες του εγκλήματος και την προσωπικότητα του δράστη. ‘Η άπονομή της δικαιούσης επαφίεται στο νόμο και όχι στο δικαστή, ό όποιος μεταβάλλεται σε αυτόματο εφαρμοστή του νόμου. ‘Η δικαστική άπόφαση δεν θά άποτελει πιά έξατομικευμένη εφαρμογή του νόμου άλλά τυπική επανάληψη της άφηρημένης διατύπωσης του

Πρόκειται για δικαιοσύνη που ένδιαφέρεται κυρίως για τό «έγκλημα» στην «τυποποιημένη» άπρόσωπη διατύπωση του, και άδιαφορεί σχεδόν για τόν «έγκληματία», τά πρόσωπα που «έγκλημάτησαν».

Τό άρθρο 5 του νόμου 208 δεν δημιουργεί όμως μόνο νομικά, έρμηνευτικά προβλήματα: δημιουργεί ένα σοβαρό πολιτικό θέμα: ‘Υπερπροστατεύοντας ποινικά τούς προσωπικούς φορείς της κρατικής έξουσίας κάνει πιό έναργή την αντίθεση άνάμεσα στη «νόμιμη» βία, την όποία ένσαρκώνει και άσκει από τη φύση του κάθε κρατικός μηχανισμός, και στην «παράνομη» βία που άναγκάζονται πολλές φορές να χρησιμοποιήσουν σάν μέσο άμυνας και προάσπισης των συμφερόντων τους οί κυβερνώμενοι. ‘Η βία για την όποία μιλά ό Π.Κ. είναι συχνά αντίδραση στους μηχανισμούς καταστολής, «άντι-βία» στην πολιτική καταπίεση.

‘Αλλά γι’ αυτή την πλευρά του νόμου νομίζουμε πως μίλησε παραστατικότητα στη Βουλή ό βουλευτής της ‘Αντιπολίτευσης ‘Αναστάσιος Σεχώτης, του όποιου και παραθέτουμε, αντί για όποιο άλλο σχόλιο, αυτούσια σχεδόν την παρέμβαση:

«(...) Κύριε πρόεδρε και κύριε ‘Υπουργέ, από της άρχής της συζητήσεως του παρόντος νομοσχεδίου, πέραν των νομοτεχνικών περιπλοκών και λεπτομερειών τās όποιās ανέλυσαν άριστοι συνάδελφοι ποινικολόγοι, παραμένει η ούσία και τό κεντρικόν πνεύμα του βαθυτέρου σκοπού του νομοσχεδίου, και η ratio legis επί της όποιās η Κυβέρνησις έδραιώνει τό νομοσχέδιο. Και τί μάς ειπέ; “Ας τό είπω με τύπον ήπιον και διασκεδαστικόν. “Ας τό είπω με έναν τύπον άνακoinωθέντος, που θυμίζει άλλο νυκτερινόν άνακoinωθέν άλλης τραγικής έποχής, η όποία εύτυχώς παρήλθε. Και ιδού:

»Λόγω έκτάκτου κινδύνου προερχομένου από την manía που κατέλαβε τούς “Ελληνες πολίτες όπως διά του έξαπολυθέντος κύματος βίας καταλύσουν την Δημοκρατίαν, η Κυβέρνησις διά κατεπείγοντος νομοθετήματος εις τό Τμήμα Διακοπών και πρός προστασίαν της Δημοκρατίας άποφασίζει και διατάσσει:

διαγυμνουοφδαλμου

“Αρθρον 5.

**Τὸ ἄρθρον 167
τοῦ Ποινικοῦ Κώδικος
ἀντικαθίσταται ὡς ἀκολούθως:
“Ἄρθρον 167. 1. “Ὅστις
μεταχειρίζεται βίαν
ἢ ἀπειλὴν βίας,
ἵνα ἐξαναγκάσῃ ἀρχὴν τινα
ἢ ὑπάλληλον εἰς τὴν ἐνέργειαν
πράξεως ἀναγομένης εἰς τὰ
καθήκοντά των ἢ παράλειψιν
νομίμου τοιαύτης,
ὡς καὶ ὁ βιαιοπραγῶν
κατὰ ὑπαλλήλου ἢ
προσώπου προσληφθέντος ἢ
ἐτέρου ὑπαλλήλου
προστρέξαντος
πρὸς ὑποστήριξιν τούτου,
διαρκούσης τῆς νομίμου
ἐνεργείας του,
τιμωρεῖται διὰ φυλακίσεως
τουλάχιστον ἐνὸς ἔτους,
ἀποκλειομένης
εἰς πᾶσαν περίπτωσιν
τῆς μετατροπῆς ἢ
ἀναστολῆς αὐτῆς.**

**2. Ἐὰν αἱ περὶ ὧν
ἡ προηγουμένη παράγραφος
πράξεις ἐτελέσθησαν
ὑπὸ ὀπλοφοροῦντος
ἢ φέροντος
μεθ’ ἑαυτοῦ ἀντικείμενα,
διὰ τῶν ὁποίων δύναται νὰ
προκληθῇ σωματικὴ βλάβη,
ἢ ὑπὸ προσώπου ἔχοντος
κεκαλυμμένα ἢ ἡλλοιωμένα
τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτοῦ
ἢ ὑπὸ πλειόνων, ὡς καὶ ἐὰν
ὁ καθ’ οὗ ἐστράφη ἢ πράξις
διέτρεξε σπουδαῖον
προσωπικὸν κίνδυνον,
ἐπιβάλλεται φυλάκισις
τουλάχιστον δύο ἐτῶν,
ἐφ’ ὅσον ἡ πράξις
δὲν τιμωρεῖται βαρύτερον
ὑπὸ ἐτέρας διατάξεως».**

»1ον. Ἀνακηρύσσει πρόσωπα ἱερὰ τοὺς χωροφύλακες, ἀγροφύλακες, δασοφύλακες καὶ πάντες τοὺς προστρέχοντες συνεργάτες τους, γνωστοὺς καὶ ἀγνώστους εἴτε ἀπὸ τὴν δολοφονίαν τοῦ βουλευτοῦ εἰς Θεσ/νίκη, εἴτε ἀπὸ τὴν βίαν καὶ νοθείαν, εἴτε ἀπὸ τὴν δικτατορίαν τῆς ὁποίας μέγας ἀριθμὸς εὐτυχῶς παραμένει καὶ τιμᾶται εἰς τὰς τάξεις τῶν Σωμάτων Ἀσφαλείας γιὰ νὰ ὑπενθυμίζει τοὺς προσφάτους ἀγῶνας κατὰ τῆς δικτατορίας, ὡς: τὰς ἀποκρούσεις τῶν ἀγωνιστῶν τῆς Δημοκρατίας εἰς τὰ κρατητήρια, τὰς φυλακὰς καὶ τὰς ἐξορίας, καὶ τῆς ἰδιαίτερας περιποιήσεως ποὺ τοὺς παρέσχον εἰς αὐτὰς (...).

»2ον. Ἀναθέτει εἰς τοὺς ἀνωτέρω τὴν προστασίαν τῆς Δημοκρατίας ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων πολιτῶν καὶ πᾶς Ἑλλήνων πολίτης, ὅστις διὰ βίας ἢ ἀπειλῆς βίας παρεμποδίζει τὰ ἀνωτέρω ὄργανα στὴν ἐκτέλεση τοῦ καθήκοντός των τιμωρεῖται ἐπ’ αὐτοφῶρω διὰ φυλακίσεως ἀπὸ ἐνὸς μέχρι πέντε ἐτῶν ἄνευ ἀνακρίσεως, ἄνευ δικαίωματος ἀναστολῆς ἢ μετατροπῆς τῆς ποινῆς. Ἐὰν δὲ ἐπισυμβεῖ νὰ ὑποστῇ ἀνήκεστον βλάβην, ἀποθνήσκει εἰς τὰς φυλακὰς, εἰς τὸ περίφημον λειτουργοῦν νοσοκομεῖον κρατουμένων, ἐξοπλισμένον μὲ τὰ τελευταῖα μέσα τῆς ἐπιστήμης. Τὸ ἴδιο θέλει συμβεῖ διὰ τὴν ἐκτόμισιν ἀσεβοῦς φράσεως κατὰ τῶν ὡς ἄνω ἱερῶν προσώπων.

»Ἀντίθετα τὰ ὄργανα ταῦτα ἐὰν προβοῦν εἰς τὰς ἀνωτέρω πράξεις κατὰ πολιτῶν, ἢ Κυβέρνησις ἐκτιμῶσα ὅτι τοῦτο συνέβη ἀπὸ τὸν βαθὺν σεβασμὸν τῶν ὀργάνων πρὸς τὰς ἀτομικὰς ἐλευθερίας τῶν Ἑλλήνων, τὰ ὄργανα θὰ τιμωροῦνται μετὰ ἀπὸ ἀνάκρισιν διὰ φυλακίσεως ἀπὸ 10 ἡμερῶν, μὲ δικαίωμα ἀναστολῆς καὶ ἐξαγορᾶς τῆς ποινῆς, πρὸς 100 δραχμὰς ἡμερησίως, καὶ τοῦτο διὰ νὰ ἐλαφρυνθοῦν οἱ Ἑλληνας ἀπὸ τὰ οἰκονομικὰ βάρη ποὺ τοὺς ἐπιβάλλονται διὰ τὴν συντήρησιν τῶν Σωμάτων Ἀσφαλείας καὶ τὸν ἐφοδιασμὸν των μὲ τὰ μοντέρνα μέσα διαλύσεως συγκεντρώσεως, τὰ ὁποία ἐχειροκρότησεν ὁ Λαὸς κατὰ τὰς ἐπιδείξεις των στὰς ὁδοὺς τῶν Ἀθηνῶν, στὰ Σπάτα καὶ στὰς ἀγροτικὰς συγκεντρώσεις.

» Καὶ εἶπατε κ. Ὑπουργέ, κατὰ τὴν τελευταίαν συζήτησιν. Μᾶς ἐπεκαλέσθητε τὸν γαλλικὸν νόμον. Σὰς ἐρωτῶ, λέγει ὁ γαλλικὸς νόμος, ἐὰν ἕνας ἀγρότης, ἕνας τσοπάνης, ἀπωθήσει τὸν ἀγροφύλακα ἢ τὸν δασοφύλακα, θὰ πάει ἕνα χρόνον φυλακὴ ἄνευ μετατροπῆς, ἄνευ ἀναστολῆς καὶ ἐπ’ αὐτοφῶρω;

»Εἶπατε τί συμβαίνει εἰς τὴν Ἀγγλίαν, ἐπίθεσις κατὰ ἀστυνομικοῦ! Ἦκούσατε ὁμως ποτὲ καταδίκην Ἀγγλοῦ ἀστυνομικοῦ, διότι ἠθέλησε νὰ παραβιάσει τὰ ψλιπτικά φρονήματα τοῦ πολίτου; Ἦκούσατε ποτὲ, κ. Ὑπουργέ, εἰς ξένην χώραν τὰ ἀστυνομικὰ ὄργανα νὰ ἀναμιγνύονται κατὰ τέτοιον δόλιον καὶ βίαιον τρόπον εἰς τὴν πολιτικὴν ζωὴν τῆς χώρας των; Φοβοῦμαι, κ. Ὑπουργέ, ὅτι νομίζετε ὅτι τὸ νομοσχέδιο αὐτὸ σὰς παρέχει μία ἐξουσία μείζονα διὰ προστασίαν μονοπλεύρων κομματικῶν σκοπῶν! Δὲν πιστεύω, μακρὰν αὐτοῦ, ὅτι ἐπιθυμεῖτε δικτατορίαν διὰ τῶν μεθόδων αὐτῶν. Ἀπλῶς νομίζετε ὅτι αὐτὸς ὁ νόμος σὰς βολεῖ, διότι θὰ ἐνισχύσει τὸ Δοβλέτι καὶ ἡ ἐξουσία σας θὰ παραμείνει ἐξουσία συνεπεία τῆς χρησιμοποιοῦσεως αὐτῶν τῶν μεθόδων, διὰ τῆς ἡρωποιοῦσεως τῶν ὀργάνων αὐτῶν τῆς τάξεως, ποὺ σήμερα ἐσεῖς διεθύνετε (...).

ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ ΤΟΥΜΠΙΩΤΗΣ

διαγυμνουφθαλμου

ΑΘΗΝΑ 2000 μ.Χ., ΚΑΤΑ ΤΟ ΧΩΡΟΤΑΞΙΚΟ ΔΟΞΙΑΔΗ

Πρόσφατα δόθηκε στη δημοσιότητα δίτομη εύρεια περίληψη της τελικής μελέτης για το «Χωροταξικό Σχέδιο και Πρόγραμμα της Περιοχής Πρωτεύουσας». Η μελέτη είχε ανατεθεί στο τέλος του 1972 στο Γραφείο μελετών Δοξιάδη, ενώ το ίδιο Γραφείο ανέλαβε το 1973 και την μελέτη για το «Εθνικό Χωροταξικό Σχέδιο και Πρόγραμμα», ή οποία δεν έχει ακόμη τελειώσει.

Στο σημείωμα τούτο δεν θα σταθούμε στην τεχνοκρατική μεθοδολογία με την οποία αναλύθηκαν τα προβλήματα της πρωτεύουσας και διαμορφώθηκαν οι σχετικές προτάσεις. Όχι γιατί δεν θα είχε ενδιαφέρον ή φιλοσοφία του μελετητή μέσα από την οποία βλέπει την μελλοντική μορφή-δομή της πρωτεύουσας και την μοίρα των ανθρώπων που θα ζούν σ' αυτήν, ούτε γιατί δεν θα ήταν σκόπιμο να κριθούν οι προτιμήσεις των οργάνων της Πολιτείας για τις απόψεις που πρυτανεύουν στο ένλγω Γραφείο, και για τις διαδικασίες που ακολούθησε ή έκπνωση της πιά πάνω μελέτης. Νομίζουμε όμως ότι τη στιγμή αυτή που το «Χωροταξικό της Πρωτεύουσας» έχει παραδοθεί στους κοινωνικούς και επιστημονικούς φορείς (ΤΕΕ, Τοπική Αυτοδιοίκηση, επιστημονικούς συλλόγους Τεχνικών, κ.λπ.), πρέπει να άρχισι κανείς από τους προγραμματικούς στόχους και τις κατευθύνσεις που ώθησαν την Πολιτεία να αναθέσει σέ έναν ιδιώτη την μελέτη για την μελλοντική διαμόρφωση της Αθήνας, και ολόκληρου του τόπου.

Γιατί ό προγραμματισμός και οι στόχοι ανάπτυξης βασίζονται σέ γενικότερες πολιτικές αποφάσεις σχετικά ανεξάρτητες από την τεχνικο-οικονομική μεθοδολογία που υπαγορεύει και συγκεκριμενοποιεί τις τελικές λύσεις. Τό πρόβλημα, λοιπόν, πρίν άπ' όλα είναι πολιτικό, και κατά δεύτερο λόγο τεχνικό-«επιστημονικό».

Μ' αυτές τις προκαταρκτικές παρατηρήσεις έπισημαίνουμε μιá πρώτη πλευρά του ζητήματος. Η περίπτωση του «Χωροταξικού της Πρωτεύουσας» άποτελεί τυπικό παράδειγμα σχεδιασμού και προγραμματισμού όπου λείπουν άκριβώς εκείνα τά στοιχεία που κυρίως πρέπει να προϋπάρχουν: δηλαδή, οι στόχοι του κράτους για τή γενικότερη ανάπτυξη της πρωτεύουσας και της χώρας ολόκληρης. Γιατί τό πρόβλημα της παραπέρα ανάπτυξης της σημερινής πρωτεύουσας συνδέεται άρρηκτα με τόν έθνικό χωροταξικό σχεδιασμό. Και ό χωροταξικός σχεδιασμός δεν είναι τίποτε άλλο παρά ή έκφραση και διάταξη στο χώρο, σέ μιá δυναμική διαχρονικά σχέση και άλληλεξάρτηση, των οικονομικών και κοινωνικών δραστηριοτήτων και λειτουργιών που έντοπίζονται, προσδιορίζονται και προγραμματίζονται μέσα από τούς στόχους και τις κατευθύνσεις του προγράμματος και του σχεδίου οικονομικής ανάπτυξης. Στο σημείο αυτό ή Πολιτεία εκχώρησε τά δικαιώματα και τις ύποχρεώσεις της σέ έναν ιδιώτη, στόν όποίο δεν δόθηκε καμία προγραμματική προδιαγραφή. Κοντολογίς άποτάνθηκε σ' έναν «σπεσιαλίστα» λέγοντάς του: «Πές μου τί πρέπει να κάνω για να είμαι Κράτος».

Μιά δεύτερη πλευρά του ζητήματος είναι ότι ή μελέτη ανατέθηκε στο Γραφείο Δοξιάδη μεσουρανούσης της στρατιωτικής δικτατορίας. Μετά από την πτώση της δικτατορίας δεν ανακλήθηκε ή άνάθεση της μελέτης, αντίθετα μάλιστα, με τό νόμο 360/76 που παρέχει τή δυνατότητα άνάθεσης χωροταξικών μελετών τέτοιας κλίμακας σέ ιδιώτες (με διαδικασίες παρόμοιες με αυτές που άκολούθησε ή συγκεκριμένη μελέτη Δοξιάδη), οι όποιες τελικά κατοχυρώνονται νομοθετικά, ύπάρχει τό ένδεχόμενο οι προτάσεις Δοξιάδη να γίνουν νόμος.

Τό πράγμα έχει κάποια σημασία. Όπως είπαμε, τό κράτος αναθέτοντας την μελέτη δεν διατύπωσε τούς έπιδικώμενους στόχους ανάπτυξης που θα έπρεπε να περιλάβει τό Χωροταξικό. Βέβαια, τό Γραφείο μελετών θα έπρεπε να λάβει ύπόψη τό «Σχέδιο Προτύπου Μακροχρονίου Άναπτύξεως» που έκπονήθηκε από τό ΚΕΠΕ τό 1972, τό όποίο θα μπορούσε να έχει μόνο συμβουλευτική και όχι δεσμευτική σημασία, μιá και δεν έχει τύχει άκόμη έπίσημης κρατικής άποδοχής. Συνεπώς, τη στιγμή που δεν ύπάρχουν έπίσημες κρατικές

διαγυμνουοφρδαλμου

κατευθύνσεις νομοθετικά διατυπωμένες, ή μόνη κατεύθυνση που ισχύει ντεφάκτο είναι η γενικότερη πολιτική κατεύθυνση της πολιτικής εξουσίας, που στην προκειμένη περίπτωση δεν ήταν άλλη από τη γενικότερη πολιτική κατεύθυνση της στρατιωτικής δικτατορίας: πολιτική εξάρτησης και έθνικης μειοδοσίας. Όλα αυτά για τη χωροταξία σημαίνουν εξάρτηση του ελληνικού χώρου και έλεγχό του από τους διαθέτοντες την υπερασύγχρονη τεχνολογία ξένους, οι οποίοι επιδιώκουν, βέβαια, την κατοχύρωση των δικών τους συμφερόντων και όχι την αρμονική ανάπτυξη του ελληνικού χώρου με βάση τα συμφέροντα του ελληνικού λαού.

Όλα τούτα δεν έμειναν στο χώρο της θεωρίας. Υλοποιήθηκαν συγκεκριμένα στο ίδιο το χωροταξικό που έκπόνησε το Γραφείο μελετών Δοξιάδη. Μιά πρώτη ματιά στο προτεινόμενο σχέδιο μάς πείθει ότι ο είσηγητής (στο Ε' Πανελλήνιο Αρχιτεκτονικό Συνέδριο του 1965) της «Δυνατόλεως» (της μελλοντικής παγκόσμιας πόλης που θα περιλάβει όλα τα σημερινά αστικά κέντρα σε μία ενιαία και αδιαίρετη αστική ζώνη, όπως συμβαίνει περίπου σήμερα σε μικρότερη κλίμακα στις ΗΠΑ και τη Δ. Ευρώπη, π.χ. η περιοχή Ραύρ μαζί με την περιοχή Άμβερσα-Βρυξέλλες-Λιέγη) και της «Πρός Βορράν Γραμμικής Ανάπτυξης της Πρωτεύουσας» (ότι δηλαδή η Αθήνα θα προεκταθεί προς τον βορρά και θα αποτελέσει με τη Θεσσαλονίκη ενιαία μεγαλούπολη), έχει ξεχάσει σήμερα τη θεωρία του εκείνη (γιατί άραγε;) και σύμφωνα με τις συνθήκες του 1972 καθόρισε «κατά τὸ δοκοῦν», άφενός τὸ ρόλο τῆς Ἑλλάδας στὸν διεθνή οικονομικό χώρο και άφετέρου τὸν νευραλγικό ρόλο τῆς πρωτεύουσας στὸν ελληνικό χώρο. Και γιά νά προσδιορίσει τὸ ρόλο τῆς Ἀθήνας ξεκινάει ἀπό τὸν προσδιορισμό τοῦ ρόλου τῆς Ἑλλάδας λέγοντας:

1. «*Ἡ συσχέτιση τῆς χώρας ἀπό ἀποψη θέσεως, ἐκτάσεως, πόρων, με τὸ σύνολο τῆς γνωστῆς καὶ προσιτῆς ἐπιφάνειας τῆς γῆς* στο παρελθόν και τώρα, και ἡ ἐξέτασή τῆς ὡς πρὸς διάφορα χαρακτηριστικά και σὲ σύγκριση με ἀντίστοιχους διεθνείς μέσους ὄρους, παρέχουν πολὺ χρήσιμες ἐνδείξεις γιά μιὰ πρώτη προσέγγιση στο θέμα τοῦ προσδιορισμοῦ ἐνὸς φάσματος πιθανῶν ἐναλλακτικῶν δυνατοτήτων προσανατολισμοῦ τῆς χώρας στο μέλλον» (σελ. 1, 16). Και ἐπειδὴ ἡ Ἑλλάδα «βρίσκεται σὲ ἀπόσταση μόνον 940 χλμ. περίπου ἀπό τὸ κέντρο βάρους τῆς ἐπιφανείας τῆς γῆρας» τοῦ κόσμου, τὸ ὅποιο ὁ Δοξιάδης βρίσκει στὸν κόλπο τῆς Σίρτυος στὴ Λιβύη και λίγο μακρύτερα ἀπό τὸ κέντρο βάρους τῆς κατοικίσιμης γῆρας τοῦ κόσμου (στὰ σύνορα Λιβύης-Τσαντ) βγάζει τὸ συμπέρασμα ὅτι «*ἡ Ἑλλάδα κατέχει θέση κεντρική στὸν κόσμο*» (ὑπογραμμίσεις Π.Α.).

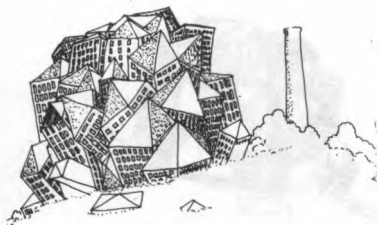
2. «*Ὁ καταλληλότερος χώρος γιά τὴ μελέτη δικτυώσεως τῆς Ἑλλάδος εἶναι τὸ εὐρύτερο γεωπολιτικό σύστημα (:) μέσα στο ὅποιο ἐντάσσεται, και ὄχι ἡ οἰκουμένη. Τὸ σύστημα αὐτὸ εἶναι ἡ Μεσόγειος και ἡ Μαύρη Θάλασσα με τίς χώρες που συνδέονται ἄμεσα με αὐτή, δηλ. τίς χώρες τῆς Εὐρώπης και τῆς Β. Ἀφρικῆς και τίς χώρες τῆς Ἑγγύς και Μέσης Ἀνατολῆς. Ὁ χώρος αὐτός ἀκτίνας 2.500 χλμ. δίνει τὴν πραγματικὴ εἰκόνα τοῦ φυσικοῦ συστήματος γῆρας και θάλασσας που ἔχει κέντρο τὴν Ἑλλάδα*» (σελ. 1, 21, ὑπογραμμίσεις Π.Α.).

Ἔτσι ἡ Ἑλλάδα εἶναι τὸ κέντρο τοῦ κόσμου και τοῦ γεωπολιτικοῦ τῆς συστήματος, χωρίς φυσικά νά ἐξηγεῖται τί σημαίνει ἔνα τέτοιο γεωπολιτικό σύστημα. Κι ἄκόμη ἡ Ἑλλάδα «στατικά εἶναι πολὺ ἀντιπροσωπευτικὴ τοῦ παγκόσμιου μέσου βαθμοῦ ἀναπτύξεως, ἄλλα δυναμικά βρίσκεται σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο ἀπό τὸν μέσο αὐτὸ βαθμό.

»ζ. δὲν ἔχει ὀργανώσει τίς ἀναγκαῖες συνδέσεις και φυσικὲς δικτυώσεις τῆς μέσα στὸν κόσμο παρόλο που στο παρελθόν ἡ δύναμή τῆς ὀφειλόταν σ' αὐτὲς και παρόλο που σήμερα ἔνα μεγάλο ποσοστὸ τοῦ εἰσοδήματός τῆς προέρχεται ἀπό τὸ ἐξωτερικό». (σελ. 1, 27).

Μέσα λοιπὸν σ' αὐτὸν τὸν κεντρικό ρόλο τῆς χώρας «*ὁ διεθνῆς και ὁ ἐθνικός ρόλος τῆς Πρωτεύουσας ὀφείλει νά προσανατολιστεῖ με τέτοιο τρόπο που νά καταστήσει τὴν Πρωτεύουσα:*

- »α. Ἐπιτελικὸ κέντρο τῆς χώρας...
- »β. Ὀργανωμένο μητροπολιτικό κέντρο...
- »γ. Πόλο οικονομικῆς ἀναπτύξεως τῆς χώρας...
- »δ. Κόμβο μεταφορῶν...
- »ε. Διεθνῆς οικονομικό κέντρο...

διαγυμνουοφδαλμου

»στ. Διεθνές πολιτιστικό και πνευματικό κέντρο...

»ζ. Διεθνές τουριστικό κέντρο» (σελ. 1, 34-36).

Η Ελλάδα, λοιπόν, κέντρο του κόσμου και του «γεωπολιτικού συστήματός» της, καθορίστηκε «άθηνοκεντρικά», αφού η πρωτεύουσα βρίσκεται κοντά σε όλα αυτά τα άπιθνα γεωγραφικά, πληθυσμιακά, και είδοσηματικά επίκεντρα της χώρας (το τελευταίο βρίσκεται κοντά στην... 'Υλίκη!), που λέει η μελέτη (βλ. χάρτη 32.500/44), και πρέπει να παίξει το ρόλο που πιο πάνω αναφέρθηκε.

Με βάση αυτές τις γενικές προκείμενες ή «άποκεντρωτική πολιτική» και η «έξισορροπηση χώρου και εισοδήματος» που αποτυπώνεται στο Χωροταξικό Δοξιάδη για το 2000 μ.Χ. είναι η ακόλουθη:

1. Προβλέπεται αύξηση του πληθυσμού της πρωτεύουσας σε 4.300.000 κατ. σε συνολικό πληθυσμό 11.500.000 κατ., ενώ αν οι σημερινές τάσεις άφεθούν ελεύθερες θα είχαμε μια πρωτεύουσα 6.000.000 κατοίκων. "Έγινε λοιπόν «οικονομία» 1.500.000 κατοίκων.

2. Η πρωτεύουσα σε σχέση με την Ελλάδα θα είναι κέντρο τριτογενών δραστηριοτήτων και επίτελικών υπηρεσιών.

3. Σε σχέση με το γενικότερο «γεωπολιτικό σύστημα» ή χώρα ορίζεται ως διεθνές κέντρο υπηρεσιών, κέντρο ακτινοβολίας, οικονομικής, πολιτιστικής, συγκοινωνιακής, κ.λπ.

4. Οι βιομηχανικές δραστηριότητες θα κατανεμηθούν στα λοιπά άστικά κέντρα της χώρας. Για να μπορέσει το σύνολο να λειτουργεί σωστά και ισόρροπα, η Αθήνα θα είναι ο έγκεφαλος, και η περιφέρεια τα έκτελεστικά άκρα.

Στόν όψιμο λοιπόν αυτόν «μεγαλοϊδεατισμό» ξέρουμε όλοι καλά τί κρύβεται, όταν η πρωτεύουσα άποκτήσει αυτά τα μεγέθη και χρειαστεί να παίξει το ρόλο που προτείνει το Γραφείο Δοξιάδη: έλεγχος ενός πολύπλευρα εξαρτημένου χώρου.

Δέν είναι δυνατόν στο σημείωμα τούτο να αναλύσουμε πώς, μέσα από τις μεγάλες έπιλογές και τις μικρές «λεπτομέρειες», εκφράζεται η γενικότερη φιλοσοφία του Κ. Δοξιάδη, και κυρίως ποιές συνέπειες θα έχει για την τύχη των Νεοελλήνων ή νομοθετική κατοχύρωση αυτής της φιλοσοφίας. Έλπίζουμε ότι τα πορίσματα των έπιστημονικών και κοινωνικών φορέων της χώρας στους όποιους έχει υποβληθεί θα είναι γόνιμα και άποκαλυπτικά.

Για τις ανάγκες της συζήτησης ώστόσο θα θέλαμε να διατυπώσουμε μερικά έρωτήματα προκαταρκτικού χαρακτήρα:

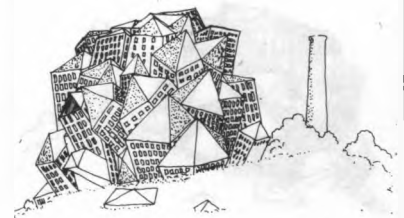
1. Η κυβέρνηση άποδέχεται τους γενικούς στόχους και το ρόλο που άποδίδει στη χώρα το Χωροταξικό Δοξιάδη; Έπαναλαμβάνουμε: τους γενικούς στόχους, και ύπογραμμίζουμε ότι οι γενικοί στόχοι δέν είναι ζήτημα τεχνικής μελέτης άλλα γενικότερων πολιτικών έπιλογών.

2. Η κυβέρνηση άποδέχεται το ρόλο και τη θέση της πρωτεύουσας όπως ορίζονται στο Χωροταξικό Δοξιάδη; Και το ζήτημα αυτό, έπαναλαμβάνουμε, είναι πολιτικό.

3. Ποιά σχέση ύπάρχει μεταξύ του Χωροταξικού της Πρωτεύουσας και του Έθνικού Χωροταξικού; "Αν και στο Έθνικό πρυτανεύουν οι ίδιες άρχές τότε γιατί πρέπει να έξεταστεί χωριστά το χωροταξικό της Αθήνας; Η ένδεχόμενη έγκριση του χωρίς να έχουμε ύπόψη το «Έθνικό» χωροταξικό δέν άποτελεί τετελεσμένο και καθοριστικό γεγονός και για το γενικότερο;

Η Πολιτεία θα έπρεπε να είχε ξεκαθαρίσει αυτό το προκαταρκτικό ζήτημα άμέσως μετά από την μεταπολίτευση. Δέν το έκανε. "Ας το κάνει τουλάχιστον τώρα. Και αυτό, ανεξάρτητα από τις διαδικασίες που άκολουθήθηκαν, οφείλουν να το κάνουν όλοι οι ύπεύθυνοι πολιτικοί και κοινωνικοί φορείς, ώστε ο διάλογος να έχει άντικείμενο, και η κάθε γνωμάτευση για τη συγκεκριμένη «λύση» του χωροταξικού σχεδίου νόημα. Η μέθοδος του «σαλαμιού» δέν βοηθάει κανέναν.

ΠΑΥΛΟΣ ΛΟΥΚΑΚΗΣ

Γιά τή σχέση λογοτεχνίας καὶ ἰδεολογίας

τῆς **Christine Glucksmann**

μετάφραση: **Μαριάννα Δήτσα**

“Όλοι οἱ προβληματισμοὶ γιὰ τὴ σχέση λογοτεχνίας - ἰδεολογίας ἔχουν ἀφετηρία τὴ θεωρητικὴ καὶ πολιτικὴ παράδοση τοῦ μαρξισμοῦ, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ λογοτεχνία θεωρεῖται «ἰδεολογικὴ μορφή». Ἐδῶ ὁ ὅρος ἰδεολογία καλύπτει τὸ ὑπερδομικὸ πεδίο συστημάτων ἰδεῶν καὶ κοινωνικῆς συνείδησης ποὺ ἐκφράζουν καθορισμένες κοινωνικὲς σχέσεις. Ἔτσι ἡ λογοτεχνικὴ διαδικασία παρακολουθεῖ πάντοτε τὶς ἤδη ὑπάρχουσες ἰδεολογίες. Ἡ λογοτεχνία λοιπὸν κατέχει ὑποχρεωτικὰ μιὰ διπλὴ θέση: ταυτισμένη μὲ τὴν ἰδεολογία, τὴν ἀναπαράγει, τῆς δίνει μορφή. Ἀποτέλεσμα: μιὰ ἀντίληψη γιὰ τὴ λογοτεχνία στενὰ καθοδηγητικὴ καὶ πολιτικὴ. Ἡ λογοτεχνία διαφοροποιημένη ὡς πρὸς τὴν ἰδεολογία ὑπερβαίνει, μὲ τὴ χεγκελιανὴ ἔννοια (καταργεῖ διατηρώντας) τὶς ταξικὲς θέσεις τοῦ συγγραφέα καὶ τελικὰ μοιάζει *γνωστικὴ ἀντανάκλαση* τοῦ πραγματικοῦ. Ἐντούτοις ἡ διαφορὰ ποὺ παρουσιάζουν οἱ ὅροι «ἰδεολογία» «γνώση» ἀπὸ τὴν μιὰ, καὶ τὸ «πραγματικὸ», ὡς τρίτος ὅρος, ἀπὸ τὴν ἄλλη, εἰσάγουν στὸ καθεστῶς τῆς λογοτεχνίας μιὰ ἀντίφαση: τὰ ἔργα τοῦ παρελθόντος, κληρονομιά ποὺ ἐπιδέχεται κριτικὴ ἀξιολόγηση, παρὰ τὰ ἰδεολογικά τους ὅρια (φεουδαρχικά ἢ καπιταλιστικά) εἶναι ἀληθινά, ὅπως θὰ εἶναι καὶ ἐκεῖνα τῆς σοσιαλιστικῆς κοινωνίας, μόνο χάρις τῆς ἰδεολογίας καὶ τὸ σωστὸ περιεχόμενό τους. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει σὲ μιὰ θεωρία τῆς λεγόμενης «προλεταριακῆς» λογοτεχνίας ἢ σὲ μιὰ κανονιστικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸν σοσιαλιστικὸ ρεαλισμὸ.

Ἄξιοπρόσεκτη ἀπ’ αὐτὴ τὴν ἄποψη εἶναι ἡ αἰσθη-

τικὴ τοῦ Λούκατς, ποὺ ξεκόβει ἀπὸ τὸ σεκταρισμὸ τῆς ἀπλοϊκῆς κοινωνιολογίας τῆς λογοτεχνίας¹ καὶ ἔμμεσα ἐπανεισάγει τὰ πρωτεῖα τῶν ἰδεολογικῶν κριτηρίων. Ὅταν ὁ Λούκατς στὰ διάφορα γραπτά του γιὰ τὸ ρεαλισμὸ ἀρνεῖται τὴ γενετικὴ ἀνάλυση, δηλαδὴ τὴν ψυχοκοινωνιολογικὴ, κατὰ τὴν ὁποία ἕνα ἔργο ἐξαρτάται ἀπὸ τὴν ταξικὴ προέλευση τοῦ συγγραφέα (Πλεχάνοφ), καὶ ὅταν θεμελιώνει τὴν αἰσθητικὴ του σ’ ἕναν ἀντιψυχοκοινωνιολογισμὸ εἶναι γιὰ τὴν θεωρεῖ τὴ λογοτεχνία γνωστικὴ ἀντανάκλαση τοῦ πραγματικοῦ, στὸ βαθμὸ, φυσικά, ποὺ τὸ λογοτεχνικὸ ἔργο, ὄντας μεγάλο καὶ ρεαλιστικὸ, συλλαμβάνει τὴν ὁλότητα. Ἐδῶ οὐσιαστικὰ ἐπαναλαμβάνονται, στὸ χῶρο τοῦ μαρξισμοῦ, ἀναπτυγμένα καὶ πιὸ συστηματικά, ὅσα εἶπε ὁ Ἐνγκελς γιὰ τὸν παρὰ τὴ θέλησή του ρεαλιστὴ Μπαλζάκ,² δηλαδὴ ἐπαναλαμβάνεται μιὰ κοινωνιολογοποιημένη χεγκελιανὴ ἐκφραστικὴ ὁλότητα καί, ἐπίσης, ἀναζητεῖται ἡ ἄρθρωση μὲ τὴν ὑλιστικὴ γνωσιολογία. Ἀλλὰ ὁ θρίαμβος τοῦ μεγάλου ἀστικοῦ ρεαλισμοῦ ὀφείλεται ἀκριβῶς σὲ μιὰ ἀντίφαση ἀνάμεσα στὴν ἀρχὴ τῆς (πολιτικῆς) τάσης³ στὴν τέχνη καὶ τὸ συγκεκριμένο ἀποτέλεσμα τοῦ ἔργου, τὸ ὁποῖο εἶναι ἐνμέρει ἀπρόβλεπτο στὸ αὐστηρὸ ἐπίπεδο τοῦ συνειδητοῦ σχεδιασμοῦ. Μήπως δὲν εἶναι χάρις σ’ αὐτὴ τὴν ἀναντιστοιχία στοχαστῆ καὶ συγγραφέα⁴ ποὺ ἡ λογοτεχνία λειτουργεῖ σὰν μιὰ γραφὴ χωρὶς αὐτογνωσία, καὶ ἀποκτᾶ πρὸς τὰ ἔξω ἐγκυρότητα καὶ ἦθος χάρις στὴν εἰλικρίνεια τοῦ συγγραφέα: αὐτὸ ποὺ λέμε «λογοτεχνικὸ ἦθος» τῶν μεγάλων ἔργων; Πέρα ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ του προσφορά, ποὺ δὲν ξεετάζουμε ἐδῶ, ὁ

Λούκατς προσδίδει στη λογοτεχνία ένα τέτοιο καθεστώς που μοιάζει να καταλήγει σε *αδιέξοδο*: Πραγματικά, κατά τον Λούκατς λογοτεχνία είναι πρακτική μέσα και πάνω στο σημαίνον, διαδικασία όπου πλάθονται, κρίνονται και μεταμορφώνονται οι ιδεολογίες. Γιατί αν κάθε έργο του μεγάλου ρεαλισμού βασίζεται στη δυννητική διαφοροποίηση σκέψης προς τέχνη, ως ολοκληρώνουσα γνώση του πραγματικού, τότε πρέπει να θεωρήσουμε προϋπόθεση κάποια αναμφισβήτητη σχέση ανάμεσα στη «λογοτεχνικότητα» και το περιεχόμενο. Έτσι δεν μπορούμε να αποφύγουμε μια ρομαντική και χαρισματική αντίληψη για τη λογοτεχνία (θεωρία της μεγάλης τέχνης και της μεγαλοφυΐας) παρά μόνο χάρη σε κάποια αυθορμησία της δημιουργικής σημασίας νέων μορφών. Όμως η άποψη ότι υπάρχει συνάφεια μορφής και περιεχομένου σημαίνει ότι παραμένουμε σε κάποιο χεγκελιανό σχήμα, αριστοτελικό μάλιστα, σύμφωνα με το οποίο το έργο είναι «εκφραστική μορφή μιας ιστορικής ολότητας» ή «μι-

ή σχέση της λογοτεχνίας με την ιδεολογία περνά από την όροθέτηση του «λογοτεχνικού», τις ιδεολογικές προϋποθέσεις που σ' αυτό συγκαλύπτονται και από τους δευτερεύοντες λόγους (τόν κριτικό και τόν φιλοσοφικό) που το τροφοδοτούν.

μης». Μ' αυτή την έννοια η μαρξιστική αισθητική μοιάζει να μετατοπίζεται. Διότι αν και ο Λούκατς αφιέρωσε μεγάλο μέρος της αισθητικής του (1963)⁵ στην ανάλυση της μίμησης, θα μπορούσαμε να του αντιπαραθέσουμε τη θεωρητική προσπάθεια του Μπρέχτ ο οποίος άκριβως έτεινε προς μια μη αριστοτελική, μαρξιστική αισθητική, τόσο στο επίπεδο των κατηγοριών όσο και στη θεατρική πρακτική, εξαλείφοντας συγκεκριμένα τη φιλοσοφική σημασία του χεγκελιανού λόγου.⁶ Τελικά, στόν Λούκατς η συνάντηση λογοτεχνία/ιδεολογίες γίνεται στο όνομα μιας αντίληψης που θεωρεί ότι η λογοτεχνία είναι, τι και το περιεχόμενό της, μέσα από κανονιστικά μοντέλα που συλλαμβάνουν ρεαλιστικές ολότητες, τα μόνα προσδευτικά και σοσιαλιστικά. Από αυτή την πόρτα ξαναμπήκανε, αυτή τη φορά με μορφή μη καθοδηγητική, οι ιδεολογικές αξιολογικές αρχές που πήγαιναν να εξαλειφθούν: παρακμιακή/προοδευτική τέχνη, δογματισμός των μορφών που εκφράζουν την ολότητα, προτεραιότητα στην ανάλυση ιδεολογικών θεμάτων, και υποτίμηση της λογοτεχνικής πρακτικής στην πειραματική και ανανεωτική της διάσταση.

Στις περισσότερες περιπτώσεις, είτε η σχέση της λογοτεχνίας με τις ιδεολογίες είναι άμεση είτε έμμεση, τα πρωτεία που αναγνωρίζονται στην ιδεολογία απο-

βαίνουν εις βάρος της λογοτεχνικής διαδικασίας. Πόσο γοητευτική και πολιτικά εφησυχαστική θά 'ταν ή απλή *αντιστροφή* μιας θέσης τύπου Λούκατς, με το απλό κλείσιμο εντός παρενθέσεως της ιδεολογίας των έργων (ιδεολογικές μορφές πρακτικής μιας τάξης) και των ιδεολογιών μέσα στα έργα, προς όφελος μιας έρευνας μόνο της «λογότεχνικότητας»: δηλαδή «του στοιχείου που συντελεί ώστε ένα συγκεκριμένο έργο να είναι έργο λογοτεχνικό», όπως το έννοούν οι ρώσοι φορμαλιστές.⁸

Νομίζω λοιπόν ότι η μαρξιστική έρευνα πρέπει καταρχήν να ξεπεράσει το διπλό αδιέξοδο της ιστοριοκρατίας και ενός ορισμένου φορμαλισμού, ο οποίος άρκεϊται στην τεχνική μελέτη των μορφών και άρνείται την πολιτική διάσταση. Εάν η μαρξιστική αντίληψη της ιστορίας συνεπάγεται την κατασκευή επάλληλων συστημάτων που εκφράζουν την ιδιοτυπία του έγχρονου και μαζί τον τελεσιδικό προσδιορισμό του οικονομικο-κοινωνικού, τότε, όπως λέει άλλωστε και ο Ένγκελς στην ανάλυσή του για τη φιλοσοφία, μπορούμε να πούμε και για τη λογοτεχνία ότι «ή οικονομία δεν δημιουργεί τίποτε από μόνη της, αλλά καθορίζει το είδος μεταλλαγής και ανάπτυξης της ήδη υπάρχουσας πνευματικής ύλης, και ακόμη, ότι αυτό συνήθως γίνεται έμμεσα, γιατί τελικά ο πολιτικός, νομικός και ήθικος αντίκτυπος έχουν την μεγαλύτερη επενέργεια στη φιλοσοφία»¹⁰.

Η περιοχή που συνοπτικά ονομάζουμε «υπερδομή» μπορεί να αναλυθεί και ή ίδια σε χώρους με ιδιαίτερο και διαφοροποιημένο δείκτη δραστηκότητας με την παρέμβαση άλλων τομέων σε μια δοσμένη πρακτική. Ο Άλτουσερ υπέδειξε την επενέργεια των πρακτικών ιδεολογιών και των επιστημών στη φιλοσοφία. Άλλα αυτή ή ιδέα όσον αφορά τη λογοτεχνία χρειάζεται ανάπτυξη. Έκτοτε, ανάμεσα σε μια ιστοριοκρατική και στη δομική (στρουκτουραλιστική) προσέγγιση διαγράφεται για τη λογοτεχνία ένα ειδικό πεδίο, που όροθέτησε ο Τινιάνοφ¹¹ στα κείμενά του (που στάθηκαν όρόσημο για τον ρωσικό φορμαλισμό): «ή συστοιχία της λογοτεχνίας με την κοινωνική ζωή, δηλαδή του λεκτικού επιπέδου με αυτό που σε μια δοσμένη εποχή λειτουργεί ως λογοτεχνικό είδος»¹². Θα χρησιμοποιούσαμε σήμερα, με την μετατόπιση των επιστημονικών έρευνών, επαναλαμβάνοντας σοβιετικούς σημειολόγους και ιδιαίτερα τους Lotman και Pjatigorskij, αντί είδος τον όρο *κείμενο*.

Αυτή ή έννοια ανοίγει μια *τυπολογία/τοπολογία* κουλτούρας, όπου ή ταξινόμηση γίνεται με την καταγραφή των γνωρισμάτων εκείνων που επιτρέπουν να ξεχωρίσουμε αυτό που λειτουργεί σαν «κείμενο» από εκείνο που δεν είναι κείμενο (παράδειγμα: ή διαφορά γραπτό-προφορικό). Αυτή ή έννοια δεν επιτρέπει μόνο την έπεξεργασία μιας θεωρίας συστημάτων και «σημαινουσών πρακτικών», αλλά υπογραμμίζει την ιδέα ότι ή λειτουργία ενός κειμένου προσδιορίζεται από τον κοινωνικό του ρόλο. *Λειτουργία* εδώ σημαίνει «σχέση ανάμεσα στο σύστημα, την πραγματώσή του και τον αποστολέα-παραλήπτη του κειμένου»¹³. Σ' αυτές τις αναλύσεις τα σύνορα της λογοτεχνικότητας δεν διαγράφονται μόνο με κριτήρια γλωσσολογικά (διαπλαστικά πρωταρχικά συστήματα), και, πράγμα σημαντικό, ούτε όρίζονται από μια τεχνική αντίληψη

για την έσωτερική λογοτεχνικότητα του έργου: την κατασκευή του. Και τίθεται το ερώτημα, ποιά είναι τα σύνορα της «λογοτεχνίας» σε μιὰ κοινωνία: κείμενο λογοτεχνικά αυτόνομο και όχι γραπτό θρησκευτικό (Ιερό μήνυμα) ή μη κείμενο (καθημερινό μήνυμα), κείμενο που αναφέρεται στο τάδε κοινό, στόν τάδε σχολιαστή. Αφού είναι γεγονός ότι η «λογοτεχνία», όπως και το Κράτος, δεν υπήρχε ανέκαθεν, πρέπει να δεχτούμε ότι περιέχει κοινωνικά και ιδεολογικά κριτήρια, δηλαδή ιεραρχικά και ιεραρχημένα από τις κοινωνικές σχέσεις. Μερικά παραδείγματα: η ιεραρχία των ειδών στην κλασική λογοτεχνία όπου η ένδειξη «τι είναι ένα έργο τέχνης αυξάνει στο βαθμό που πλησιάζει προς την κορυφή των τεχνών» ή στην εποχή μας ο διαχωρισμός ανάμεσα στο μυθιστόρημα και την ποίηση, ακόμα ή επαναστατική πρακτική του Μπρέχτ στην αναζήτηση μιὰς ριζικής *αναχώνευσης* των λογοτεχνικών ειδών και ιεράρχησής τους. Τέλος, μην ξεχνάμε το γεγονός ότι ο Μάρξ και ο Λένιν συμπεριλαμβάνουν στη λογοτεχνία όλα τα κείμενα (πολιτικά και οικονομικά), και μ' αυτή την έννοια μιλούν για «σοσιαλιστική και κομμουνιστική φιλολογία» (πρβλ. *Το κομμουνιστικό μανιφέστο*).

Η σχέση λογοτεχνίας με την ιδεολογία περνάει λοιπόν από την όριση της του «λογοτεχνικού», τις ιδεολογικές προϋποθέσεις που σ' αυτό συγκαλύπτονται, και από τους δευτερεύοντες λόγους (τόν κριτικό και φιλοσοφικό) που το τροφοδοτούν. Το ότι ο Λένιν

ιό έργο της μαρξιστικής
θεωρίας για τη λογοτεχνία
περνά μέσα από
το συνδυασμό της
σημειολογίας των κειμένων
και του ιστορικού
διαλεκτικού ύλισμου,
συνδυασμός που
συγκεκριμενοποιείται
στο πρόβλημα της
υπολογίας των ιδεολογιών.

δείχνει πως η ρωσική λογοτεχνία του 19ου αιώνα λειτουργεί σαν ένα «βήμα», ότι η λογοτεχνία σε χώρες που διεξάγουν έθνικοαπελευθερωτικό αντιιμπεριαλιστικό αγώνα μπορεί να χρησιμοποιήσει για λογαριασμό της τον πολιτισμό, το λεξιλόγιο, τις παραδόσεις και την μυθολογία των εκμεταλλευόμενων μειονοτήτων (π.χ. Ινδιάνων ή μαύρων) χωρίς να περιπέσει σ' έναν άστικο πολιτισμικό εξωτισμό, όλα αυτά αποδεικνύουν ότι δεν πρέπει να όροθετήσουμε δογματικά μιὰ λογοτεχνικότητα καθεαυτή, ούτε να όρίσουμε την ουσία της λογοτεχνίας έξω από τις δοσμένες ιστορικές διαδικασίες. Γι' αυτό και η μαρξιστική αναζήτηση ενός ειδικού δεσμού ανάμεσα στη λογοτεχνία και την ιδεολογία συνεπάγεται μιὰ σφαιρική προβληματική, ή όποια πρέπει να απαντήσει στα παρακάτω τρία σημεία:

1. Με ποιά έννοια το ζήτημα της ιδεολογίας άπτεται της λογοτεχνίας: ως λειτουργία, καθεστώς και θεσμική πραγματικότητα; Ζήτημα πού

2. σχετίζεται με μιὰ άνάλυση της έννοιας και της πραγματικότητας των ιδεολογιών.

3. Μιὰ ύλιστική και ιστορική άπαιτήση επιβάλλει να άποδειχτεί ότι η σχέση λογοτεχνία/ιδεολογίες δεν είναι μόνο ζήτημα *ένδο-ιδεολογικό* (συσχέτιση των ύπερδομών μέσω του περιεχομένου τους), αλλά ότι είναι έξισου και κυρίως *έξω-ιδεολογικό*, όπου παρεμβαίνουν οι κοινωνικές σχέσεις και τα ύλικά παραγωγικά εργαλεία, άναπαραγωγοί ιδεολογιών. Αν καταρχήν η σχέση ιδεολογίας και λογοτεχνίας δεν είναι ζήτημα *ένδο-ιδεολογικό*, πρόκειται για πρόβλημα επιστημονικό, γεγονός που έξυπακούει κριτήρια τα όποια διαφοροποιούν την ιδεολογία από την επιστήμη.

Θέτοντας εδώ υπό άμφισβήτηση τη «λογοτεχνία», θά περιοριστούμε να σκιαγραφήσουμε τα βασικά σημεία της έννοιας ιδεολογία, όσα μας επιτρέπουν να τη φωτίσουμε. Με την έξης θεωρητική επιφύλαξη: δεν πρόκειται για έναν φιλοσοφικό όρισμό της μαρξιστικής ούσιας της ιδεολογίας, αλλά για μιὰ όροθέτηση του τρόπου λειτουργίας της ως προϋπόθεση για μιὰ ιστορική τυπολογία των ιδεολογιών, στο πλαίσιο της μαρξιστικής θεωρίας για τους τρόπους παραγωγής και την ταξική πάλη.

Ξεκινώντας μπορούμε να παραμερίσουμε δύο παραδοχές της έννοιας ιδεολογία, που είτε είναι λαθεμένες είτε πολύ στενές για να συγκροτήσουν μιὰ σύνολη προβληματική.

Η *παραδοχή*. Στη *Γερμανική Ίδεολογία* ιδεολογία σημαίνει κάθε άνεστραμμένη, άκρωτηριασμένη και παραμορφωμένη *άντανάκλαση* του πραγματικού. Οι ιδεολογίες είναι συστήματα *άπατηλών*, *ιδεαλιστικών* παραστάσεων, γιατί άγνοούν τις πραγματικές, ύλικές τους βάσεις. Ξεκινώντας από αυτό το σωστό νόημα, που περιέχεται θεωρητικά στα κείμενα του Μάρξ, μπορούμε να άποδεχτούμε την ιδεολογία σαν διαδικασία όπου πραγματώνεται «η *άναγνώριση-παραγνώριση* της ύπάρχουσας κατάστασης πραγμάτων», που κατά τον Μάρξ χαρακτηρίζει τον Φόουερπαχ. Αλλά, όσο στεκόμαστε σ' αυτό το επίπεδο (που θά ξανάβρουμε εν συνεχεία), είναι πολύ εύκολο να γλιστρήσουμε προς έναν *περιοριστικό* όρισμό της ιδεολογίας, όπου αυτή όρίζεται σε σχέση μ' αυτό που δεν είναι: δηλαδή σε σχέση με τη γνώση και την άληθινή συνείδηση.

Απ' αυτή την άποψη είναι τυπική η θέση του νεαρού Λούκατς σ' ένα έργο του στο όποιο άργότερα άσκησε κριτική, γεγονός που άντιπροσωπευτικό ενός κάποιου θεωρητικού άριστρισμού της Τρίτης Διεθνούς. Αναφέρομαι στο βιβλίο *Ίστορία και ταξική συνείδηση*. Ο Λούκατς άντιπαραθέτει την ιδεολογία ως *κίβδηλη* συνείδηση, *άποσπασματική*, *άυτονομημένη* σε σχέση με το κοινωνικό σύνολο, στην *άληθινή* συνείδηση, *προικισμένη* με τη διαφάνεια της κοινωνικής όλότητας. Υποκείμενο αυτής της άληθινής συνείδησης είναι το προλεταριάτο, φορέας άυτοσυνείδησης

της ιστορικής κίνησης. Αυτό το παράδειγμα δείχνει καλά τους κινδύνους ενός παρόμοιου ορισμού: όχι μόνο επειδή η μαρξιστική θεωρία μ' έναν έντονα χεγκελιανό τρόπο απορροφάται από την αληθινή συνείδηση του προλεταριάτου που μεταμορφώθηκε σε φιλοσοφικό ύποκειμενο (πράγμα που καταργεί τη λενινιστική διαφορά ανάμεσα στην επιστημονική θεωρία και την κοινωνική συνείδηση) αλλά προπάντων, επειδή η όποια ειδικεύση, έστω και επιστημονική, γίνεται άλλοτρίωση, «πραγματοποίηση». Με μιὰ τέτοια

**παραγνωρίζοντας
την ιδεολογική πάλη στο
πεδίο της «λογοτεχνίας»
καταλήγουμε σε έναν
πολιτικό εκλεκτισμό,
σε μιὰ στενά τεχνική
ή ήθικη προσέγγιση
των «υπερδομών».**

οπτική ή διαλεκτική δεν μπορεί παρά να είναι κριτική, υπέρβαση του μερικού προς όφελος του όλου. Έτσι θα είχαμε την ευχέρεια να περάσουμε από μιὰ «κριτική λογοτεχνία» όλων των άλλοτριώσεων στην «αληθινή λογοτεχνία», γιατί η τελευταία εκφράζει έμπρακτα την ολότητα μιὰς τάξης ή την προλεταριακή κουλτούρα. Μ' αυτόν ακριβώς το συλλογισμό διαμόρφωσε ο Μπογκντάνοφ το 1911 την έννοια της «προλεταριακής κουλτούρας», συλλογισμός που βασίζεται στην παραπάνω αντίληψη της ιδεολογίας. Η τάξη είναι το ύποκειμενο του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού της κοινωνίας που παράγει μέσω της δικής της ήθικης και κοινωνικής ολοκλήρωσης έναν αυτόνομο και ιδιότυπο πολιτισμό. Η πολεμική του Λένιν το 1920 στους αντιπροσώπους της Προλεταριοκουλτ δείχνει άρκετά καθαρά τον ιδεαλισμό και τον βολονταρισμό μιὰς τέτοιας θέσης. Πρέπει συνεπώς να υπογραμμίσουμε ότι ένας άλλος ορισμός της ιδεολογίας διαγράφεται στο κενό, φαινομενικά διαφορετικός, που όμως συνδέεται με τον πρώτο, του οποίου είναι θεωρητική και πολιτική συμπλήρωση.

2η παραδοχή. Στην άποψη ότι η ιδεολογία είναι κίβδηλη συνείδηση αντιπαράκειται μιὰ *έκφραστική* αντίληψη για την ιδεολογία, είτε ως ολοκληρώνουσα έκφραση της πρακτικής αυθορμησίας μιὰς τάξης, είτε ως άπλη άντανάκλαση της κίνησης της οικονομικής υποδομής. Από πολιτική σκοπιά αναγνωρίζει κανείς εύκολα στην πρώτη κατεύθυνση τη βουλευσιαρχία που αναζητά την ενότητα μιὰς τάξης στη συνείδησή της και έχει την τάση να *υπερπολιτικοποιεί* και να υπερτιμιά τις ιδεολογίες. Ο Λένιν, προσπαθώντας να προσδιορίσει την ιδιοτυπία του πολιτικού επιπέδου (κόμμα, Κράτος), επέμενε στην κριτική της λεγόμενης παιδαγωγικής αντίληψης για την πολιτική και στην ομόλογη υπαγωγή της πολιτικής στην παιδαγωγική. Κριτική που άφορούσε τον έργατισμό στη λογοτεχνία, διεκδίκηση των μικροαστών διανοουμένων και των πλέον καθυστερημένων στρωμάτων του προλεταριά-

του. Όμως η παραπάνω αντίληψη που περιγράψαμε τρέφεται από μιάν άλλη και σημαντικότερη, αυτήν που στην ιστορία του έργατικού κινήματος βάφτισαν «οικονομισμό» και που υπαγόρευσε τη θεωρία και την πρακτική της Δεύτερης Διεθνούς. Αν οικονομισμός σημαίνει πολιτικά ότι η πολιτική παρακολουθεί την οικονομία (πράγμα που γεννά μιὰ μοιρολατρική αντίληψη για την ιστορική ανάπτυξη), στο επίπεδο της λειτουργίας των ιδεολογιών *υποβιβάζει* την ιδεολογία σε ένα επιφανόμενο, σε μιὰ μηχανική άντανάκλαση της οικονομικοκοινωνικής υποδομής και *άπολιτικοποιεί* ιδεολογίες εξάροντας έναν ήθικό ιδεαλισμό. Με την πρόφαση του αντιχεγκελιανισμού ο Μπερνστάιν και οι αναθεωρητές στην πραγματικότητα απορρίπταν τον διαλεκτικό υλισμό, και ο Λένιν ήδη από τον *Υλισμό και Έμπειριοκριτικισμό* έδειξε πώς εδώ έπρόκειτο για φιλοσοφική επάνοδο του νεοκαντιανισμού.

Γενικεύοντας, με την παραγνώριση μιὰς σωστής ιδεολογικής πάλης στο πεδίο της «λογοτεχνίας» καταλήγουμε σε έναν πολιτικό εκλεκτισμό, σε μιὰ στενά ήθικη ή ήθικη προσέγγιση των «υπερδομών». Αν παραμερίσουμε αυτό το διπλό λάθος, μπορούμε να έχουμε μιὰ θετική όροθέτηση των ιδεολογιών, που να μιὰς χρησιμεύσει ως άφετηρία για να άντιμετωπίσουμε όρισμένες πλευρές της σχέσης λογοτεχνία/ιδεολογία.

Η ιδεολογία, σε αντίθεση με την ιστορική της προέλευση, δεν μπορεί να όριστεί ως σύστημα ιδεών που ανήκει μόνο στο χώρο της άναπαράστασης, κι αυτό για πολλούς λόγους. Για το ζήτημα αυτό μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε μερικές αναλύσεις του Λένιν και του Γκράμσι, οι όποιες έμβραθύνουν κείμενα των Μάρξ και Ένγκελς. Όταν υπογραμμίζουν στη *Γερμανική Ίδεολογία* ότι «η τάξη που διαθέτει τα μέσα υλικής παραγωγής διαθέτει συνάμα τα μέσα πνευματικής παραγωγής» και ότι πρέπει να αναλύσουμε «την πνευματική παραγωγή όπως παρουσιάζεται στη γλώσσα της πολιτικής, του δικαίου, της ήθικης, της μεταφυσικής ενός ολοκληρωμένου λαού», προσδίδουν στις ιδεολογίες όχι μονάχα την πραγματικότητα σημαίνοντων συστημάτων, πράγμα που επιτρέπει την καθιέρωση μιὰς τυπολογίας διαφοροποιημένων γνωσιολογικών συστημάτων (ύπαρξη μύθων, τελετουργιών, εικόνων, έννοιών), αλλά προσδίδουν μιὰ *θεσμική* πραγματικότητα, ή όποια συνδέεται με τη διάδοση-άναπαράγωγή και νέα έπεξεργασία των ιδεολογιών. Αυτά τα δύο σημεία τα άνέπτυξαν ο Γκράμσι και ο Λένιν.

Καταρχήν ο Γκράμσι, γιατί στο έργο του συναντάμε μιὰ έντελώς ιδιαίτερη επιμονή στο γεγονός ότι οι ιδεολογίες δεν είναι προϊόντα αυθαίρετα ούτε προϊόντα κάποιας συγκεκριμένης βούλησης: αντίθετα έχουν *όργανικό* όρλο. Οι ιδεολογίες προμηθεύουν κατηγορικά εργαλεία, συστήματα συμπεριφοράς που οργανώνουν τις μάξες με τέτοια ψυχολογική άποτελεσματικότητα, ώστε τελικά προσδιορίζουν το ίδιο το πεδίο όπου οι άνθρωποι κινούνται και άποκτούν συνείδηση της ιστορίας τους. Ο όργανικός αυτός χαρακτήρας καταδεικνύει την ιδιαιτερότητα της ιδεολογικής δραστηριότητας. Η ιδεολογία για μιὰ δοσμένη τάξη χρησιμεύει σαν «κοινωνικό τοιμέντο» που στερεώνει μιὰ ταξική κυριαρχία ή, αντίθετα, την πάλη για τον μετασχηματισμό της κοινωνίας, πραγματοποιώντας την ιστορική ήγεμονία νέου τύπου (έργατική τάξη και οι σύμμαχοί της). Έπιπλέον, οι ιδεολογίες δεν αναλύονται μόνο στο επίπεδο των σχέσεων τάξη/συνείδηση,

ἀλλά ἐπιβάλλουν καὶ μιὰ ἀνάλυση αὐτοῦ ποῦ ὁ Γκράμσι ὀνόμασε «ιδιωτικὸ μηχανισμὸ ἡγεμονίας» (π.χ. ἡ Ἐκκλησία ἢ τὸ σχολεῖο) —μ' ἄλλα λόγια, τὸ καθολικὸ σύστημα τῆς οικονομικῆς, κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς λειτουργίας τῶν ἰδεολογιῶν.

Τὰ παραπάνω φωτίζουν ἀρκετὰ τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ σχέση λογοτεχνία/ἰδεολογίες δὲν μπορεῖ νὰ περιοριστεῖ σὲ μιὰ ἀνάλυση ἐνδο-ἰδεολογική, ἢ ἐνδο-λογοτεχνική. Κι αὐτό, γιατί δὲν ὑπάρχει μόνο ἰδεολογία μέσα στὴ λογοτεχνία, ἀλλὰ καὶ ἰδεολογίες τῆς λογοτεχνίας, καὶ συνάμα κοινωνικὴ λειτουργία τῶν ἰδεολογιῶν στὸ σύστημα διδασκαλίας τῆς λογοτεχνίας, ποῦ χαρακτηρίζεται ἀπὸ μηχανισμοὺς ἀντιδημοκρατικῆς ἐπιλογῆς ποῦ ἐπηρεάζουν τὴ δυνατότητα πρόσβασης στὴν μόρφωση. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ σύστημα ὑπάρχει ἕνας ταξικὸς ἀγῶνας ποῦ πρέπει νὰ διεξαχθεῖ ἐνάντια στὶς φενακιστικῆς-σκοταδιστικῆς πρωτοβουλιτικῆς μορφῆς πρακτικῆς, καὶ στὶς θεσμοθετημένες ἰδεολογίες ποῦ τὶς παράγουν. Ἔτσι, τὰ γεγονότα τοῦ Μάη 1968, ποῦ ἀποτελοῦν τὴν πρώτη μεγάλη οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ ταξικὴ σύγκρουση στὶς σημερινῆς συνθήκες τοῦ κρατικῆς μονοπωλιακοῦ καπιταλισμοῦ, μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ καταλάβουμε καλύτερα ποιά θέση μπορεῖ νὰ ἀρῆ ἡ λογοτεχνία στὸν σημερινὸ κοινωνικό μας σχηματισμό, στὸ ἐκπαιδευτικό μας σύστημα, μὲ τὶς θεσμικῆς καὶ ἱεραρχικῆς του διακρίσεις. Μποροῦμε

δὲν ὑπάρχει μόνο
ἰδεολογία μέσα
στὴ λογοτεχνία,
ἀλλὰ καὶ ἰδεολογίες
τῆς λογοτεχνίας,
καὶ συνάμα
κοινωνικὴ λειτουργία
τῶν ἰδεολογιῶν στὸ
σύστημα διδασκαλίας
τῆς λογοτεχνίας.

νὰ ποῦμε μὲ δύο λόγια ὅτι αὐτὸ τὸ σύστημα διατηρεῖ ὀρισμένες διακρίσεις ποῦ διευθετοῦνται μὲ ἕνα τεχνοκρατικὸ πνεῦμα: μαζικοὶ διαχωρισμοὶ λογοτεχνίας-ἐπιστήμης, φιλολογίας-τεχνικῆς, ἀφηρημένου ἀνθρωπισμοῦ (ρομαντικῆ-διδασκαλικῆς ἀντίληψη γιὰ τὴ λογοτεχνία) - τεχνοκρατικῆς ἰδεολογίας. Ἡ πρώτη διάκριση ἔχει ἀποφασιστικὴ σημασία γιατί ἀπ' αὐτὴν ἀπορρέει ἡ θεσμοθετημένη ἄρνηση μᾶς καθ' ὅλα ἐπιστημονικῆς διδασκαλίας τῆς λογοτεχνίας, καὶ ἡ συστηματικὴ ἀπόπειρα νὰ συσκοτιστεῖ κάθε προσπάθεια ποῦ θὰ ἀναδείκνυε στὴ λογοτεχνικὴ παραγωγή μιὰ ἐπιστημονικὴ πρακτικὴ. Νὰ ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο οἱ ἰδεολογίες δὲν διαχωρίζονται ἀπὸ τὸν τρόπο τῆς κοινωνικῆς τους λειτουργίας. Στὸ ἔργο τοῦ Ἀλτουσέρ βρισκόμε θεωρητικὰ στοιχεῖα ἐνὸς παρόμοιου προβληματισμοῦ, ὅταν, πάνω στὸ ζήτημα τοῦ τρόπου ὑπαρξῆς τους, τονίζει ὅτι οἱ ἰδεολογίες εἶναι «πολιτικὰ ἀντικείμενα, ἀντιληπτά, παραδεκτά, ὑφιστάμενα, ποῦ δροῦν πάνω στοὺς ἀνθρώπους στὸ ἐπίπεδο

τῆς πραγματικῆς καὶ φανταστικῆς σχέσης τους πρὸς τὸν κόσμο». Τὸ νὰ ἀναλυθεῖ ἡ λογοτεχνία ὡς ἐγχειρηματικὸ πεδίο τῆς κοινωνικῆς φαντασίας σημαίνει νὰ καταδηλωθοῦν οἱ δεσμοὶ τῆς μὲ τὸν λόγο ποῦ μπορούμε νὰ διαμορφώσουμε ἐν ὀνόματί τῆς, καὶ μὲ τὶς *πρακτικῆς ἰδεολογίες*, μὲ τὴν ἔννοια ποῦ δίνει σ' αὐτῆς ὁ Ἀλτουσέρ: «σύνθετος σχηματισμὸς νοημάτων-παραστάσεων-εἰκόνων ἀπὸ τὴν μιὰ, καὶ συνθέσεις-συμπεριφορῆς-διαγωγῆς-στάσεις-χειρονομίες ἀπὸ τὴν ἄλλη. Τὸ σύνολο λειτουργεῖ ὡς πρακτικὸς κανόνας ποῦ κυβερνᾷ τὴ στάση καὶ τὴ συγκεκριμένη τοποθέτηση τῶν ἀνθρώπων»¹⁴.

Μ' ἄλλα λόγια, ἂν ἡ λογοτεχνία ὡς γραφὴ μπορεῖ νὰ ὀριστεῖ ὡς «πρακτικὴ», πρέπει νὰ προσθέσουμε ὅτι ὑπάρχει ἐπίσης μιὰ *πρακτικὴ τῆς λογοτεχνίας* ποῦ χαρακτηρίζεται καταρχὴν ἀπὸ ἕναν ἀντιδημοκρατισμὸ (ὅπως τὸ δείχνει ἡ κοινωνιολογία τῆς λογοτεχνίας) καὶ συνάμα λειτουργεῖ σὰν ἕμμεσος φορέας τῶν κυρίαρχων ἰδεολογιῶν, ἰδιαίτερα τῶν ἰδεαλιστικῶν-θηροκοινωνικῶν. Αὐτὸς εἶναι ὁ χῶρος ὅπου διεξάγεται, ὅπως ἄλλωστε σ' ὀλόκληρη τὴν κοινωνία, ἡ πάλη ἀνάμεσα στὸ παλαιὸ καὶ τὸ νέο, ἀνάμεσα στὴν κυρίαρχη ἰδεολογία καὶ τὴν προσπάθεια γιὰ καθολικὴ ἐπιστημονικὴ προσέγγιση (ὄχι βέβαια τεχνοκρατικὴ) τῆς λογοτεχνίας: πῶς ἀπλά, ἢ πάλι γιὰ μιὰ *νέα πρακτικὴ τῆς λογοτεχνίας*.

Ἐδῶ μπορούμε νὰ γυρίσουμε στὴ λενινιστικὴ θεωρία καὶ πολιτικὴ γιὰ τὴν ἰδεολογία. Καὶ θὰ καταλάβουμε γιατί ὁ Λένιν ἀπέριπτε πάντοτε τὴν ἐκφραστικὴ καὶ μηχανιστικὴ θεώρηση τῆς ἰδεολογίας. Στὸ *Τι νὰ κάνουμε* (1902), στὴν πολεμικὴ του ἐνάντια στοὺς ὀτσοβιστῆς (1908), ὅπως ἐπίσης στὶς συζητήσεις γιὰ τὴν πολιτιστικὴ πολιτικὴ τοῦ 1918, βρισκόμε συνέχεια μιὰ θεωρητικὴ σταθερὰ ποῦ ἀφενὸς ἐπιμένει σὲ μιὰ ὀργανωτικὴ καὶ θεσμικὴ προσέγγιση τῶν ἰδεολογικῶν ζητημάτων (θεωρία γιὰ τὸ κόμμα, θεώρηση τῶν πολιτιστικῶν ζητημάτων μὲ ἀφετηρία τὸ «πολιτιστικὸ ἐπίπεδο» τῶν μαζῶν), καὶ ἀφετέρου προσπαθεῖ νὰ υπογραμμίσῃ τὴν ἀναγκαῖα διάκριση ἀνάμεσα στὴν μαρξιστικὴ θεωρία ὡς ἐπιστῆμη ποῦ χρειάζεται ἀνάπτυξη (ποῦ δὲν εἶναι δηλαδὴ ἔκφραση μόνο τοῦ αὐθορμητισμοῦ τῶν κοινωνικῶν φορέων) καὶ τὴν ἰδεολογία. Αὐτῆς οἱ δύο διαδικασίες εἶναι ἀδιαχώριστες: ἡ διάκριση ἐπιστῆμη/ἰδεολογία δὲν εἶναι αὐστηρή καὶ μόνο ἐπιστημολογικὴ, ἀλλὰ καὶ πολιτικὴ.

Ἄν σὲ μιὰ ταξικὴ κοινωνία ἡ θεωρία δὲν εἶναι προϊόν τοῦ αὐθορμητισμοῦ τῶν μαζῶν, καίτοι γιὰ τὸν Λένιν ὁ αὐθορμητισμὸς εἶναι «ἔμβρυο τοῦ συνειδητοῦ», αὐτὸ ὀφείλεται στὸ ὅτι ἡ κυρίαρχη ἰδεολογία παραμένει ἡ ἰδεολογία τῆς κυρίαρχης τάξης, ὄχι μόνο στὸ ἐπίπεδο τῶν «ἰδεῶν», ἀλλὰ καὶ στὸν τρόπο ὑλικῆς καὶ θεσμικῆς παραγωγῆς ἰδεῶν, μύθων καὶ συστημάτων συμπεριφορᾶς. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη ὑπάρχει μιὰ ποιοτικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς κυρίαρχες ἰδεολογίες οἱ ὁποῖες ἔχουν μιὰ λειτουργία παραγνώρισης καὶ διαστρέβλωσης τῆς πραγματικότητας, καὶ σ' αὐτὸ ποῦ ὁ Λένιν ὀνομάζει προλεταριακὴ ἰδεολογία (ποῦ ὅπως παρατήρησε ὁ Waldeck Rochet στὸ συνέδριο τοῦ Ἀρζαντέι¹⁵ τὸ 1966 εἶναι «συνώνυμη μὲ τὴν θεωρία μὲ τὴν πρακτικὴ»). Διαφορετικὰ, ἡ ζωτικὴ γιὰ τὸν μαρξισμό διάκριση ἰδεολογίες-ἐπιστῆμες, ὄχι μόνο δὲν ἀποκλείει ἀλλὰ συνεπάγεται τὸν μετασχηματισμὸ ποῦ συντελεῖται ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποῦ οἱ μάζες κατατοῦν

μέσα σε μία σοσιαλιστική διαδικασία την επιστήμη και την κουλτούρα.

Και όπως τόνισε ο Άλτουσερ, αυτό δεν σημαίνει εξαφάνιση της ιδεολογίας, ή όποια είναι ουσιαστική για κάθε κοινωνία, αλλά σημαίνει ότι η ιδεολογία μπορεί να γίνει «συνειδητό εργαλείο πράξης πάνω στο ιστορικό γίγνεσθαι».

Όμως, για τους ίδιους λόγους που δεν μπορούμε να ταυτίσουμε τις ιδεολογίες με απλά συστήματα ιδεών, δεν μπορούμε και να τις συμπίξουμε εκ των προτέρων σε έναν γενικό θεωρητικό και ανιστορικό όρισμό. Είναι σωστότερο, αντί να μιλούμε για *μαρξιστική θεωρία της ιδεολογίας*, να αναφερόμαστε σε *μαρξιστική τυπολογία των ιδεολογιών* και στις λειτουργίες τους σε έναν τρόπο παραγωγής, σε μία συγκυρία εξειδικευμένων ταξικών αγώνων. Αυτός είναι ακριβώς ο λόγος που οι ιδεολογίες σήμερα θέτουν σειρά ερωτημάτων στη λογοτεχνία, ακριβώς στο σημείο που υπαινιχτήκαμε στην αρχή: στην οροθέτηση του «λογοτεχνικού». Φυσικά, δεν σκέφτεται κανείς να απορρύνει την επιστημονική ανάλυση της λογοτεχνίας και τη σχετική της αυτονομία, αλλά να καταλάβει ποιές συνθήκες καθιστούν εφικτό ένα τέτοιο έγχειρμα. Αν δεν θέλουμε, παραμερίζοντας τον αισθητικό φετιχισμό του ωραίου αντικειμένου, να περιπέσουμε σε έναν «φετιχισμό της ύλης» (Αίξενστάιν) ως αυτοσκοπό, είναι απαραίτητο να λάβουμε υπόψη τα ιδεολογικά και κοινωνικά κριτήρια που συνιστούν τα σύνορα της λογοτεχνίας.

Ότι δεν πρόκειται για σύστημα μορφών, ειδών, για σύστημα άχρονο, αναλλοίωτο, που δεν επιδέχεται να το «αποσυνθέσουμε», το δείχνει αρκετά καλά το παράδειγμα του Μπρέχτ, με την τόσο επίκαιρη θεωρητική και πολιτική διδασχία του. Η αναζήτηση μίας μαρξιστικής-αντιαριστοτελικής αισθητικής, που θα κρατούσε τις αποστάσεις της από τον χειρωνακισμό χωρίς οπισθοδρόμηση σε νεοκαντιανές μορφές, δεν συνδέεται με την μορφολογική αναζήτηση της «θεατρικότητας» στην αποστασιοποίηση. Αν, όπως λέει ο Β. Μπέγνιαμιν¹⁶, «το πρωταρχικό καθήκον μίας επικής σκηνοθεσίας είναι να υπογραμμίσει τη σχέση της αναπαριστάμενης πράξης μ' αυτό που σημαίνει αναπαράσταση», άρα να προτείνει την αναπαράσταση σαν γνώση της παραγωγικής διαδικασίας του έργου και σαν κριτική των ιδεολογιών (όπως δείχνει ο Άλτουσερ στο *Pour Marx*)¹⁷, τότε αυτή η θεατρικότητα είναι περισσότερο μία κατάκτηση, που οφείλεται στον κριτικό έλεγχο των ιδεολογικών συγκρούσεων στο θέατρο. Η διαλεκτική του σκηνικού γεγονότος και της σκηνικής συμπεριφοράς, ή αδυναμία να διαχωρίσουμε το θέατρο από την επιστήμη, ή προσφυγή στην κοινωνική πρακτική μεταφράζουν μία νέα πρακτική του θεάτρου (της ήθοποιίας, της σκηνοθεσίας, της θεατρικής συλλογικής συμβολής). Ο συγγραφέας παίρνει τη θέση του παραγωγού, και κατά τον Μπένγιαμιν αναρωτιέται «ποια είναι η θέση του στις παραγωγικές σχέσεις», κοινωνικές και λογοτεχνικές. Έτσι το έργο του Μπρέχτ πρέπει και μπορεί να φωτίσει τη λειτουργία της θεατρικής ιδεολογίας, δηλαδή του θεάτρου ως ιδεολογικού πεδίου.

Μία τέτοια πρακτική προϋποθέτει ότι αντιλαμβανόμαστε τις ιδεολογίες ως αφθωμένο και ιδιότυπο σύστημα που περιέχει άλλα σύνολα και υποσύνολα.

Για να παρακολουθήσουμε εδώ τη θεατρική μεταφορά, πρέπει να υπενθυμίσουμε τις αναλύσεις του Κεφαλαίου, που ανέπτυξε βαθύτερα ο Λένιν στην *Ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία*, οι οποίες αναφέρονται στην «τυπολογική» λειτουργία των ιδεολογιών στον φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής. Όπου οι κοινωνικές σχέσεις είναι ιεραρχικές, προσωπικές, βασισμένες στην μικρή παραγωγή και ισχνη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, οι κοινωνικές ιδεολογικές σχέσεις παρεμβαίνουν ήδη από το πεδίο της υποδομής ως μορφές έξω-οικονομικής κυριαρχίας. Σε μία παρόμοια κοινωνική δομή, όλα τα κείμενα λειτουργούν ως θρησκευτικά και συμβολικά, γιατί η θρησκεία είναι η «ιδεολογική σκηνή όπου διεξάγονται όλοι οι ταξικοί αγώνες, που κρύβονται κάτω από αυτό το ένδυμα». Όπως λέει ο Ένγκελς «ο Μεσαίωνας είχε ενσωματώσει στη θεολογία όλες τις άλλες μορφές ιδεολογίας, τη φιλοσοφία, την πολιτική, το δίκαιο, και τις κατέστησε κλάδους της πρώτης»¹⁸. Και οι σημερινές έρευνες των μαρξιστών για τον ασιατικό τρόπο παραγωγής δείχνουν ότι σ' αυτόν τον τύπο κοινωνιών, βασισμένο σε αγροτικές κοινότητες που τις εκμεταλλεύεται ένα Κράτος-ιδιοκτήτης με οικονομικές και τεχνικές λειτουργίες, εικονίζεται ένας ενιαίος Κόσμος ρυθμιζόμενος από μία θεία δύναμη, χώρος όπου αφθώνονται κοινωνικά και κοσμικά νοήματα. Αίφνης, σε όρισμένα κείμενα της Μεσοποταμίας, της Αιγύπτου και της Κίνας εμφανίζονται μετατοπίσεις, αναλογικές και μεταφορικές σχέσεις που σχετίζονται με τη δυαδική αντίθεση φύση/πολιτική, και όπου, όπως σημειώνει ο ρουμάνος φιλόσοφος Ίον Μπάνου «η έννοια Βασιλιάς-Θεός πολιτικοποιεί τον υπερβατικό παράγοντα (Θεό), θεματοφύλακα της κοινωνικής τάξης, και από την άλλη καθιστά υπερβατικό τον πολιτικό παράγοντα (Βασιλιά), ιερό θεματοφύλακα της ζωής και της γονιμότητας»¹⁹.

Αυτά τα δύο παραδείγματα παρμένα από προκαπιταλιστικές κοινωνίες δείχνουν με διαφορετικό τρόπο τον στενό δεσμό που υπάρχει ανάμεσα στη λειτουργία ενός κειμένου, τις πρακτικές ιδεολογίες που το περιβάλλουν ως αυτά του τα ύφολογικά στοιχεία, και στις ταξικές μορφές πρακτικής που το υποστηρίζουν.

Μ' αυτά τα τελευταία, άς βγάλουμε κάποιο προσωρινό συμπέρασμα. Αν αυτή τη στιγμή τίθεται πρόβλημα επαναπροσδιορισμού των όριων της λογοτεχνίας, για μās, το έργο μίας μαρξιστικής θεωρίας της λογοτεχνίας περνά μέσα από το συνδυασμό της σημειολογίας των κειμένων (δηλαδή αυτού που είναι κείμενο, άρα κείμενο λογοτεχνικό) και του ιστορικού διαλεκτικού υλισμού, συνδυασμός που συγκεκριμενοποιείται στο πρόβλημα της τυπολογίας των ιδεολογιών. Η τυπολογία αυτή, για να είναι υλιστική δεν πρέπει μόνο να αναφέρεται σε μία κοινωνικο-οικονομική ανάλυση, αλλά επίσης σε μία προβληματική υλιστικής προσέγγισης της μορφής, σαν αυτή που αναδεικνύεται στα θεωρητικά κείμενα του Μπρέχτ και του Αίξενστάιν. Η άμφισβήτηση των όριων της λογοτεχνίας και του καθεστώτος της, δεν σημαίνει απαραίτητα ότι παίρνουμε τον στείο δρόμο της «μη λογοτεχνίας» (λογοτεχνία της άρνησης, όπως η άρνηση της λογοτεχνίας: ριζική απόρριψη των έργων του παρελθόντος). Αντί-

θετα, μᾶς βοηθᾶ νὰ ἐμβαθύνουμε τὶς ἱστορικές μορφές λογοτεχνίας, τὴν ἐμφάνιση/ἐξαφάνιση/μετασηματισμό τους, δηλαδή τὴ λογικὴ παραγωγὴ τους. Τότε καταλαβαίνει κανεὶς γιατί ὁ Μπρέχτ μπορεῖ νὰ ἀπορρίπτει ταυτόχρονα ὅλη τὴν ἀριστοτελικὴ δραματολογία, ἢ ὅποια «δὲν ἐπιτρέπει νὰ ὑπόψη τὶς ἀντικειμενικὲς ἀντιφάσεις τοῦ πραγματικοῦ»²⁰, νὰ ἀγωνίζεται γιὰ «τὸ θέατρο τῆς ἐπιστημονικῆς ἐποχῆς» καὶ νὰ βλέπει στὸν Σαίξπηρ «ἕναν μεγάλο ρεαλιστῆ»

Τὸ κείμενο τῆς Chr. Glucksman μεταφράστηκε ἀπὸ τὸν τόμο "Littérature et idéologies" (εἰδικὴ ἔκδοση τοῦ περ. "Nouvelle Critique") ποὺ περιλαμβάνει εἰσηγήσεις Γάλλων κ.ἄ. κοινωνιολόγων, γλωσσολόγων καὶ σημειολόγων πάνω στὸ θέμα Λογοτεχνία καὶ Ἰδεολογίες, στὸ 2ο Συμπόσιο τοῦ Cluny (2, 3, 4 Ἀπριλίου 1970).

- (Σ.τ.Μ.) Ἀπλοϊκὴ κοινωνιολογία βαφτίστηκε ἀπὸ τοὺς πολέμιους ἢ ἐπικρατούσα τουλάχιστον ὡς τὴν ἀποσταλινοποίηση «μαρξιστικῆ» θεωρίας γιὰ τὴν τέχνη στὴ Σοβιετικὴ Ἐνωσι. Διαμορφωμένη ἀπὸ τὴν Proletkult (γύρω στὰ 1920), χρησιμοποιοῦσε ὡς κριτήριο γιὰ τὴν ἀξιολόγηση ἐνὸς ἔργου τέχνης τὴν ταξικὴ προέλευση τοῦ δημιουργοῦ, γιὰ τὸν ὁποῖο θεωροῦσε ὅτι εἶναι ἀδύνατο νὰ βγεῖ ἀπὸ τὸ «ταξικὸ του περσι». Ὁ Λούκατς πῆρε ἐνεργὸ καὶ μαχητικὸ μέρος στὶς συζητήσεις γιὰ τὴν σοσιαλιστικὴ τέχνη, διατύπωσε σὲ διάφορα ἄρθρα τὴ διαφωνία του μὲ τὴν ἐπίσημη σοβιετικὴ θέση κατὰ τὴν παραμονή του στὴν Μόσχα (1930-31, καὶ ὡς πολιτικὸς πρόσφυγας ἀπὸ τὴν ἀνοδο τοῦ Χίτλερ ὡς τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Οὐγγαρίας), κυρίως ὅμως, συγκροτώντας τὴ θεωρία του γιὰ τὸ μυθιστόρημα, ἔδωσε μὲν ἄλλη μέθοδο γιὰ τὴν μελέτη τῆς λογοτεχνίας.
- (Σ.τ.Μ.) Βλ. ἑλληνικά: Μάρξ-Ἐνγκελς, *Κείμενα γιὰ τὴν λογοτεχνία καὶ τὴν τέχνη*, ἐπιλογή-παρουσίαση C. Salinari, μτφρ. Στ. Χρυσικόπουλος, Ἐξάντας, Ἀθήνα 1975, σελ. 132-135. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ Ἐνγκελς πρὸς τὴν δ. Harkness ἢ ὁποῖα τὸ ἔστειλε τὸ μυθιστόρημά της *City Girl*. Τὸ σχετικὸ χωρίο τοῦ Ε. γιὰ τὸν Μπαλζάκ ποὺ «ἀναγκάστηκε νὰ πάει κόντρα στὶς ταξικὲς του συμπάθειες καὶ στὶς πολιτικὲς του προκαταλήψεις», γεγονός ποὺ ὁ Ε. θεωρεῖ «ἕναν ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους θριάμβους τοῦ ρεαλισμοῦ», βρίσκεται στὴ σελ. 134. (Ἐνδιαφέρουσα διευκρίνιση τοῦ Salinari γιὰ τὸ πρόβλημα, στὴ σμ. 51.)
- (Σ.τ.Μ.) Τέχνη ποὺ βασίζεται στὴν ἀρχὴ τῆς πολιτικῆς τάσης, δηλαδή προσπαθεῖ νὰ ἐκφράσει βάσει προκαθορισμένου σχεδίου τὶς πολιτικὲς ἀπόψεις τοῦ δημιουργοῦ, εἶναι τὸ νόημα ποὺ δόθηκε στὸν σοσιαλιστικὸ ρεαλισμὸ ἀπὸ τὸν Ζντάνοφ καὶ υιοθετήθηκε ἀπὸ τὸ 1ο Συνέδριο τῶν σοβιετικῶν συγγραφέων (1934), μὲ τὸ σκεπτικὸ ὅτι «σ' ἐποχὴ ταξικῆς πάλης, δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει παρὰ ταξικὴ λογοτεχνία, λογοτεχνία ποὺ ἐκφράζει τὴ διαμορφωμένη πολιτικὴ ἄποψη (τάση) τοῦ συγγραφέα» (Ζντάνοφ). Ἀκόμη, ὅτι «ἡ σοβιετικὴ λογοτεχνία πρέπει νὰ ξέρει νὰ παριστάνει τοὺς ἥρωές μας καὶ ἡ καλλιτεχνικὴ δημιουργία πρέπει νὰ συμβαδίζει μὲ τὸ καθήκον τῆς ἰδεολογικῆς μεταλλαγῆς καὶ τὴν μόρφωση τῶν ἐργατῶν». (Ἀπὸ τὶς ἀποφάσεις τοῦ 1ου συνεδρίου σοβιετικῶν συγγραφέων. Τὰ κείμενα τοῦ συ-

γιατὶ «πάντοτε ἔφερε στὴ σκηνὴ ποσότητες ἀπὸ ἀκατέργαστη ὕλη», καὶ γιατί στὰ ἔργα του «ὑπάρχουν πολυτίμες τομὲς ὅπου τὸ νέο παλεύει μὲ τὸ παλιό». Πάνω ἀπ' ὅλα ὅμως θὰ ἔπρεπε νὰ καταλάβουμε ὅτι ἡ ἰδεολογικὴ πάλη στὸ χῶρο τῆς λογοτεχνίας περνᾶ σήμερα ἀναγκαστικὰ καὶ ταυτόχρονα ἀπὸ τὸν ἐκδημοκρατισμὸ καὶ τὴν ἐπαναξιολόγηση τῆς κουλτούρας καὶ ἀπὸ τὴν πάλη γιὰ μιὰ νέα πρακτικὴ τῆς κουλτούρας, μιὰ κουλτὸρα νέου τύπου.

νεδρίου εἶναι δημοσιευμένα στὸ περ. *Action Poétique*, τεύχ. 44, Σεπτ. 1970.)

- (Σ.τ.Μ.) Πρῶτος ὁ Λένιν μιλά γιὰ τὴν ἀναντιστοιχία στοχαστῆ καὶ συγγραφέα στὰ ἄρθρα του γιὰ τὸν Τολστόι, διατυπώνοντας τὴν ἄποψη ὅτι τὰ ἔργα τοῦ Τολστόι βοηθοῦν νὰ γνωρίσει καλύτερα ὁ ρωσικὸς λαὸς καὶ ἡ ἐργατικὴ τάξη τοὺς ἔχθρους τους, ἐνῶ οἱ ἀπόψεις τοῦ Τολστόι, ἡ θεωρία του, ποὺ βρίσκεται σ' ἀντίθεση μὲ τὴ ζωὴ τοῦ λαοῦ, δείχνει τὶς ἀδυναμίες ποὺ ἐμποδίζουν καὶ τὸν ἴδιο τὸ λαὸ νὰ φτάσει στὴν ἀπελευθέρωση του.
- (Σ.τ.Μ.) Στὰ ἑλληνικά ἔχουμε μεταφρασμένα ὀρισμένα ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν «Ἐισαγωγὴ στὴν αἰσθητικὴ τοῦ Λούκατς» στὸ περ. *Ἐποχές*, Σεπτ. 1964, τεύχ. 17, σελ. 46-50 καὶ Ὀκτ. 1964, τεύχ. 18, σελ. 37-42.
- B. Brecht, *Écrits sur le théâtre*, καὶ *L'Achat du cuivre*, L' Arche.
- (Σ.τ.Μ.) Σύντομα καί, ἀναγκαστικὰ, ἀπλουστευμένα θὰ ἐκθέσουμε ποιά συλλογιστικὴ ὁδήγησε τὸν Λούκατς στὴν ἀπόρριψη πειραματικῶν καὶ νέων μορφῶν τέχνης τῆς ἐποχῆς του: τὸ μυθιστόρημα εἶναι συνεχιστὴς τοῦ ἥρωικοῦ ἔπους, εἶναι τὸ ἀσικὸ ἔπος ποὺ προσπαθεῖ νὰ ἀναπαραστήσει τὸν κόσμο στὴν ὁλότητά του. Ὅμως ἡ ἀσικὴ κοινωνία καταργεῖ τὴν ἐνότητα ἀνθρώπου-σύμπαντος, γι' αὐτὸ καὶ τὸ μυθιστόρημα εἶναι τὸ ἔπος αὐτοῦ τοῦ κατακερματισμένου κόσμου. Ξεκινώντας ἀπὸ τὶς ἀρχὲς ποὺ διατύπωσε γιὰ τὸ μυθιστόρημα, ὁ Λούκατς διαπιστώνει ὅτι τὸ ἀσικὸ μυθιστόρημα ἀρχίζει νὰ πέφτει σὲ παρακμὴ, ἰδίως ἀπὸ τὸ 1848 μὲ τὶς ἐργατικὲς ἐξεγέρσεις καὶ τὴν πλήρη ἀπογύμνωση τῆς ἀσικῆς τάξης ὡς ἐνμεταλλεύτριας τάξης, γεγονός ποὺ δὲν ἐπιτρέπονταν πλέον τὴν ἐνότητα ἥρωα καὶ περιγύρου του. Ἔτσι τὸ μυθιστόρημα προσπαθεῖ νὰ βρεῖ ἄλλες, νέες μορφές (π.χ. μὲ τὸν Ζολά), ποὺ εἶναι μορφές παρακμῆς του. Τὴν μόνη ἀναγέννηση τοῦ μυθιστορηματικοῦ ἔπους διαβλέπει ὁ Λούκατς στὰ πρῶτα ἔργα τοῦ σοσιαλιστικοῦ ρεαλισμοῦ (π.χ. Chokolov), θεωρώντας τὸν συνέχεια καὶ παλινόρθωση τοῦ μεγάλου κλασικοῦ μυθιστορηματικοῦ, γιατί ὁ σοσιαλισμὸς εἶναι ὁ μόνος κόσμος ὅπου ἡ ἀνθρώπινη δραστηριότητα ξετυλιγεται μὲ ἥρωισμό, ὅπου ξαναβρίσκουμε «τὴν διαλεκτικὴ τῆς αὐτοδιαμόρφωσης τοῦ ἀνθρώπου». Ξεκινώντας ἀπὸ αὐτὴ τὴν τελευταία θέση γιὰ τὸν σοσιαλιστικὸ ρεαλισμὸ, δὲν διστάζει νὰ καταδικάσει καὶ νὰ ἀπορρίψει κάθε πρωτοπορικὴ ἀπόπειρα στὴ λογοτεχνία (π.χ. τοὺς φουτουριστές), ὀνομάζοντάς τὴν «νεωτεριστικὴ παρακμὴ». Δὲν πρέπει πάντως νὰ συγχέουμε τὶς ἀπόψεις τοῦ Λούκατς μὲ τὴν ἐπίσημη σοβιετικὴ θέση ποὺ ἐπίσης καταδικάζει τὶς ἀνανεωτικὲς προσπάθειες στηριζόμεναι στὶς ἀρχὲς τοῦ «ἀπλοϊκοῦ κοινωνιολογισμοῦ». Κι ὅταν ὁ Λούκατς μαχόταν αὐτὴ τὴν τελευταία θέση δὲν δίσταζε νὰ ὑπερασπιστεῖ π.χ. τὸν Μαγιακόφσκι (ἀνάλογο θέμα ἀνακύπτει ὅταν μιλάει καὶ γιὰ τὸν Σολζενίτιν, βλ. ἑλληνικά: *Σολζενίτιν, Χάινε, Πρωτοποριακοί*, μτφρ. Μτ. Κολώνιας, Κ. Κουλουράκος, ἐκδ. Διογένης, Ἀθήνα 1971).

8. *Théorie de la littérature*, Seuil.

- (Σ.τ.Μ.) Φορμαλιστές, φορμαλισμός, εἶναι χαρακτηρισμοὶ ποὺ μᾶλλον ὑποτιμητικὰ προσέδωσαν οἱ ἀντίπαλοί του σὲ μιὰ ομάδα κριτικῶν ποὺ δροῦσε στὴ Ρωσία μεταξὺ 1915-1930. Τὸ κίνημα ἀρχισε μὲ τὴ συγκρότηση, τὸ χειμῶνα 1914-15, τοῦ «Γλωσσολογικοῦ κύκλου τῆς Μόσχας», ποὺ ἀρχισε νὰ χρησιμοποιοῦν γιὰ τὴν ποιητικὴ κυρίως ἀνάλυση τὴ δομικὴ γλωσσολογία καὶ συνδέθηκε μὲ τὴν καλλιτεχνικὴ πρωτοπορία τῆς ἐποχῆς: τὸν φουτουρισμὸ. Οἱ φορμαλιστὲς προσπάθησαν νὰ προσεγγίσουν τὰ λογοτεχνικὰ κείμενα μὲ τὶς μεθόδους τῆς γλωσσολογίας καὶ ἀπέρριπταν κάθε βοηθητικὴ μέθοδο μελέτης τῶν κειμένων, τὴν ψυχολογικὴ, φιλοσοφικὴ ἢ κοινωνιολογικὴ. Ἰσχυρίζονταν πὼς ἡ μέθοδος πρέπει νὰ εἶναι συναφὴς μὲ τὸ ἀντικείμενο μελέτης, νὰ ἀπορρέει ἀπ' αὐτὸ, ὅτι δὲν ὑπάρχει καθεαυτὴ μέθοδος, στάση ποὺ τοὺς ὁδηγεῖ στὴ διακήρυξη ὅτι ἡ ἐπιστὴμὴ εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴ θεωρία. Στὴν πορεία οἱ φορμαλιστὲς διέδωσαν τὶς ἀπόψεις τους, πλοῦτισαν τὶς μεθόδους τους καὶ μᾶς ἔχουν δώσει ἀξιόλογες συνθετικὲς ἐργασίες γιὰ τὴ λογοτεχνία καὶ τὴ γλώσσα. Ἡ παραπάνω βιβλιογραφικὴ παραπομπὴ τῆς Glucksman ἀναφέρεται σ' ἕναν τόμο ὅπου γίνεται παρουσίαση, ἱστορικὴ ἀνασκόπηση καὶ ἐκτίμηση τοῦ ἔργου τῶν φορμαλιστῶν, μαζί μὲ μιὰ ἀνθολογία ἀντιπροσωπευτικότερων κειμένων τους.
- Études philosophiques*, Ed. Sociales.
- (Σ.τ.Μ.) Ὁ Τινιάνοφ, τὸ ἀναγνωρίζουν ἄλλωστε καὶ οἱ ἴδιοι οἱ φορμαλιστὲς, προώθησε ἀποφασιστικὰ τὴ φορμαλιστικὴ μέθοδο διατυπώνοντας τὴν ἄποψη ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ καθεαυτὸ λογοτεχνικὸ κείμενο, ποὺ εἶναι ἕνα σύστημα ἀποτελούμενο ἀπὸ τὰ ἰδιότυπα στοιχεῖα τοῦ (θέμα, ἔπος, ρυθμὸς, λεξιλόγιο κ.λπ.), ἡ λογοτεχνία, τὸ λογοτεχνικὸ φαινόμενο εἶναι ἐπίσης ἕνα σύστημα ποὺ λειτουργεῖ σὲ συνάρτηση μὲ τὴν κοινωνικὴ ζωὴ, καὶ ὅτι μόνον μελετώντας τὴν ἀμοιβαία συστοιχία αὐτῶν τῶν δύο συστημάτων μποροῦμε νὰ φτάσουμε σὲ μιὰ ἐπιστὴμὴ τῆς λογοτεχνίας.
- «De l'évolution littéraire», *Théorie de la littérature*.
- Sémiotica*, τεύχ. 1/2, 1969.
- Πολυγραφημένες παραδόσεις γιὰ τοὺς ἐπιστήμονες.
- (Σ.τ.Μ.) Τὸ 1966 συνήλθε στὸ Ἀρζαντέιγ ἡ Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ τοῦ Γαλλικοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος καὶ συζήτησε τὰ προβλήματα τῆς ἰδεολογίας, τῆς κουλτούρας καὶ τῆς λογοτεχνίας-τέχνης.
- (Στὰ ἑλληνικά:) Β. Μπένγιαμαν, *Δοκίμια γιὰ τὸ Μπρέχτ*, μτφρ. Ν. Κολοβός, Πύλη, Ἀθήνα 1972.
- L. Althusser, «Le Piccolo, Bertolazzi et Brecht», *Pour Marx*, Maspéro.
- L. Feuerbach et la fin de la philosophie classique allemande, Ed. Sociales.
- Sur le mode de production asiatique, C.E.R.M., Ed. Sociales.
- L'Achat du cuivre, σελ. 177-181.

ΑΦΙΕΡΩΜΑ
20.9.71 - 20.9.76

Παράδοση και πρωτοτυπία

«Ὁ γυρισμὸς τοῦ ξενιτεμένου» τοῦ Γ. Σεφέρη

τοῦ Δ. Ν. Μαρωνίτη

Εἰσαγωγικά

Σὲ προηγούμενη μελέτη¹ χρησιμοποίησα τὸ κλειδί νόστος-θάνατος, γιὰ νὰ δείξω τὴ βαθιὰ συνοχή (ἐμπειρική, γλωσσική καὶ ποιητική) ποὺ συγκρατεῖ δύο συνθέσεις, κι ἄς τις χωρίζουν κάπου τρεῖς χιλιάδες χρόνια: ἐννοῶ τὴν ὀμηρική *Νέκυια* καὶ τὴν *Κίχλη* τοῦ Σεφέρη. Αὐτὴ τὴ συνοχή (τὴν ὕλη καὶ τὸ εἶδος τῆς) θὰ τὴν ὀνόμαζα ποιητικὴ παράδοση, δίνοντας τόσο στὸ οὐσιαστικὸ ὅσο καὶ στὸ ἐπίθετο τὴ δημιουργικὴ ὁρμὴ ποὺ τοὺς πρέπει. Προηγουμένως ὅμως σκοπεύω νὰ δοκιμάσω τὸ ἴδιο κλειδί, συγκρίνοντας πάλι τὴ φωνὴ τοῦ Γιώργου Σεφέρη ὄχι πιά μὲ τὸ γεωμετρικὸ σύστημα τῆς Ὀδύσσειας, ἀλλὰ μὲ τὴν κλίμακα τῆς δημοτικῆς μας ποίησης, ὅπως αὐτὴ ἐφαρμόζεται εἰδικὰ σὲ δύο γνωστὲς πυραλογές.

Τὸ ποίημα τοῦ Σεφέρη ποὺ μὲ ἐνδιαφέρει ἀνήκει στὸ *Ἡμερολόγιο Καταστρώματος Α'*, τιλοφορεῖται «Ὁ γυρισμὸς τοῦ ξενιτεμένου», χρονολογεῖται μὲ τὴν ὑπογραφή «Ἀθήνα, ἄνοιξη '38» καὶ πρωτοδημοσιεύτηκε στὰ *Νέα Γράμματα* (Ὀκτώβριος-Δεκέμβριος 1938) μαζί μὲ ἄλλα ὀκτὼ ποιήματα². Ὁ *Γυρισμὸς* κατέχει στὴ συλλογὴ *Ἡμερολόγιο Καταστρώματος Α'* τὴν πέμπτη θέση³ καὶ περιβάλλεται ἀπὸ τὸ μακροστίχο ποίημα «Ὁ δικὸς μας ἥλιος» καὶ ἀπὸ τὸ τριστίχο ἐπίγραμμα «Ἡ χώρα τοῦ ἀχωρήτου». Τὸ πρῶτο εἶναι ἐφιαλτικὸ πολεμικὸ δράμα⁴ ποὺ ξετυλίγεται «πίσω

ἀπὸ τὸ χρυσάφι καὶ τὸ μετάξι». Τὸ δεύτερο, ποὺ ὑπογράφεται «Μεγάλη Παρασκευή», συμπτυνώνει τὰ θέματα τῆς προδοσίας, τοῦ ἐπιτάφιου θρήνου καὶ τῆς ἀνάστασης.

Ἐπέμεινα σ' αὐτὴ τὴν ὀριζόντια ἔνταξη τοῦ *Γυρισμοῦ*, γιὰ τὴν ποίηση τοῦ Σεφέρη ἢ σειρὰ ἐνὸς ποιήματος, τὸ συντροφικὸ του δηλαδὴ πλαισίο καὶ τὸ ποιητικὸ του περιβάλλον, δὲν εἶναι τυχαία. Προσθέτω ἐνδεικτικὰ ὅτι «Ὁ δικὸς μας ἥλιος» σκηνοθετεῖ μιὰν ἀποδημία, ἀντίστιξη στὸν ἐπόμενο *Γυρισμὸ*. Ἄλλα ποιήματα τῆς συλλογῆς ὑποβάλλουν τὸν ἀφιλόξενο χώρο κάποιας ἐξορίας. Ἐνα συμμαζεῦει εἰκόνες σπαργαμένες ἀπὸ τὴν παιδικὴ ἡλικία τοῦ ποιητῆ καὶ τὸ πατρικὸ του σπίτι.⁵ Ἡ «Ἄνοιξη μ.Χ.», γραμμὴν στίς 16 Μαρτίου τοῦ 1939, ὑποβάλλει, σὲ δραματικὴ σατιρικὴ ἀνάσα, τὴν ἄνευ ὄρων παράδοση τῆς Τσεχοσλοβακίας στὸν Χίτλερ καὶ τὴν εὐτρόπελη ὑποχώρηση τῶν «γερόντων» ποὺ δίνουν τὰ κλειδιά στὸ δῆμιο. Τὰ χρόνια, λοιπόν, εἶναι δίσεχτα, κι ὅ,τι συμβαίνει τὴν ἄνοιξη τοῦ '38 —χρονολογία τοῦ *Γυρισμοῦ*— ὑφαίνει τὸν πρόλογο ἐνὸς δράματος ποὺ ἔρχεται:

Ἦταν δικὸς μας ὁ ἥλιος, δὲ βλέπαμε τίποτε
πίσω ἀπὸ τὰ χρυσὰ κεντίδια
ἀργότερα ἦρθαν οἱ μαντατοφόροι λαχανιασμέ-
νοι βρώμικοι
τραυλίζοντας συλλαβὲς ἀκατανόητες
εἴκοσι μερόνυχτα πάνω στὴ στέροφα γῆς καὶ
μόνο ἀγκάθια
εἴκοσι μερόνυχτα νιύθοντας ματωμένες τὶς κοι-
λιές τῶν ἀλόγων
κι οὔτε στιγμή νὰ σταματήσουν γιὰ νὰ πιούν τὸ
νερὸ τῆς βροχῆς.

Αὐτὸ πάνω κάτω εἶναι τὸ στίγμα τοῦ *Ἡμερολογίου Καταστρώματος Α'* καὶ οἱ μαντατοφόροι ποὺ «μίλησαν σωστὰ» στὸν «Δικὸ μας ἥλιο» διασταυρώνουν καὶ τὸ «Γυρισμὸ τοῦ ξενιτεμένου».

λημονιάς»: *Γιὰ τὸν Σεφέρη, τιμητικὸ ἀφιέρωμα στὰ τριάντα χρόνια τῆς «Στροφῆς»*, Ἀθήνα 1961, σελ. 231-242, καὶ πιὸ εἰδικὰ σελ. 241.

5. «Ἀλληλεγγύη», «Piazza San Nicolò».

1. Χρονικὸ '75, σελ. 117-121: «Νόστος καὶ θάνατος. Ἡ *Νέκυια* τῆς *Κίχλης*: μνήμες καὶ προεκτάσεις».

2. Τὰ ἄλλα ἑπτὰ εἶναι: «Ὁ Μαιθὸς Πασκάλης ἀνάμεσα στὰ τριαντάφυλλα», «Τὸ φύλλο τῆς λεύκας», «Ὁραῖο φθινοπωρινὸ πρωί», «Ὁ δικὸς μας ἥλιος», «Piazza San Nicolò», «Διᾶλειμμα χαρᾶς», «Ἡ χώρα τοῦ ἀχωρήτου», «Ἀλληλεγγύη».

3. Ἡ συλλογὴ στὴν ἀρχικὴ τῆς μορφῆς περιέλαβε δεκαᾶξι ποιήματα· τὸ δέκατο ἔβδομο, «Ἡ τελευταία μέρα», κυκλοφόρησε μόνο στὰ ἑπτὰ ἀντίτυπα ἐκτὸς ἐμπορίου, σὲ αὐτόγραφο ἔκδοση τῆς συλλογῆς. Ἡ πρώτη, κανονικὴ ἐκτύπωση τοῦ ποιήματος αὐτοῦ ἔγινε μόλις τὸ Γενάρη τοῦ 1944, πάλι στὰ *Νέα Γράμματα*. Βλ. Γ. Σεφέρης, *Ποιήματα*, Ἰκαρος, 1974, σελ. 353-354 (ἐπιμέλεια Γ. Π. Σαββίδης).

4. Τὸν προφητικὸ τόνο ὁλόκληρης τῆς συλλογῆς ὑπογράμμισε μὲ ἐμφαση ἡ Νόρα Ἀναγνωστάκη: «Ὁ Σεφέρης τῆς μνήμης καὶ τῆς

Ο ΓΥΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΞΕΝΙΤΕΜΕΝΟΥ

- Ἐρόδισε γ-ἡ ἀνατολή και ξημερώνει ἡ δύση,
γλυκοχαράζουν τὰ βοννά κι ὁ αὐγερινός τραβιέται,
πᾶν τὰ πουλάκια στὴ βοσκή κι οἱ λυγερές στὴ βρύση.
5 Βγαίνω κι ἐγὼ κι ὁ μαῦρος μου και τὰ λαγωνικά μου.
Βρίσκω μιὰ κόρη πόπλενε σὲ μαρμαρένια γούρνα.
Τὴ χαιρετάω, δὲ μοῦ μιλεῖ, τῆς κρένω δὲ μοῦ κρένει.
- Κόρη, γιά βγάλε μας νερό, τὴν καλὴ μοῖρα νὰ ἔχεις,
νὰ πιῶ κι ἐγὼ κι ὁ μαῦρος μου και τὰ λαγωνικά μου.
- 10 Σαράντα σίκλους ἔβγαλε στὰ μάτια δὲν τὴν εἶδα,
κι ἀπάνω στοὺς σαρανταδύο τὴ βλέπω δακρυσμένη.
- Γιατί δακρῦζεις, λυγερή, και βαριαναστενάζεις;
Μῆνα πεινάς, μήνα διψάς, μὴν ἔχεις κακὴ μάνα;
— Μῆτε πεινῶ, μῆτε διψῶ, μῆτ' ἔγω κακὴ μάνα.
Ξένε μου, κι ἂν ἐδάκρυσσα, κι ἂν βαριαναστενάξω,
15 τὸν ἄντρα ἔχω στὴν ξενιτιά και λείπει δέκα χρόνους,
κι ἀκόμη δυὸ τὸν καρτερῶ, στοὺς τρεῖς τὸν παντυχαίνω·
κι ἂν δὲν ἐρθεῖ, κι ἂ δὲ φανεῖ, καλόγρια θὰ γένω,
θὰ πάγω σ' ἔρημα βοννά νὰ στήσω μοναστήρι,
και σὸ κελὶ θὰ σφαιλιστῶ, στὰ μαῦρα θελὰ βάψω,
20 ἐκειὸν νὰ τρώγει ἡ ξενιτιά, κι ἐμεῖ τὰ μαῦρα ράσα.
- Κόρη μου, ὁ ἄντρας σου πέθανε, κόρη μου, ὁ ἄντρας
σου χάθη.
Τὰ χέρια μου τὸν κράτησαν, τὰ χέρια μου τὸν θάψαν,
ψωμί κερί τοῦ μοίρασα, κι εἶπε νὰ τὰ πλερώσεις,
τὸν ἔδωκα κι ἕνα φιλί, κι εἶπε νὰ μοῦ τὸ δώσεις.
25 — Ψωμί κερί τοῦ μοίρασες, διπλὰ νὰ σὲ πληρώσω,
μὰ γιὰ τ-ἐκεῖνο τὸ φιλί, σύρε νὰ σοῦ τὸ δώσει.
— Κόρη μου, ἐγὼ εἶμαι ὁ ἄντρας σου, ἐγὼ εἶμαι κι ὁ κα-
λός σου.
— Ξένε μου, ἂν εἶσαι ὁ ἄντρας μου, ἂν εἶσαι κι ὁ καλός
μου,
30 δεῖξε σημάδια τῆς αὐλῆς και τότε νὰ πιστέψω.
— Ἐχεις μηλιά στὴν πόρτα σου και κλῆμα στὴν αὐλὴ σου,
κάνει σταφύλι ραζακι και τὸ κρασί μουσκάτο,
κι ὅποιος τὸ πιεῖ δροσίζεται και πάλι ἀναζητᾶ το.
— Αὐτὰ εἶν' σημάδια τῆς αὐλῆς, τὰ ξέρεῖ ὁ κόσμος ὅλος,
διαβάτης ἦσουν, πέρασες, τὰ εἶδες και μοῦ τὰ λείεις.
35 Πές μου σημάδια τοῦ σπιτιοῦ και τότες νὰ πιστέψω.
— Ἀνάμεσα στὴν κάμαρα χρυσὸ καντήλι ἀνάφτει,
και φέγγει σου, πὸν γδύνεσαι και πλέκεις τὰ μαλλιά σου,
φέγγει σου τίς γλυκὲς αὐγές, πὸν τὰ καλά σου βάζεις.
— Κάποιος κακός μου γείτονας σοῦ τὰ πε και τὰ ξέρεις.
40 Πές μου σημάδια τοῦ κορμιοῦ, σημάδια τῆς ἀγάπης.
— Ἐχεις ἐλιά στὰ στήθη σου κι ἐλιά στὴν ἀμασκάλη,
κι ἀνάμεσα στὰ δυὸ βυζιά τ' ἄντροῦ σου φυλακτᾶρι.
— Ξένε μου, ἐσύ εἶσαι ὁ ἄντρας μου, ἐσύ εἶσαι κι ὁ κα-
λός μου.

(Στίλπ. Κυριακίδης, Αἱ γυναῖκες εἰς τὴν
Λαογραφίαν, Ἀθήνα 1921, σελ. 49)

Ο ΓΥΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΞΕΝΙΤΕΜΕΝΟΥ

- Παλιέ μου φίλε τι γυρεύεις;
χρόνια ξενιτεμένος ἦρθες
μὲ εἰκόνες πὸν ἔχεις ἀναθρέψει
κάτω ἀπὸ ξένους οὐρανούς
μακριὰ ἀπ' τὸν τόπο τὸ δικό σου. 5
- Γυρεύω τὸν παλιό μου κῆπο·
τὰ δέντρα μοῦ ἔρχονται ὡς τὴ μέση
κι οἱ λόφοι μοιάζουν μὲ πεζούλια
κι ὅμως σὰν ἡμουνα παιδί
ἐπαιζα πάνω σὸ χορτάρι 10
κάτω ἀπὸ τοὺς μεγάλους ἴσκιους
κι ἔτρεχα πάνω σὲ πλαγιές
ὥρα πολλὴ λαχανιασμένος.
- Παλιέ μου φίλε ξεκουράσου
σιγὰ σιγὰ θὰ συνηθίσεις·
θ' ἀνηφορίσουμε μαζί
στὰ γνώριμά σου μονοπάτια
θὰ ξεποστᾶσουμε μαζί
κάτω ἀπ' τὸ θόλο τῶν πλατάνων 20
σιγὰ σιγὰ θὰ ῥθοῦν κοντὰ σου
τὸ περιβόλι κι οἱ πλαγιές σου.
- Γυρεύω τὸ παλιό μου σπίτι
μὲ τ' ἀψηλά τὰ παραθύρια
σκοτεινιασμένα ἀπ' τὸν κισσὸ
γυρεύω τὴν ἀρχαία κολόνα
πὸν κοίταξε ὁ θαλασσινός.
25 Πῶς θές νὰ πιῶ σ' αὐτὴ τὴ στάνη;
οἱ στέγες μοῦ ἔρχονται ὡς τοὺς ὄμιους
κι ὅσο μακριὰ και νὰ κοιτάξω
βλέπω γονατιστοὺς ἀνθρώπους
λὲς κάνουνε τὴν προσευχὴ τους.
- Παλιέ μου φίλε δὲ μ' ἀκοῦς;
σιγὰ σιγὰ θὰ συνηθίσεις
τὸ σπίτι σου εἶναι αὐτὸ πὸν βλέπεις
κι αὐτὴ τὴν πόρτα θὰ χτυπήσουν
σὲ λίγο οἱ φίλοι κι οἱ δικοί σου
35 γλυκὰ νὰ σὲ καλωσορίσουν.
- Γιατί εἶναι ἀπόμακρη ἡ φωνή σου;
σήκωσε λίγο τὸ κεφάλι
νὰ καταλάβω τί μοῦ λὲς
ὅσο μιλάς τ' ἀνάστημά σου
ὀλοένα πάει και λιγοστεύει
40 λὲς και βυθίζεσαι σὸ χῶμα.
- Παλιέ μου φίλε συλλογίσου
σιγὰ σιγὰ θὰ συνηθίσεις
ἡ νοσταλγία σοῦ ἔχει πλάσει
μιὰ χώρα ἀνύπαρχτη μὲ νόμους
ἔξω ἀπ' τὴ γῆς κι ἀπ' τοὺς ἀνθρώπους
- Πιὰ δὲν ἀκούω τοιμουδιά
βουλιαξε κι ὁ στερνός μου φίλος 50
παράξενο πῶς χαμηλώνουν
ὄλα τριγύρω κάθε τόσο
ἐδῶ διαβαίνουν και θερίζουν
χιλιάδες ἄρματα δρεπανηφόρα.

Ἀθήνα, ἄνοιξη '38

Τὰ σήματα τῆς παράδοσης

1. Ὁ τίτλος τοῦ ποιήματος ἀποτελεῖ ξεκάθαρη παραπομπή· ἐπαναλαμβάνει πανομοιότυπα τὴν ἐπιγραφή μιᾶς δημοτικῆς παραλογῆς ἀπὸ τὶς περισσότερο γνωστὲς καὶ τὶς πιὸ διαδομένες. Πρόκειται γιὰ τὴν μοναδικὴ φορά πού ὁ Σεφέρης οἰκειοποιεῖται τίτλο δημοτικῶν τραγουδιῶν.⁶

2. Τὸ ποίημα στιχοργεῖται σὲ σύντομους ἰάμβους· σὲ παροξύτονους ἐνεασύλλαβους καὶ σὲ δεξύτονους ὀκτασύλλαβους. Δὲν εἶναι ἡ πρώτη φορά πού ὁ Σεφέρης δοκιμάζει τὰ ἰαμβικά αὐτὰ μέτρα σὲ στροφικά συστήματα· τὸ ἔκαμε ἤδη στὴ *Στροφή* καὶ τὸ ἐπανέλαβε καὶ ἀργότερα, ἂν καὶ σπάνια, στὰ δύο πρῶτα *Ἡμερολόγια Καταστροφῆς*. Ὁπωδιήποτε ἐδῶ τὸ ἰαμβικὸ αὐτὸ στροφικὸ σύστημα, προπάντων στὴν ὀκτασύλλαβη δεξύτονη μορφή τοῦ στίχου, θυμίζει ἐντονα μανιάτικο μοιρολόγι.⁷

3. Ὁ *Γυρισμός* ἀρθρώνεται σὲ ὀκτῶ στροφές πού μοιράζονται στὰ δύο διαλεγόμενα πρόσωπα. Τὸ εἶδος τῆς διαλογικῆς αὐτῆς κατασκευῆς ἀναφέρεται, πιστεύω, τυπικά καὶ οὐσιαστικά, στὸν νοβελιστικὸ διάλογο πού τὸν ξέρομε καλά ἀπὸ τὸ λόγιό ἔπος καὶ τὸ δημοτικὸ τραγούδι.

4. Ἐπιφανειακά ὁ *Γυρισμός* εἶναι ἓνα ποίημα εὐκόλο καὶ τρεχούμενο. Ἡ ἐντύπωση αὐτὴ ὀφείλεται ὄχι μόνο στὸν ἀπρόσκοπτο, μονότονο σχεδόν, ρυθμὸ του, ἀλλὰ προπάντων στὸν γραμματικὸ του κώδικα. Ἡ γλώσσα τοῦ ποιήματος εἶναι στὸ ἔπακρο κοινὴ καὶ ἀπλή· ἡ σύνταξη δὲν παρουσιάζει κανένα χάσμα· τὸ νόημα, ὅπως λέμε οἱ δάσκαλοι, παντοῦ ὀλοκληρώνεται· τὸ θεματικὸ ὕλικὸ ἀναδύεται, φαινομενικὰ τουλάχιστον, ἀκέραιο στὴν ἐπιφάνεια, δίχως διαλείψεις, σιωπὲς ἢ ὑπαινικτικὲς συστροφές· μιὰ εὐανάγνωστη, λοιπόν, ἀνάγλυφη—σχεδὸν ὀλόγλυφη— σύνθεση, ὅπου ἡ προοπτικὴ ἀπουσιάζει προκλητικὰ. Ὅλα μοιάζει νὰ ἐξελίссονται σ' ἓνα ἐπίπεδο· τὸ φῶς μοιράζεται στὰ ἄρθρα καὶ στὰ μέλη τοῦ ποιήματος ἀκριβοδίκα, σὲ κανένα μέρος τῆς σύνθεσης δὲν πέφτει ὑποβλητικὴ σκιά. Αὐτὸς ὁ «λαϊκὸς» τόνος ἐξαίρετα καὶ ἀπὸ τὸ λεξιλόγιό πού, μὲ σπάνιες ἐξαιρέσεις, δηλώνει μὲ ἔμφραση τὴ δημοτικὴ του καταγωγή. Τέτοια σοδεῖα στὸ ἔργο ἐνὸς ποιητῆ πού δὲν συνηθίζει νὰ σφετερίζεται τὸν δημοτικὸ ἢ τὸν δημῶδη τρόπο, δὲν εἶναι νομίζω ἄσχετη πρὸς τὶς παραδοσιακὲς ρίζες τοῦ *Γυρισμοῦ*.

5. Τέλος, γιὰ νὰ συμπληρώσω αὐτὸν τὸν κατάλογο, προσθέτω τὴν τυπικὴ, συμβατικὴ σχεδὸν ἐμπειρία πού ὑποβαστάζει τὸ ποίημα: ἐπιστροφή τοῦ ὄριμου στὰ χῶματα τῆς παιδικῆς του ἡλικίας. Ὁ νόστος αὐτὸς συνελάγεται κατὰ κανόνα τραυματικὴ ἔκπληξη· τὰ πάντα ἔχουν σουρώσει, ἔχασαν ὀριστικά τὴν μεγάλη διάσταση πού εἶχαν κρατήσει σιτοὺς ἀποθέτες τῆς παιδικῆς μνήμης, καὶ ὑποβιβάζονται τώρα στὴν κλίμακα τῆς ὠριμότητας, ἢ ὁποῖα, διεκδικώντας τὸν τίτλο τῆς ὠμῆς πραγματικότητας, ὑπονομεύει καὶ εὐτελίζει τὴν ἄγουρη πραγματικότητά τῆς παιδικῆς φαντασίας.

6. Τὸ «Δημοτικὸ τραγούδι» τῆς *Στροφῆς* δὲν ἀνήκει φυσικά σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία· ὁ τίτλος του δὲν εἶναι τίτλος συγκεκριμένου τραγουδιοῦ. Ἄλλο ζήτημα ἂν καὶ οἱ γνωστοὶ τίτλοι δημοτικῶν τραγουδιῶν δὲν πρέπει νὰ θεωροῦνται, στο σύνολό τους, δημοτικῆς προέλευσης, ἀλλὰ κατὰ κανόνα ἐμπνευση τῶν συλλογῶν καὶ τῶν ἐκδοτῶν.

7. Βλ. Κώστας Πασαγιάννης, *Μανιάτικα μοιρολόγια καὶ τραγούδια*, Ἀθήνα 1928.

Τὸ ἐσωτερικὸ τοπίο: νόστος καὶ ἀναγνωρισμὸς

Στὴν κοίτη τοῦ *Γυρισμοῦ* συμβάλλουν ἡ θέση τοῦ νόστου καὶ ἡ ἄρση τοῦ ἀναγνωρισμοῦ. Γιατὶ δίχως τὴ βεβαίωση τοῦ ἀναγνωρισμοῦ ἢ ἐπιστροφῆς δὲν κυρῶνεται. Κι ἂν ἀκόμη συμβαίνει ἀντικειμενικά, δὲν ἐπιβάλλεται στὰ ὑποκείμενά της. Μόνο μὲ τὴ σύμπτωση νόστου καὶ ἀναγνώρισης ὠριμάζει ἡ τελικὴ ἀνακούφιση, ἐκπληρώνεται δηλαδὴ τὸ μοτίβο. Ἄν ἡ σύμπτωση αὐτὴ δὲν συμβεῖ, τότε καταλήγουμε σὲ ἐξάρθρωση καὶ παραμόρφωση τοῦ μοτίβου.⁸

Τὸ ποίημα μοιράζεται σὲ δύο φωνές. Ἡ πρώτη ἀγωνίζεται νὰ ἀποκαταστήσει φιλικὴ σχέση μὲ τὴ δεύτερη. Γι' αὐτὸ καὶ σ' ὅλο τὸ μῆκος τῆς σύνθεσης ἐπιμένει στὴν προσφώνησή της «παλιέ μου φίλε», ἐνῶ ὀλοφάνερα, ἀπὸ τὴν πέμπτη στροφή καὶ κάτω, ἡ δεύτερη φωνὴ ἀποκρούει ρητὰ τὴν αισθηματικὴ αὐτὴ προσφορά καὶ θέλει νὰ τὴν ἐπιστρέψει.

Τὰ πρόσωπα τοῦ *Γυρισμοῦ* στὸ ξεκίνημά του εἶναι: ἐκεῖνος πού ὑποδέχεται καὶ κάπως ξεναγεῖ· ὁ ξενιτεμένος πού ἐπιστρέφει καὶ ἐπιμένει νὰ ἀναγνωρίσει τὴν παιδικὴ του γεωγραφία. Ἔτσι ὅλη ἡ σύνθεση διαμορφώνεται σὲ ἀγώνα λόγων: ὁ ἓνας λόγος ὑπερασπίζεται τὴ γνησιότητα τοῦ νόστου· ὁ ἀντίλογος ἐπιμένει στὰ σήματα τοῦ ἀναγνωρισμοῦ. Ἄντι ὅμως, ὅπως θὰ περιμέναμε, οἱ δύο αὐτὲς γραμμὲς νὰ συγκλίνουν, ὅσο τὸ ποίημα προχωρεῖ, προοδευτικά ἀποκλίνουν ὄλο καὶ περισσότερο. Στὴν ἔξοδο τοῦ ποιήματος ἡ ἀπόκλιση αὐτὴ γίνεται τόσο μεγάλη, ὥστε ἡ ἄρση τοῦ ἀναγνωρισμοῦ ὀδηγεῖ καὶ στὴν ἀκύρωση τοῦ νόστου. Παράξενο τέλος γιὰ ἓνα ποίημα πού ἐπιγράφεται Ὁ *γυρισμός τοῦ ξενιτεμένου*. Πῶς ὑφαίνεται καὶ ξηλώνει ὁ συναγωνισμὸς τῶν δύο αὐτῶν φωνῶν;

Τὸ ποίημα ἀνοίγει μὲ τὴ φωνὴ τοῦ ξεναγοῦ πού ὑποδέχεται καὶ συστήνει: πολὺχρονη ἐξορία ἔχει σκεπάσει τὴν εἰκόνα τῆς χαμένης πατρίδας στὸν ξένο μὲ τὰ φαντάσματα τῆς παιδικῆς τὸν ἡλικίας. Πραγματικότητα καὶ φαντασία πρέπει τώρα νὰ φιλιώσουν.

Ἡ δεύτερη φωνὴ ἀποκρούει τὸ εὐκόλο αὐτὸ αἴτημα τῆς φρόνιμης σύμπτωσης καὶ ἀντιστέκεται γυρευόντας ἀναγνωριστικὰ σημάδια στὴν κλίμακα τῆς παιδικῆς ἡλικίας: ὁ κῆπος, τὰ δέντρα, οἱ γύρω λόφοι, οἱ μεγάλοι ἴσκιοι στίς πλαγιές δὲν ἀναγνωρίζονται στὴ σκηνοθεσία αὐτοῦ τοῦ συγκεκριμένου νόστου. Κι αὐτὸ τὸ χάσμα εἶναι πού δημιουργεῖ ἐξαρχῆς ἀπορία καὶ δυσάρεστη ἀμηχανία.

Ἡ πρώτη φωνὴ, τοῦ ξεναγοῦ, ἀναλαμβάνει τώρα ἐνεργότερα τὸν μεσάζοντα ρόλο της. Ρίχνει γέφυρες ἀνάμεσα στὰ μεγαλοδιάστατα εἶδωλα τῆς μνήμης καὶ στὰ δυσανάγνωστα σπαράγματα τῆς τωρινῆς πραγματικότητας. Ἐπιμένει πῶς τὰ σημάδια ὑπάρχουν: γνώριμα μονοπάτια, θολωτὰ πλατάνια, περιβόλι καὶ πλα-

8. Τὸ πιὸ ἐντυπωσιακὸ ἴσως λογοτεχνικὸ παράδειγμα γιὰ τὴ συμπληρωματικὴ λειτουργία νόστου-ἀναγνωρισμοῦ εἶναι ἡ *Ὀδύσσεια*: ὁ νόστος τοῦ Ὀδυσσεῆ, πού συντελεῖται ἤδη στὴ 13η ραψωδία, ἐκικρῶνεται προοδευτικά μὲ μιὰ σειρά ἀναγνωρισμῶν. Στὴν ἀφετηρία της, 16η ραψωδία, βρίσκεται ὁ ἀναγνωρισμὸς τοῦ ἦρωα ἀπὸ τὸ γιό του· στὸ τέμα της, 24η ραψωδία, ὁ ἀναγνωρισμὸς ἀπὸ τὸν πατέρα του. Ἡ πιὸ τυπικὴ ἐξἄλλου περίπτωση ἐξάρθρωσης καὶ παραμόρφωσης τοῦ ζεύγους νόστος-ἀναγνωρισμὸς εἶναι ἐκεῖνη τῶν μνηστήρων: ἡ βίαιη ἀντίστασή τους τόσο στὸ γυρισμὸ ὅσο καὶ στὸν ἀναγνωρισμὸ τοῦ Ὀδυσσεῆ, συνεπάγεται τὸ φόνό τους.

γιές βρίσκονται ακόμη εκεί· ο άναγνωρισμός, που δυσχεραίνεται προσωρινά από την αδράνεια της μακρόχρονης άπουσίας, θα άρχισει να λειτουργεί άποδοτικά μόλις ύποταγεί στις άπαιτήσεις της καθημερινής συνήθειας.

Ο ξένος ώστόσο δέν συγκατατίθεται, και δξύνει την άπορία του άναγνωρισμού: περνά τόν έλεγχο του άπό τά σημάδια της αυλής στα σημάδια του σπιτιού, γυρεύοντας έπιμονα και τούς άνθρώπους, τούς δικούς και τούς άλλους, που άποτελοΰσαν κάποτε τόν γνώριμο χορό της ζωής του: ή παλιά έστία, τ' άψηλά παραθύρια, ο κισσός με τη σκιά του —και στόν όριζόντα ή άρχαία κολόνα του γέροντα θαλασσινού⁹— όλα αυτά και μαζί οί, πραγματικοί κάποτε, φίλοι άπουσιάζουν ή έχουν κλίνει προς τη γή σά να προσεύχονται γονατιστοί. Έτσι και κατά τη δεύτερη φάση ή πράξη του άναγνωρισμού μένει άγονη και γίνεται πικρή· ο χώρος άντι να γεμίσει, άδειάζει, κι ένας κρούς άέρας άρχίζει να σφυρίζει εκεί που περιέναμε θάλπωρή.

Παραταΰτα ή φωνή του ξεναγού έπιμένει: σπίτι και πόρτα είναι στη θέση τους, οί φίλοι έρχονται ήδη για τά καλωσορίματα. Λίγη ύπομονή, κι όλα θα πέσουν στη λεκάνη της προσαρμογής. Έδώ όμως πρέπει να σταματήσω, για να δοΰμε άπό πιο κοντά τις συναφές του *Γυρισμού* του Σεφέρη με τη δημοτική παραλογή που τόν στηρίζει.

Ή φανερή ρίζα

Μορφολογικά «Ο γυρισμός του ξενιτεμένου» —τό δημοτικό τραγούδι¹⁰— θυμίζει έντονα τόν *Γυρισμό* του Σεφέρη. Πρώτα στο άρθρωτικό σχήμα: άπό τούς σαραντατρείς δεκαπεντασύλλαβους της πιό γνωστής παραλλαγής, αυτής που δημοσιεύεται και εδώ, μόνο οί έξι εισαγωγικοί στίχοι είναι άφηγηματικοί· οί υπόλοιποι συνθέτουν τόν διάλογο τών δύο ποιητικών ύποκειμένων.

Θεματικά δημοτικό τραγούδι και όμότιτλο ποίημα του Σεφέρη συμπορεύονται. Και στη δημοτική παραλογή ο νόστος (που φορέας του γίνεται ο ξενιτεμένος άντρας) προσκρούει στην άνάγκη του άναγνωρισμού (που την έκπροσωπεί ή έξημη γυναίκα). Τό δημοτικό τραγούδι άρχίζει τη στιγμή που νόστος και άναγνωρισμός συναγωνίζονται· τελειώνει εκεί που ταυτίζονται: όταν ή θετική όψη (ο νόστος) άπορροφά την άρνητική (τόν άναγνωρισμό). Ή πορεία αυτή άπό τη συμβολή ως την ταΰτιση περνά μέσα άπό τόν κανάλι της κλιμακωμένης δοκιμής: ο άντρας δοκιμάζει τη γυναίκα με την πρόκληση ενός πλαστοΰ θανάτου.¹¹ ή

9. Πρόκειται άσφαλώς για συμβολικό αντίγραφο του *Όδυσσέα*, μιας μορφής κεντρικής μέσα στόν σεφερικό κύκλο του νόστου-θανάτου. Βλ. και Δ. Ν. Μαρωνίτης, *Χρονικό '75*, όπ. παρ., σελ. 117 κ.έ.

10. Στοιχειώδεις πληροφορίες για τη σύνθεση, την κυκλοφορία, τις παραλλαγές και τη βιβλιογραφία τών δύο δημοτικών παραλογών που με ενδιαφέρουν εδώ, βλ. *Τό δημοτικό τραγούδι. Παραλογές*, Έπιμέλεια Γ. Ίαάννου. Έρημης, Άθήνα 1970, σελ. 75-78 και 31-35.

11. Σημειώνω ότι ή πλαστή αυτή, μαύρη σκηνοθεσία στήνεται μέσα στο ποίημα, προτού ο δημοτικός ποιητής προδώσει την ταΰτητα τών διαλεγόμενων προσώπων. Οί άνίδειοι, βέβαια, διαβάζουν και σε αυτούς τούς στίχους, όπως και στους παραπάνω της γυναίκας, ένα άπλό παιχνίδι, που τονίζει περισσότερο τόν θετικό μοτίβο της χαράς, άπτόκο του εύφροδου νόστου. Όποιος όμως μπαίνει στην ποίηση κάτω ύποψιασμένος, έξείει πως τέτοια σημάδια έχουν μία στυφή σοβαρότητα. Άπό κάποια σύμπτωση γυρίζει εδώ ο άρχινισμένος θάνατος σε νόστο, όπως άλλου (στο «Τραγούδι του νεκρού άδελφού» λχ.) ο άρχινισμένος γυρισμός καταλήγει σε θάνατο.

γυναίκα δοκιμάζει τόν άντρα βεβαιώνοντας την ταΰτητά της: γυρεύει σημάδια της αυλής, του σπιτιού, του κορμιού. Ή άμφίδρομη αυτή δοκιμή συνεχίζεται και ζυγίζεται δραματικά ως την άνακουφιστική έξοδο: *Ξένε μου, έσύ είσαι ο άντρας μου, έσύ είσαι κι ο καλός μου*.

Τι πήρε, τι κράτησε, τι άλλαξε και τι άπόρριψε ο Σεφέρης άπό τόν παραδοσιακό του αυτό πρότυπο;

1. Οικειοποιήθηκε άκέραιο τόν τίτλο της δημοτικής παραλογής.

2. Όδήγησε ως την ύπέρθεση τη διαλογική σύγκρουση τών προσώπων, καταργώντας ακόμη και την άφηγηματική εισαγωγή.

3. Συντήρησε τά δύο ποιητικά ύποκείμενα, τρέποντας όμως τόν τυπικό ζεύγος άντρας-γυναίκα στο σχεδόν άπροσδόκητο για την περίπτωση και γι' αυτό νεωτερικό δίδυμό του: φίλος-ξένος.

4. Κράτησε τόν άξονικό θέμα του νόστου (με σαφή ύπαινιγμό για την όδυσσειακή άναγωγή του)¹² και τόν παραδοσιακό παραπλήρωμά του: τόν άναγνωρισμό. Σημείο κρούσης τών δύο συμπληρωματικών όρων παραμένει και στόν Σεφέρη ή δοκιμή. Ένώ όμως στη δημοτική παραλογή ή σκάλα του άναγνωρισμού άνεβαίνει όμαλά (σημάδια αυλής-σπιτιού-κορμιού), στόν Σεφέρη σπάζει στην μέση (στά σημάδια του σπιτιού). Μ' άλλα λόγια: στόν Σεφέρη οί όροι νόστος-άναγνωρισμός φτάνουν στη δραματική ρήξη και στην άμοιβαία τους άναίρεση. Έδώ ο άναγνωρισμός δέν επικυρώνει τόν νόστο, αλλά έλέγχει τις άποκρουστικές του συνθήκες, όπως θα δοΰμε ξαναπιάνοντας τόν *Γυρισμό* του Σεφέρη εκεί που τόν κόψαμε.

Ή κρυφή ρίζα

Ήδη στην τέταρτη στροφή ή φωνή του ξενιτεμένου γονάτιζε τούς παλιούς φίλους της πατρίδας σε στάση προσευχής. Μίλησα τότε για κρού άέρα που πήρε να σφυρίζει στους δρόμους του *Γυρισμού*. Στην έκτη πιό στροφή αυτός ο άέρας φέρνει μέσα στο ποίημα τόν φάσμα του θανάτου:

—Γιατί είναι άπόμακρη ή φωνή σου;
σήκωσε λίγο τόν κεφάλι
να καταλάβω τί μου λές
όσο μιλάς τ' άνάστημά σου
όλοένα πάει και λιγοστεύει
λές και βυθίζεσαι στο χώμα.

Έτσι ο διαφημιστής του νόστου γίνεται ξαφνικά για τις άφορμισμένες και έγρηγορες αισθήσεις του ξενιτεμένου άναρθρος και, τελικά, αλλάζει σε σχήμα νεκρού: ένα σώμα που κατεβαίνει στόν κάτω κόσμο.

Ή άναρθρη ώστόσο φωνή, καθώς σβήνει όριστικά πιά μέσα στο ποίημα, ύπερασπίζεται για τελευταία φορά τόν φρενακισμένο νόστο που προσφέρει, και ψέγει τη δυσπιστία του ξένου μ' ένα φραστικό όξύμωρο σχεδόν είρωνικό: τόν καταλογίζει ως φραγμό για την άποδοχή του νόστου τη νοσταλγία του. Ή παραποίητη αυτή τροπή του παραδοσιακού και άποσιωπημένου, μέσα στο ποίημα, νόστου στην όμόρριξη και

12. Πρβλ. τούς στ. 24-25 της τέταρτης στροφής. Ή άναγωγή αυτή άπό τη νεότερη δημοτική ποίηση στο αρχαιότερο λογοτεχνικό πρότυπο νόστου που κατέχουμε, την *Όδύσεια*, δημιουργεί με λιτά μέσα τόν μέγιστο δυνατό βάθος προοπτικής στο χώρο της παραδοσιακής ποίησης.

αίσθηματική λέξη νοσταλγία γίνεται, ξανά και πάλι, στο όνομα του ρεαλισμού. Ο νοσταλγός γυρεύει στον κόσμο μας μιὰ δικαιοσύνη πού δέν είναι του κόσμου αυτού, νόμους έξω από τὰ μέτρα τῆς γῆς καὶ τῶν ἀνθρώπων. Κορύφωση πολιτικοῦ ἐλιγμοῦ: ὀνομάζεται πραγματικότητα τὸ ἀποτρόπαιο κενό τῆς καὶ ἐπιστρατεύεται —τρίτη καὶ τελευταία φορά— ὡς ἔσχατο ἐπιχείρημα συμφιλίωσης ὁ κατευνασμός τῆς συνήθειας.

Ὁ ξένος ὅμως ἀποκρούει τὸν ξεφτισμένο αὐτὸν νόστο καὶ μονολογώντας ἀναγνωρίζει στὴν παγίδα τοῦ ξεναγοῦ ὄχι τὸ πρόσωπο ἐνὸς φίλιου θανάτου¹³ ἀλλὰ τὴν τρομοκρατικὴ του μάσκα: ἀφωνία, ἀφιλία, σκοτάδι, ἄγριο καὶ πληθωρικό φονικό. Ἔτσι τὸ ποίημα φρικιὰ κλείνοντας μπροστά σ' ἕναν θερισμό πού καρποῖ του εἶναι ἡ βία καὶ τὸ αἷμα. Φρικιὰ, συγχρονίζεται καὶ νεωτερίζεται. Ἀλλὰ ἄς μὴ βιαζόμαστε, προτοῦ ἀγγίξουμε τὴ δεύτερη ὑπόγεια ρίζα του —παραδοσιακὴ καὶ αὐτὴ, γνωστὴ δημοτικὴ παραλόγη.

Εἶδαμε ὅτι τὸ πρῶτο δημοτικὸ τραγούδι (πού δανερίζει τὸν τίτλο του στὸ ποίημα τοῦ Σεφέρη) συγκρατεῖ καὶ τὸ σπέρμα τοῦ θανάτου, μόνο ὅμως ὡς ἄλλοθι: ὁ ξένος ἰσχυρίζεται ἐκεῖ ὅτι ὁ πεθαμένος ἄντρας τῆς ξερμῆς γυναίκας τοῦ ἄφησε κληρονομιά τὴν ἐντολὴ ἐνὸς φιλιῶ. Τὸ πρόσχημα ὅμως αὐτὸ τὸ πλασματικὸ θανάτου γρήγορα ἀποσηματίζεται μέσα στὸ νόστο, πού πορεύεται ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα πρὸς τὴν εὐφρόσυνη ἔξοδό του.

Ἀντιστροφή αὐτῆς τῆς διάταξης ἔχουμε, πιστεῦω, στὸν Σεφέρη: ὅ,τι στὸ δημοτικὸ τραγούδι χρησιμοποιεῖται ὡς πρόσχημα καὶ προσωπεῖο, στὸν Σεφέρη ἀποδειχναίται πρόσωπο ἀποτρόπαιο. Ὁ θάνατος, καὶ μάλιστα στὴ φονικὴ του ἐκδοχή, εἰσβάλλει στὴ σκηνοθεσία τοῦ ποιήματος προσποισύμενος τὸν τυπικὸ καὶ παραδοσιακὸ νόστο. Αὐτὴ ὥστόσο ἡ τολμηρὴ ἀντιστροφή στὸν Σεφέρη δέν γίνεται αὐθαίρετα, ἔξω δηλαδή ἀπὸ τὸ δημοτικὸ πλέγμα πού συγκρατεῖ τὸ ποίημά του. Ἡ εἰσφορὰ τῆς δημοτικῆς ποιητικῆς

13. Δέν εἶναι τῆς ὥρας νὰ ἐξηγήσω ἐδῶ τίς δύο βασικὲς μορφές λειτουργίας τοῦ διδύμου νόστου-θανάτου στὴ λογοτεχνία: ἐκείνη πού ἐπιτρέπει τὸ ὁμολό, κυκλικὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν ἕναν ὄρο στὸν ἄλλο· καὶ τὴ δεύτερη, πού διασπᾷ τὴ συνοχὴ τοῦ μοτίβου, ἐξογκώνοντας καὶ παραμορφώνοντας τὸν ἕναν ἀπὸ τοὺς δύο ὄρους, ἢ καὶ τοὺς δύο, προκαλώντας τρόμο ἀβάστακτο. Παραλλάσσοντας γιὰ τὴν περίστασις στίχους τοῦ Ἐλιοτ, θὰ ἔλεγα ὅτι στὴ διάσπαση αὐτὴ ταυριάζουν πολὺ καλὰ ὅσα λέει ὁ ποιητὴς γιὰ τὴ ρῆξη τοῦ ζεύγους γέννηση-θανάτος.

Ὅλοι μας εἶχαμε τοὺς προσωπικούς μας τρόμους.
Τοὺς ιδιαίτερούς ἰσχυροὺς μας, τοὺς μουσικούς μας φόβους.
Μὰ τώρα ἕνας μεγάλος φόβος ἔπεσε ἀπάνω μας, φόβος ὄχι
τοῦ ἐνός μὰ τῶν πολλῶν,
Ἔνας φόβος σὰν τὴ γέννηση καὶ τὸ θάνατο, καθὼς βλέπουμε
τὴ γέννηση καὶ τὸ θάνατο μόνους

Μέσα σ' ἕνα κενό, ξεχωριστά.
(Φονικό στὴν Ἐκκλησιά, Μέρος πρῶτο, δεύτερο χορικό, μτφρ. Γ. Σεφέρη)

Ὅπως ὅποτε στὴν Ὀδύσεια οἱ ἀρχαῖες καὶ ἐνδιάμεσες λειτουργίες τοῦ ἀρχέτυπου ζεύγους παίρνουν ἤδη τὴν παραστατικὴ, προσωπικὴ τους ἐκδοχή: Στὴ Νέκυια τοῦ ὁμηρικοῦ ἔπους ἔχουμε πολλαπλὰ καὶ σινδυστά παραδείγματα φιλικῆς καὶ ἐχθρικής σχέσης τῶν ὄρων νόστου-θανάτου. Σὲ ὅλες τίς περιπτώσεις ὁ κρίσιμος κρίκος γιὰ τὴ συνοχὴ ἢ τὴ διάσπαση τοῦ ζεύγους εἶναι τὸ θέμα τῆς ἡδονῆς, σωματωμένης στὴν μορφή τῆς Κίρκης (πιὸ γενικά: τῆς γυναίκας) καὶ τῆς μέθης (πιὸ γενικά: τῆς ἀκότισης τοῦ νοῦ). Τὸ ἀρχαῖο παράδειγμα φιλικῆς, κυκλικῆς σχέσης νόστου-θανάτου ἀποτελεῖ ὁ ἴδιος ὁ Ὀδυσσεύς. Τὴ δραματοποιημένη ἐξόγκωση τοῦ νόστου καὶ τελικὰ τὴν ἀκύρωσή του ἐκπροσωποῦν οἱ ἑταῖροι, καὶ εἰδικὰ ὁ Ἑλπίνωρ. Ὅσο γιὰ τὴν ἀπομόνωση τοῦ ὄρου θανάτου καὶ τὴν τροπὴ του σὲ ἄγριο φονικό, κορυφαῖο πρότυπο εἶναι ὁ Ἀγαμέμνων. Ὅμως γιὰ ὅλα αὐτὰ θὰ μιλήσω ἄλλοτε διεξοδικά. Ἐδῶ ἐνδιαφέρει ἡ ἀντανάκλαση τῆς διπλῆς λειτουργίας τοῦ μοτίβου στὸ ποίημα τοῦ Σεφέρη, μὲ ἐνδιάμεσο τρίσμα τὴ νεοελληνικὴ δημοτικὴ ποίηση.

παράδοσης ἀναγνωρίζεται τὴ φορὰ αὐτὴ ἀπὸ τοὺς ἀπόηχους πού φέρνει στὸν σεφερικὸ *Γυρισμό* «Τὸ τραγούδι τοῦ νεκροῦ ἀδελφοῦ».

Θυμίζω τὰ γνωστά. Μιὰ μάνα, ἄλλοτε πολὺπαιδη καὶ εὐτυχισμένη, τώρα ἀγριεμένη καὶ κατάμονη, ἀφοῦ ὁ χάρος τῆς ἐθέρισε ἐννιά γιούς καὶ ἡ κόρη τῆς ἢ μονάκριβη βρέθηκε στὰ ξένα, ἀνασταίνει μὲ τίς κατάρεις τῆς τὸν μικρότερό τῆς γιό, τὸν Κωνσταντὴ, καὶ τὸν ὑποχρεώνει νὰ γίνῃ ὁδηγὸς τῆς ξενιτεμένης Ἀρετῆς στὸν τελικὸ τῆς νόστο. Ἔτσι ὁ νεκρὸς ἀδελφὸς διεκπεραιώνει τὴν ἐπιστροφή τῆς ζωντανῆς ἀδελφῆς του, πού καὶ αὐτῆς, γιὰ νὰ κλείσει ὁ παραδοσιακὸς κύκλος, τῆς μέλλεται σύντομα ὁ θάνατος ἢ ἡ μεταμόρφωση.¹⁴ Στὸ δρόμο τῆς ἐπιστροφῆς τὰ πουλιὰ μαρτυροῦν στὴν Ἀρετῆ πὼς τὴν πηγαίνει σπιτί τῆς ἕνας τοῦ κάτω κόσμου. Σὲ μιὰ μαϊνιάτικη παραλλαγή¹⁵ (συνθεμένη σὲ σύντομους, κοφτοὺς ἰάμβους, πού θυμίζουν ἔντονα τὴν μετρικὴ μορφή τοῦ *Γυρισμοῦ* τοῦ Σεφέρη) ὁ διάλογος ἀνάμεσα στὰ δύο ἀδελφια, μέσα στὶς ὑποψίες τῶν πουλιῶν, ἀρχίζει ἔτσι:

—Μὰ δὲ μοῦ λέεις, Κωνσταντῆ,
πῶ παρα τὸ φεσάκι σου
καὶ τὸ γλυκομυριστήκα
καὶ μύριζε χρωματουλιάς;
—Τὶ νὰ σὲ εἶπού, μορῆ Ἀρετῆ,
σαντὶ ἔπεσε κάτω στὴ γῆς
σαντὶ ἔπεσε στὰ χόματα.

Κι ὁ ἀγώνας συνεχίζεται ἄλλες πέντε στροφές σὲ ἀναβατικὴ κλίμακα, ὥσπου νὰ φτάσει ἡ Ἀρετῆ στὸ μανταλωμένο σπιτί καί, πάνω στὴν ὥρα τῆς σμίξης, μάνα καὶ κόρη νὰ τίς προλάβει ὁ νόστιμος θάνατος, πού εἶναι καὶ τὸ κεντρικὸ θέμα αὐτῆς τῆς ἔξοχης δημοτικῆς παραλόγης μὲ τὴν τεράστια διάδοση. Καὶ τώρα οἱ συγγενεῖς τῆς μὲ τὸ *Γυρισμό* τοῦ Σεφέρη:

1. Τὸ θέμα τοῦ νόστου συντελεῖται στὸ δημοτικὸ τραγούδι σὲ συνθήκες ἐκβιαστικῆς ἀνάγκης: τὴν ὥρα πού ὁ θάνατος ἔχει θερίσει μιὰ φιλία, ἀφήνοντας γιὰ τὴν ἔσχατη στιγμὴ τὴν ξερμὴ μάνα καὶ τὴν ξενιτεμένη κόρη.

2. Ὁδηγὸς τῆς Ἀρετῆς σ' αὐτὸν τὸν βιασμένον νόστο γίνεται ἕνα νεκρὸς. Ὁ Κωνσταντῆς κάνει χορὴ πού θυμίζουν τὸν ψυχοπομπὸ Ἐρμῆ ἀπὸ τὴν ἀνάποδη: ἀντὶ νὰ κουβανᾷ τὸ νεκρὸ στὸν Ἄδη, νεκρὸς αὐτὸς φέρνει μιὰ ζωντανὴ στὴ στέγη τῆς.

3. Ἡ ἐκπλήρωση τοῦ νόστου στὸ δημοτικὸ τραγούδι σημαίνει θάνατο: μάνα καὶ κόρη ξεψυχοῦν μὲ μὲ ἀγκαλιάζονται ἢ ἄλλως πὼς μεταμορφώνονται, χάνοντας τὴν ἀνθρώπινη μορφή τους.

Παράδοση καὶ πρωτοτυπία

Καὶ οἱ τρεῖς αὐτὲς τροπὲς πού παίρνει τὸ θέμα νόστου-θανάτου στὸ «Τραγούδι τοῦ νεκροῦ ἀδελφοῦ»

14. Παραθέτω ἐνδεικτικὰ τὴ δεύτερη παραλλαγή ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ τραγουδιοῦ, ὅπως τὴν ἔχουμε καταγεγραμμένη στὴ συλλογὴ τοῦ Ἄριστ. Κεῖραρη: *Πλήρης συλλογὴ κρητικῶν δημοτικῶν ἀσμάτων*, Ἀθήνα 1920, σελ. 221-224 = Ἰωάννου, ὅπ. παρ., σελ. 40-41:

Βάνει τὸν ἀραβῶναν τῆς καὶ ἐτότες τῆς ἀνοίγει·
μὰ ὥστε νὰ καλογνωριστοῦν ἀπόθανεν ἡ μάνα,
καὶ ἀπόμεινεν ἡ γι' Ἀρετῆ ἔρημη καὶ παντέρμη.

—Θέ μου, καὶ κάμε με πολὺ, πολὺ καὶ λωλοπούλι,
γιὰ νὰ γυρίζω στὰ στενά νὰ κλαῖω τὸ ἀδερφοῦ μου.
Κι ὁ Θιὸς τὴν ἐλυπήθηκε, σὰν ἀστρατὴ τὴν κάνει,

15. Βλ. καὶ *Παραλόγες*, Ἐρμῆς, ὅπ. παρ., σελ. 42.

ΤΟΥ ΝΕΚΡΟΥ ΑΔΕΡΦΟΥ

Μιά μάνα εἶχ' ἐννιά τοῖς γιουὺς καὶ μιά τοῖς θυγατέρα·
στὰ σκοτεινά τὴν ἔλουγε, στὸ φέγγος τὴ χτενίζει,
στὸ φεγγαράκι τ' ἀργυρὸ τὴνε σουραδοπλέκει.
Κι ἡ γειτονιά δὲν τὸ ἔφερε πὼς εἶχε θυγατέρα.
Καὶ προξενιά τοῖς μπέψανε ἀπὸ τὸ Σαλονίκι.
Οἱ γι' ὄχτ' ἀδερφοὶ δὲ θέλανε κι ὁ Κωσταντῖνος θέλει.

- Δῶσ' τὴνε, μάνα, δῶσ' τὴνε τὴν Ἀρετὴ στὰ ξένα,
νὰ ἔχω κι ἐγὼ παρηγοριά στὰ ξένα νὰ γυρίζω.
— Κι ἂν τύχει ὁ χρόνος βίσεχτος, ποιὸς πᾶ' νὰ τὴνε
φέρει;
— Δῶσ' τὴνε, μάνα, δῶσ' τὴνε, τὴν Ἀρετὴ στὰ ξένα,
κι ἂν τύχει ὁ χρόνος βίσεχτος, ἐγὼ πᾶ' νὰ τὴ φέρω.
— Δὲν τὴνε δούδω, Κωσταντῆ, τὴν Ἀρετὴ στὰ ξένα,
κι ἂν τύχει ὁ χρόνος βίσεχτος, ποιὸς πᾶ' νὰ μοῦ τὴ
φέρει;
— Δῶσ' τὴνε, μάνα, δῶσ' τὴνε τὴν Ἀρετὴ στὰ ξένα
μ' ἂν τύχει χρόνος βίσεχτος, ἐγὼ πᾶ' νὰ τὴ φέρω.

Καὶ δούδει τὴν ἡ μάνα τῆς τὴν Ἀρετὴ στὰ ξένα.
Τυχαίνει ὁ χρόνος βίσεχτος, οἱ γι' ἐννιά ἀδερφοὶ
ποθαίνουν.

Κι εἰς τῶν ὄχτῳ τὰ μνήματα βιόλες καὶ μαντζιόρανες,
κι εἰς τοῦ καμημένου Κωσταντῆ στράτες καὶ μονοπάθια.
Κι ἐπέρασε κι ἡ μάνα ντου κι ἀναθεμάτισέν τον·

- Ἀνάθεμά σε, Κωσταντῆ, κι ἐσὲ καὶ τὸ καλὸ σου,
ἀπὸ μού τὴν ἐξόρισες τὴν Ἀρετὴ στὰ ξένα.
Καὶ πάλι ξαναπέρασε κι ἀναθεμάτισέν τον·
— Ἀνάθεμά σε, Κωσταντῆ, κι ἐσὲ καὶ τὸ καλὸ σου,
ἀπὸ μού τὴν ἐξόρισες τὴν Ἀρετὴ στὰ ξένα.

Τὸ τόσο μυριανάθεμα ὁ Κωσταντῆς βαρέθη.
Κάνει τὸ μνήμαν τ' ἄλογο καὶ τὸ λαζάρι σέλα,
καὶ τὰ κιβουροχάλικα σκάλες καὶ χαλινάγια.
Παίζει τοῦ μαύρου ντου βιτσιὰ στὸ Σαλονίκι φτάνει.
Βρίσκει τὴν κόρη στὸ χορὸ μὲ τρεῖς παπαδοπούλες.

- Καλῶς τονε τὸν Κωσταντῆ, ποῦ φέρνει τὸ μαντάτο.
Ἄν εἶναι θλίψη νὰ θλιφτῶ, κι ἂν εἶν' χαρὰ ν' ἀλλάξω,
κι ἂν εἶναι γιὰ τὸ γάμο σου ὀλόχροουσα νὰ βάλω.
— Δὲν εἶναι θλίψη νὰ θλιφτεῖς, μηδὲ χαρὰ ν' ἀλλάξεις,
μηδὲ καὶ γιὰ τὸ γάμο μου ὀλόχροουσα νὰ βάλεις.
Ἡ μάνα σου σὲ ζήτηξε καὶ θέλει σε νὰ πάεις.

Ἄπὸ τὴ χέρα τὴν ἀρπᾶ, στὸ μαῦρο τὴν καθίζει.
Παίζει βιτσιὰ τ' ἄλογον του σάν τὸν ἀέρα πάει.
Καὶ ὄντεν ἐπερνούσανε κοντὰ στὸν Ἄγι Γιώργη,
γρικᾶ ἢ κόρη μιά μιλιὰ παράξενη καὶ λέει:

- Γιὰ ἰδὲ κοράσιον ὁμορφο, τὸ σέρνει ἀποθαμένος!
— Γρικᾶς το, Κωσταντῖνο μου, τ' ἀηδόνη ἴντα λέει;
— Γρικᾶ το, Ἀρετούσα μου, καὶ τὸ γνωρίζω κιόλας.

Καὶ ὄντεν ἐπερνούσανε στὰ μνήματ' ἀποπάνω:

- Κατὲς τῶρ, Ἀρετούσα μου, στὸ σπῖτι μας νὰ πάεις,
γιατὶ χρωστώ τ' Ἄγιου κερὶ, τοῦ μάκρουσ μου
λαμπάδα;
— Κατέχω, Κωσταντῖνο μου, στὸ σπῖτι μας νὰ πάω·
μὰ γιάντα, ἀδερφάκι μου, μ' ἀφήνεις εἰς τὸ δρόμο;

Ἡ κόρη δὲν ἐπρόφταξε νὰ πεῖ ἄλλο λόγο,
κι ὁ Κωσταντῆς ἐχάθηκε στὴ μέση τῶ μνημάτω.
Παίρνει τὴν παραπόνωση, στὸ σπῖτι τῆς καὶ πάει.
Βρίσκει τοὶ πόρτες σφαλιχτές καὶ τὰ κλειδιά παρμένα,
καὶ τὰ πορτοπαράθυρα σφιχτὰ περατωμένα.
Φωνιάζει τὴν μανούλας τὴν ὄγια νὰ τῆς ἀνοίξει.

- Ἄν εἶσαι ἀέρας πῆγαινε, κι ἂν εἶσαι ὁ Χάρος διάβα·
ἂν εἶσαι ὁ Πρικοχάροντας, δὲν ἔχω μπλιὸ παιδάκια,
ἔξω τὴν Ἀρετούσα μου κι εἶναι μακριὰ στὰ ξένα.
— Ἀνοίξε, μάνα μ', ἀνοίξε, μὰ ἡ γι' Ἀρετούσα σου ἔμαι.
— Ἄν εἶσ' ἀέρας πῆγαινε, κι ἂν εἶσ' ὁ Χάρος διάβα·
ἂν εἶσ' ὁ Πρικοχάροντας, δὲν ἔχω μπλιὸ παιδάκια,
ἔξω τὴν Ἀρετούσα μου κι εἶναι μακριὰ στὰ ξένα.
— Ἀνοίξε, μάνα μ', ἀνοίξε, μὰ ἡ γι' Ἀρετούσα σου ἔμαι.
— Ἄν εἶσ' ἀέρας πῆγαινε, κι ἂν εἶσ' ὁ Χάρος διάβα,
κι ἂν εἶσ' ὁ Πρικοχάροντας, δὲν ἔχω μπλιὸ παιδάκια,
ἔξω τὴν Ἀρετούσα μου κι εἶναι μακριὰ στὰ ξένα.
— Ἀνοίξε, μάνα μ', ἀνοίξε, μὰ γὼ μ' ἡ γι' Ἀρετούσα.
— Δεῖξε τὸν ἀραβῶνα σου ἀπὸ τὴν κλειδωνιάστρα,
κι ἂν εἶσ' ἡ γι' Ἀρετούσα μου, ἐγὼ θὰ σὲ γνωρίσω.

Δείχνει τὸν ἀραβῶναν τὴν ἀπὸ τὴν κλειδωνιάστρα·
κι ἡ μάνα τσ' ὥστε νὰ τὸν ἰδεῖ, ἀνοίξ' εὐτὺς τὴν πόρτα.
Κι ἐσφιχταγκαλιαστήκανε ἐντὺς ἐξεψυχησαν.

(Ἀριστ. Κοιράκης, Πλήρης συλλογὴ κρητικῶν
δημῶδων ἀσμάτων..., Ἀθήνα 1920, σελ. 221-224).

ἐπιστρέφουν καὶ στὸ *Γυρισμὸ* τοῦ Σεφέρη, σὲ παραλαγή, φυσικά, ποῦ καταξιώνει τὴν ἐπαναπροβολὴ τῆς δημοτικῆς παράδοσης σ' ἓνα ποίημα τοῦ καιροῦ μας προσωπικό. Συγκεκριμένα:

1. Ἡ ἐκβιαστικὴ ἀνάγκη, ποῦ συνεπαίρνει τὸ νόστο στὸ δημοτικὸ τραγούδι, παραμένει ἐκεῖ ὡς τὸ τέλος τυπικὰ νοβελιστικῆ: μιά μάνα ποῦ ἔχασε τοὺς ἐννιά τοῖς γιουὺς, ἐκβιάζοντας τὴ φύση πετυχαίνει τὴν ἐπιστροφή τῆς ζωντανῆς μοναχοκόρης τῆς. Στὸ ποίημα ὅμως τοῦ Σεφέρη οἱ συνθήκες τῆς ἐκβιαστικῆς αὐτῆς ἀνάγκης σπάζουν τὸν νοβελιστικὸ φλοιὸ καὶ συμπληρώνουν τὴ λειτουργία τοῦ μοτίβου μὲ μιὰν ἀπροσδόκητη καὶ ἐξαιρετικὰ δραστηρικὴ ἱστορικὴ ἐξο-

χή. Στὴν ἀρχὴ καὶ στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ ποιήματος κυριαρχεῖ, ὅπως εἶδαμε, κλίμα ἐντονης ὑποψίας (τοῦ ξένου) καὶ πονηρῆς ἐπιμονῆς (τοῦ ξεναγοῦ). Ἡ ἀτμόσφαιρα αὐτὴ ὑποβάλλει τὴν ἐντύπωση ὅτι στὴν προκειμένη περίπτωση ὁ νόστος δὲν πρόκειται νὰ κυλήσει στὸ τυπικὸ, παραδοσιακὸ του αὐλάκι. Μὲ τὴν πρόοδο τῆς σύνθεσης ἀποδείχεται ἡ ἐπιμονὴ τοῦ ξεναγοῦ καθαρὴ παγίδα, καὶ ἡ ἀντίσταση τοῦ ξένου ὀρμιάζει σὲ πολιτικὴ διαμαρτυρία. Θὰ ξαναγυρίσω ὅμως στὸ σημεῖο αὐτό.

2. Ὁ νεκρὸς Κωσταντῆς, ἀγωγὸς τοῦ νόστου στὸ δημοτικὸ τραγούδι, παραλάσσει στὸ *Γυρισμὸ* τοῦ Σεφέρη σὲ προαγωγὸ φόνου, πάντα μὲ τὸ προσωπεῖο

Ἡ παραδοσιακὴ δραματουργία τοῦ Καραγκιόζη (πρώτη προσέγγιση)

τοῦ Γρηγόρη Μ. Σηφάκη

Ὅρολογία καὶ ὀρισμοὶ

Ὁ ὅρος δραματουργία, ὅπως χρησιμοποιεῖται ἐδῶ, ἀναφέρεται στὴ διαδικασία τῆς μετατροπῆς ἐνὸς μύθου, μιᾶς ὑπόθεσης, σὲ δραματικὴ πλοκή: πῶς δηλαδή ἓνα συγκεκριμένο καὶ δεδομένο περιεχόμενο πλάθεται ἀπὸ τὸ δραματουργὸ καὶ παίρνει μορφὴ θεατρικοῦ ἔργου.

Ἡ δραματουργία τοῦ Καραγκιόζη εἶναι παραδοσιακὴ, κι αὐτὸ μποροῦμε εὐκόλα νὰ τὸ δεχτοῦμε ὡς δεδομένο, ἀφοῦ τὸ ρεπερτόριο κάθε καραγκιοζοπαίχτη συμπίπτει στὸ μεγαλύτερο μέρος του μὲ τὸ ρεπερτόριο ὄλων τῶν ἄλλων συναδέλφων του. Ἐξάλλου, ἡ τέχνη τοῦ θεάτρου σκιῶν εἶναι τέχνη προφορικὴ: «Οὔτε ἐγώ», γράφει ὁ Σωτήρης Σπαθάρης, «οὔτε κανένας καραγκιοζοπαίχτης διαβάζει. Τὶς παραστάσεις τὶς ξέρομε ἀπόξω, ὅπως οἱ παραμυθᾶδες ξέρονε τὰ παραμῦθια τους. Δυὸ παραστάσεις τοῦ ἴδιου ἔργου μπορεῖ νὰ ἔχουν ἄλλα λόγια καὶ καλαμπούρια, ἀλλὰ τὸ νόημα μένει τὸ ἴδιο. Ἄσε ποῦ πῶς θὰ παίζαμε διαβαστὰ τὴν παράσταση, ποῦ ὅλοι οἱ παλιοὶ καραγκιοζοπαίχτες εἴμαστε ἀγράμματοι, μόλις ποῦ ξέρομε νὰ βάζουμε τὴν ὑπογραφή μας».¹ Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπὸ τὸ ἂν οἱ καραγκιοζοπαίχτες ἦταν ἀγράμματοι ἢ ὄχι —καὶ αὐτὸ ἀσφαλῶς δὲν ἀληθεύει γιὰ ὄλους· ὁ ἴδιος ὁ Σπαθάρης ἤξερε τόσα γράμματα, ὅσα τοῦ χρειάζονταν γιὰ νὰ μᾶς δώσει τὰ λαμπρὰ ἀπομνημονεύματά του— τὰ ἔργα τους τὰ δημιουργοῦσαν, τὰ μετὰδιδαν καὶ τὰ μάθαιναν χωρὶς μεσολάβηση τοῦ γραπτοῦ λόγου, χρησιμοποιώντας ἀσυνείδητα μιὰ πᾶνάρχαια τεχνικὴ μνημονικῆς ὀργάνωσης καὶ αὐτοσχεδιασμοῦ, τῶν ὁποίων τὰ μυστικὰ ἔχει ἀνακαλύψει σὲ ἀρκετὰ ἱκανοποιητικὸ βαθμὸ ἡ νεότερη φιλολογικὴ ἐπιστῆμη, καὶ ἰδιαίτερα ἡ κλασικὴ φιλολογία, μελετώντας κυρίως τὴν ἐπικὴ ποίηση τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ ἄλλων λαῶν.²

Καραγκιόζης καὶ λαϊκὴ τέχνη

Γιὰ πολλοὺς τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Καραγκιόζης εἶναι τέχνη παραδοσιακὴ καὶ στηρίζεται στὸν προφορικὸ λόγο θὰ ἦταν ἀρκετὸ γιὰ νὰ δεχτοῦν, ὅτι τὸ θέατρο σκιῶν εἶναι γνήσια λαϊκὴ τέχνη. Αὐτὸ πραγματικὰ τὸ δέχονται ὅλοι οἱ μελετητὲς τοῦ Καραγκιόζη, ἀλλὰ, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ ἑλληνικὴ λαογραφικὴ ἐπιστῆμη τὸν ἔχει (μὲ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις) συστηματικὰ ἀγνοήσει, ὑποθέτω ἐπειδὴ τὸ θέατρο σκιῶν ἀναπτύχθηκε σὲ ἀστικά κέντρα (Πάτρα, Ἀθήνα, κ.ά.) καὶ σὲ ἐποχὴ ποῦ οἱ ἄλλες λαϊκὲς τέχνες εἶχαν ἀρχίσει νὰ ὑποχωροῦν μπρὸς στὴν ἀθρόα εἰσβολὴ πολιτιστικῶν μορφῶν ἀπὸ τὴ δυτικὴ Εὐρώπη. Τὸ ὅλο ζήτημα ἀξίζει νὰ μελετηθεῖ, γιὰτὶ ὅπωςδήποτε δὲν ἔχει ἀκόμη ἐρμηνευτεῖ ἱκανοποιητικὰ, ἀλλὰ μιὰ τέτοια μελέτη θὰ μᾶς ὀδηγοῦσε πολὺ πιὸ πέρα ἀπὸ τὸ πλαίσιο αὐτοῦ ἐδῶ τοῦ ἄρθρου. Θὰ ἤθελα λοιπὸν νὰ μὴν προχωρήσω πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, ἀλλὰ νὰ παραθέσω μερικὲς κρίσεις γιὰ τὸν λαϊκὸ χαρακτῆρα τοῦ θεάτρου σκιῶν ἀπὸ γραφτὰ τοῦ Φώτου Πολίτη, ἐνὸς ἀπὸ τοὺς παλαιότερους καὶ σημαντικότερους κριτικούς τῆς τέχνης τοῦ Καραγκιόζη (καὶ τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου γενικότερα), ποῦ θὰ μᾶς χρησιμεύουν στὴν παραπέρα ἀναζήτησή μας.

Γιὰ τὸν Πολίτη ὁ Καραγκιόζης εἶναι «ἀπὸ τὶς λίγες ἐκδηλώσεις γνήσιας λαϊκῆς τέχνης ποῦ ἔχουν ἐπιζήσει στὸν αἰῶνα μας (...). Δὲν συμβαίνει ἐδῶ ὅ,τι ἔγινε μὲ τὰ ἐπιπλα, μὲ τὰ κεντήματα ἢ μὲ τὰ ὑφαντά, ποῦ ἀφοῦ τὰ ἐγκατέλειψαν οἱ χωρικοί, τ' ἀνεκάλυψαν οἱ ὑπερπολιτισμένοι. Ὁ Καραγκιόζης στήνει τὴν παράγκα του στὸ πιὸ ἄσημο χωριό, ὅπως καὶ στὴν πρωτεύουσα». «Ἡ ἐπικράτησή [του] ἦταν ραγδαία καὶ ὀριστικὴ (...), τοῦτο ὀφείλεται στὸν καθαρῶς λαϊκὸ του χαρακτῆρα.» Γιὰ τὸ χαρακτῆρα τοῦ λαϊκοῦ θεάτρου ὁ Πολίτης γράφει τὰ ἑξῆς: «Τὸ λαϊκὸ θέατρο δὲν προῦ-

ποθέτει ελεύθερο ποιητή, πού "στέκει μπροστά στη φύση μοναχικός, άντρίκεια", αλλά μιὰ κοινωνία περιορισμένη στὰ ἦθη καὶ στὶς ἰδέες, μ' ἐνιαία, "κοινοβιακή" σχεδόν ὑπαρξη. Ἡ κοινωνία αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ συλλάβει ἀπὸ μέσα της τὸν "τραγικὸν ἄνθρωπο", τὸ μοναχικὸ ἄτομο». «Τὸ λαϊκὸ θέατρο [εἶναι] προϊόν κοινωνίας ἀντι-ατομικῆς.» Γι' αὐτὸ οἱ χαρακτήρες τοῦ λαϊκοῦ θεάτρου δὲν εἶναι ἄτομα, ἀλλὰ τύποι. Οἱ τύποι «εἶναι χοντροκομμένες "συνθέσεις", ἀναδημιουργίες τῆς ζωῆς μέσα ἀπὸ τὴ (...) στενόκαρδη κριτικὴ ἐνὸς ἠθικὰ ἐνωμένου κοινωνικοῦ συνόλου». Ὡστόσο ὁ τύπος, «ὄσο χοντροκομμένος κι ἂν εἶναι, ἀπομένει πάντα ἓνα πνευματικὸ ξεκαθάρισμα τοῦ θεάματος τῆς ζωῆς καὶ μιὰ μερικὴ, καλλιτεχνικὴ ἀναδημιουργία της». «Ὁ Καραγκιόζης παραμένει», ἔγραφε ὁ Πολίτης τὸ 1932, «μορφὴ πρωτόγονης θεατρικῆς τέχνης, μιᾶς τέχνης δηλ. πού τὰ καλούπια της δὲν τὰ ἴσπασε ἀκόμη ὁ νικηφόρος ἀτομισμός.»³

Ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν κοινωνία μὲ ἐνιαία, «κοινοβιακὴ σχεδόν», ὑπαρξη καὶ στὸν ἀτομισμὸ, πού ὑπογραμμίζει ὁ Πολίτης, εἶναι φυσικὰ ἢ ἴδια μὲ τὴν μία ἀπὸ τὶς τρεῖς ἀντιθέσεις πού χρησιμοποιεῖ ὁ Στίλπων Κυριακίδης γιὰ νὰ ἀντιδιαστείλει τὸν λαϊκὸ πολιτισμὸ ἀπὸ τὸν νεότερο εὐρωπαϊκὸ, δηλαδή τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὶς ἐννοίες ὁμαδικὸ καὶ ἀτομικὸ (οἱ ἄλλες δύο ἀντιθέσεις εἶναι: παραδοσιακὸ-νεωτερικὸ, καὶ μαγικὸ ἢ αὐθόρητο-ὀρθολογικὸ).⁴ Τὴ σκέψη τοῦ Πολίτη σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο προωθεῖ στὸ πρόσφατο βιβλίον του γιὰ τὸν Καραγκιόζη ὁ νέος Αὐστριακὸς θεατρολόγος Walter Puchner, τονίζοντας τὴν ψυχικὴ ἐνότητα κοινού-παίχτη-σκηνῆς καὶ τὴ ρυθμιστικὴ ἐπιρροὴ τῶν θεατῶν στὴ διαμόρφωση τῆς παράστασης καὶ στὸν αὐτοσχεδιασμὸ τοῦ παίχτη.⁵ Σχετικὰ μὲ τὴ συμμετοχὴ τοῦ κοινού στὶς διαδικασίες τῆς δημιουργίας καὶ παράδοσης τῶν μορφῶν τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ εἶναι πολὺ χρήσιμη ἡ ὀρολογία τοῦ C.W. von Sydow, πού χωρίζει τοὺς φορεῖς τῆς παράδοσης σὲ ἐνεργητικοὺς καὶ παθητικούς.⁶ Ἐνεργητικὸς φορέας εἶναι πάντα ὁ δημιουργὸς ἐνὸς ἔργου, σὲ ὁποιαδήποτε ἐκδήλωση λαϊκοῦ πολιτισμοῦ κι ἂν ἀναφερόμαστε, παθητικὸς φορέας εἶναι ὁ ἀποδέκτης τοῦ ἔργου, ἓνας ἀποδέκτης ὅμως ἀπαιτητικὸς καὶ εἰδήμονας. Ὁ ρόλος του ἐπομένως εἶναι ἐλεγκτικὸς, εἴτε πρόκειται γιὰ θεατὲς τοῦ Καραγκιόζη, εἴτε γιὰ κοινὸ πού ἀκούει παραμυθιὰ ἢ χρησιμοποιεῖ προϊόντα εἰκαστικῶν τεχνῶν, ἔτσι πού ὁ ἐνεργητικὸς φορέας δὲν μπορεῖ νὰ παραβῆ τὰ ὄρια τὰ καθιερωμένα ἀπὸ τὴν παράδοση. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἐξασφαλίζεται ἡ σωστή, ἀκριβὴς καὶ σύμφωνη μὲ τοὺς αὐστηροὺς, πατροπαράδοτους καὶ γνωστούς σὲ ὅλους κανόνες, δημιουργία τῶν καλλιτεχνικῶν μορφῶν. (Φυσικὰ, κάθε παράσταση στὸ θέατρο σκιῶν ἢ κάθε διήγηση ἐνὸς παραμυθιοῦ εἶναι μιὰ νέα δημιουργία.) Ὁ ἔλεγχος τοῦ παθητικοῦ φορέα γίνεται μὲ μορφὴ ἀποδοκιμασίας καὶ ἀπόρριψης ἢ ἐπιδόκιμασίας καὶ ἐπιβράβευσης τοῦ ἔργου τοῦ ἐνεργητικοῦ φορέα. Γιὰ νὰ πετύχει τὴν ἀποδοχὴ τοῦ ἔργου του καὶ τὴν ἐπιδόκιμασία τοῦ κοινού, ὁ τεχνίτης πρέπει νὰ ἀνταποκριθεῖ στὶς προσδοκίες του καὶ νὰ ικανοποιήσει ἀπόλυτα τὰ γούστα, τὶς ἐπιθυμίες καὶ τὶς ἀνάγκες του. Ἀπὸ ἐδῶ πηγάζει ὁ ὁμαδικὸς καὶ ἀντιατομικὸς χαρακτήρας τῆς λαϊκῆς τέχνης, καὶ ἔτσι ἐξηγεῖται αὐτὸ πού λέει ὁ Φῶτος Πολίτης, ὅτι δηλαδή ὁ Καραγκιόζης, ὅπως κάθε λαϊκὴ

τέχνη, δὲν ἐξελίσσεται ἐσωτερικὰ, ἐπαναλαμβάνεται. «γιατὶ δὲν ὑπάρχει ἐξέλιξη στὴ νοοτροπία τῆς μάζας. (...) Προχώρημα εἶναι τὸ τέλειο ξεπέραςμα [τῆς λαϊκῆς τέχνης] ἀπὸ τὸ λυτρωμένο ἄτομο, πού θ' ἀνατιμῆσει ἢ θ' ἀρνηθεῖ τὶς παραδεδομένες ἀξίες»⁷. Ἡ ἀναθεώρηση τῶν κοινωνικῶν ἀξιῶν συνεπάγεται τὴν ἀρνηση τῶν παραδοσιακῶν καλλιτεχνικῶν συμβάσεων, τῶν κανόνων δηλαδή τῆς τέχνης, καὶ τὴν ἀντικατάστασή τους ἀπὸ καινούριους, ἀτομικοὺς αὐτὴ τὴ φορὰ μάλλον παρὰ συλλογικοὺς ἐκφραστικὸς τρόπους καὶ ὕφος. Ὅμως γιὰ τὸν λαϊκὸ τεχνίτη ἢ ἀποδοχὴ καὶ ἐπιδόκιμασία τοῦ ἔργου του ἀπὸ τὸ κοινὸ εἶναι τὸ μέτρο τῆς ἐπιτυχίας του, τὸ καμάρι καὶ ἡ δόξα του. Ὅλοι οἱ Καραγκιοζοπαίχτες διηγοῦνται ἱστορίες ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ τὶς περιδείξεις τους, πού δείχνουν τὴν μεγάλη εὐαισθησία τους στὶς ἀντιδράσεις τοῦ κοινού.⁸

«Ὁ Μεγαλέξαντρος καὶ τὸ καταραμένον φίδι»: γέννηση καὶ πηγὲς τοῦ ἔργου

Ὑστερα ἀπὸ τὶς παραπάνω διαπιστώσεις καὶ ἀρχές, πού ἰσχύουν βέβαια γιὰ κάθε λαϊκὴ τέχνη, μποροῦμε νὰ προχωρήσουμε στὸ εἰδικὸ μας θέμα, τὴ διαδικασία τῆς παραδοσιακῆς δραματοποιίας τοῦ Καραγκιόζη. Πιὸ συγκεκριμένα, θὰ προσπαθήσουμε νὰ ἀναλύσουμε τὴ διαδικασία τῆς σύνθεσης ἐνὸς νέου ἔργου μέσα στὸ πλαίσιο τῆς παράδοσης τοῦ θεάτρου σκιῶν, καὶ νὰ δοῦμε πῶς δουλεῖ τὸ μυαλό, ποιὲς εἶναι οἱ διανοητικὲς ἢ γενικότερα οἱ ψυχικὲς λειτουργίες ἐνὸς παίχτη, ὁ ὁποῖος ἀπὸ ἓνα συγκεκριμένο θεματικὸ ὕλικὸ φτάνει νὰ μᾶς δώσει ἓνα θεατρικὸ ἔργο. Γιὰ παράδειγμα θὰ χρησιμοποιήσουμε τὸ ἔργο *Ὁ Μεγαλέξαντρος καὶ τὸ φίδι*, ὄχι μόνο γιατί εἶναι πολὺ γνωστὸ καὶ οἰκτεῖο σὲ ὅλους, ἀλλὰ καὶ γιατί εἶναι ἔργο κλασικὸ στὸ εἶδος

1. Ὁ Μίμαρος. Ἐνλογραφία τοῦ Γερμανοῦ ζωγράφου Klaus Vrieslander ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Τζούλιο Καίμη *Karaghiozi* (βλ. σημ. 9), σελ. VIII.

του, κορυφαίο επίτευγμα του ελληνικού Καραγκιόζη. Επιπλέον, συμβαίνει να είναι γνωστές οι πηγές του έργου αυτού και, περίπου, ο χρόνος της σύνθεσής του.

Ο χρόνος της δημιουργίας του έργου δεν μπορεί να καθοριστεί με μεγάλη ακρίβεια, αλλά το πιο πιθανό είναι ότι το έργο αυτό, όπως και άλλα του κλασικού δραματολογίου του Καραγκιόζη, το δημιούργησε ο μεγάλος παίχτης Δημήτριος Σαρντούνης ή Μίμαρος (εικ. 1), που έδρασε κυρίως στην Πάτρα τις τελευταίες δεκαετίες του περασμένου αιώνα και στην αρχή του δικού μας, και θεωρείται από τους μεταγενέστερους καραγκιοζοπαίχτες ο μεγάλος δάσκαλος, ή κορυφαία μορφή της τέχνης τους. Πάντως, δεν θα μπορούσε να αποκλειστεί ή πιθανότητα να είναι το έργο παλαιότερο και από τον Μίμαρο, αλλά αυτό για τους δικούς μας σκοπούς δεν έχει μεγάλη σημασία.⁹

Οι πηγές του έργου είναι βασικά δύο: το πασίγνωστο παραμύθι του άντρειωμένου βασιλόπουλου ή του δρακοντοκτόνου και ο εξίσου πασίγνωστος θρύλος του Άγιου Γεωργίου, που κι αυτός με τη σειρά του πηγάζει, τουλάχιστον ενμέρει, από το ίδιο παραμύθι. Το παραμύθι του δρακοντοκτόνου έχει σχεδόν παγκόσμια διάδοση. Στόν κατάλογο των τύπων των παραμυθιών των Aarne και Thompson¹⁰ (όπου έχει τον αριθμό 300) αναφέρονται, π.χ., 88 παραλλαγές από τη Λιθουανία, 129 από τη Δανία, 67 από τη Ρωσία, 527 από την Ίρλανδία, 125 από τη Γερμανία, 35 από την Ίνδία, 36 από τις Δυτικές Ίνδιες, και πλήθος άλλες από την Ασία, Αφρική και Αμερική —χωρίς να λογαριάσουμε συγγενικούς τύπους, όπως είναι οι 301A-B και 303. Για την Ελλάδα ο Thompson δίνει τον αριθμό 55 (τόσες παραλλαγές, φαίνεται, υπήρχαν στο Λαογραφικό Αρχείο της Ακαδημίας Αθηνών πριν από είκοσι περίπου χρόνια), αλλά ο Γεωργιος Μέγας, στόν ανέκδοτο κατάλογό του των ελληνικών παραμυθιών, συγκεντρώνει 222 παραλλαγές, από τις οποίες ελάχιστες είναι δημοσιευμένες.¹¹

Μεταφέρω εδώ τα βασικά σημεία του παραμυθιού από τη σύνοψη των θεμάτων του, που τη βρίσκουμε στο βιβλίο των Aarne και Thompson: (α) Ο ήρωας αποκτά ένα ζωο-βοηθό (άλλογο ή σκύλο) και ένα μαγικό ροπαλό ή σπαθί. (β) Ένας δράκος με εφτά κεφάλια απαιτεί την προγκίπισσα ενός τόπου και επιβάλλει την απαιτησή του κόβοντας το νερό της πηγής απ' όπου υδρεύεται ο τόπος. Η προγκίπισσα στέλνεται στο δράκο. Όποιος μπορεί να τη γλιτώσει θα την πάρει γυναίκα του. (γ) Ο ήρωας προσφέρεται να πολεμήσει το δράκο. Κοιμάται στα γόνατα της βασιλοπούλας, που τον ξυπνά όταν εμφανίζεται ο δράκος. Έπακολουθεί μάχη και ο φόνος του δράκου. (δ) Ο ήρωας κόβει τις γλώσσες του θηρίου και τις κρατά για απόδειξη του κατορθώματός του. Ένας άπατεώνας κόβει τα κεφάλια του δράκου για να τα χρησιμοποιήσει σαν απόδειξη πως αυτός σκότωσε το δράκο. (ε) Ο ήρωας στέλνει την κοπέλα στο σπίτι της με την εντολή να μην αποκαλύψει την ταυτότητά του. Ο άπατεώνας αποσπά με τη βία όρο από τη βασιλοπούλα πως δεν θα τον μαρτυρήσει και παρουσιάζεται ως δρακοντοκτόνος. (στ) Την ημέρα του γάμου εμφανίζεται ο ήρωας και αποδεικνύει με τις γλώσσες πως αυτός έχει σκοτώσει το δράκο. Ο άπατεώνας τιμωρείται με σκληρό θάνατο. Και ο ήρωας όμως συχνά δεν παντρεύεται την προγκίπισσα, αλλά ζητά κάποια άλλη χάρη, π.χ. να τον βοηθήσουν να γυρίσει στόν τόπο του.

2. Ο Άι-Γιώργης σκοτώνει το δράκο. Μεταβυζαντινή χαλκογραφία που ακολουθεί τον κοινό εκκλησιαστικό εικονογραφικό τύπο. Δεξιά ή βασιλοπούλα, και στο βάθος οι γονείς της παρακολουθούν από τα τείχη της πόλης τη δρακοντοκτονία. Η μορφή ή καθισμένη στα καπούλια του αλόγου ανάγεται σε άλλο θαύμα του Άγιου (άπελευθέρωση αιχμαλώτων). Από το βιβλίο του J.B. Aulhauser, *Das Drachenwunder des Heiligen Georg*, Λιψία 1911, πίν. 5.

Ο θρύλος του Άι-Γιώργη έχει ανάλογο περιεχόμενο. Άπουσιάζει όμως από αυτόν το θέμα του άπατεώνα, και ή ανταμοιβή που ζητά ο Άγιος στο τέλος είναι να του χτίσουν μιὰ εκκλησιά και να του φτιάξουν την εικόνα του, που να τον δείχνει καθαλάρη και «άρματωμένο με σπαθί και μ' άργυρό κοντάρι». Ο θρύλος είναι γνωστός από το συναξάρι του Άγιου, τα χειρόγραφα του όποιου χρονολογούνται από τον 12ο ως τον 19ο αιώνα, το τραγούδι του Άι-Γιώργη, ένα αφηγηματικό δημοτικό τραγούδι σε ομοιοκατάληκτα δίστιχα με πανελλήνια διάδοση, και την εικονογραφία, τόσο την εκκλησιαστική όσο και τη λαϊκή (άργυροχοΐα, ξυλογλυπτική) (εικ. 2-3). Η ομοιοκατάληκτη μορφή του τραγουδιού δεν μπορεί να χρονολογηθεί πριν από τον 16ο αιώνα, άρα είναι πολύ μεταγενέστερη από το συναξάρι, απ' όπου μοιάζει να έχει προέλθει, με παράλληλη επίδραση από το παραμύθι, με το οποίο έχει πολλά κοινά μοτίβα που άπουσιάζουν από το συναξάρι (π.χ. ο ύπνος που παίρνει τον ήρωα στα γόνατα της βασιλοπούλας, καθώς ή τελευταία τον ψειρίζει). Δεν μ'ας ενδιαφέρει άμεσα αν υπήρξε παλαιότερη μορφή του τραγουδιού χωρίς ομοιοκαταληξίες, ή αν ο τόπος της σύνθεσής του ήταν ή Καππαδοκία, όπως υποστήριξε ο Νικόλαος Πολίτης με σημαντικά επιχειρήματα.¹² Εκείνο όμως που πρέπει να τονιστεί είναι ή τεράστια διάδοση του αφηγηματικού τύπου της δρακοντοκτονίας στην ελληνική λαϊκή παράδοση, με μορφή παραμυθιού, τραγουδιού, εικο-

νογραφίας και, στα βυζαντινά και μεταβυζαντινά χρόνια, με την μορφή του συναξαριού επίσης. Η ζωτικότητα του τύπου αυτού και το πόσο εξακολουθεί να ερεθίζει την απλοϊκή φαντασία φαίνεται από την επανεμφάνισή του στα σύγχρονα εικονογραφημένα περιοδικά (comics), που κι αυτά με τη σειρά τους έχουν παγκόσμια διάδοση (είκ. 4). Όσο για την αρχαιότητά του, αρκεί να θυμηθούμε τον μύθο του Περσέα και της Ανδρομέδας, ή του Ηρακλή και της Ησιόνης.

Πιο πίσω από τους μύθους υπάρχει ένα είδος εθνολογικού υποστρώματος: οι δοξασίες, αρχαίες και νεότερες, για τα στοιχεία των νερών, των ποταμών, των πηγών, των λιμνών. Τα όντα αυτά άλλοτε θεωρούνταν εννοϊκά για τους ανθρώπους, όπως οι προσωποποιημένοι ποταμοί της αρχαίας Ελλάδας, που λατρεύονταν ως «θεοί κουροτρόφοι», και άλλοτε έχθρικά, όποτε παριστάνονταν ως δράκοντες ή άλλα τέρατα και θεωρούνταν υπεύθυνα για ξηρασίες, πυρρετούς, ή άλλες συμφορές. Έπρεπε τότε να εξευμενιστούν με προσφορές και θυσίες, ή να εξολοθρευτούν. Ο Απόλλωνας, ο Κάδμος, ο Ηρακλής, ο Περσέας, ο Βελλεροφόντης, είναι γνωστοί δρακοντοκτόνοι της αρχαιότητας.¹³ Εξάλλου, στη νεότερη Ελλάδα διασώζεται μια μυθική ανάμνηση ανθρωποθυσίας σε στοιχειό ποταμού στο τραγούδι του Γεφυριού της Άρτας. Άλλα και στην εντελώς ορθολογική εποχή μας τα στοιχεία των νερών δεν έχουν εκλείψει τελείως: Στις αρχές του Ιουνίου του 1976 μιά λεγόμενη Ακαδημία Έφαρμοσμένων Έπιστημών της Αμερικής, χρηματοδοτημένη από την εφημερίδα Times της Νέας Υόρκης, ανάλαβε να εξερευνήσει το βυθό της λίμνης Λόγχες στη Σκοτία, για να ανακαλύψει και να φωτογραφήσει το περίφημο τέρας του Λόγχες «Nessie» (πρβλ. είκ. 5).

Θεματικό ύλικό και δραματική μορφοποίηση

Μπορούμε πια να υποθέσουμε ότι ο Μίμαρος, που ζει και εργάζεται στην Πάτρα του 1890 (ή οποιοσδήποτε άλλος κάμποσα χρόνια νωρίτερα), ξέρει και το θρύλο

3. Ο Άι-Γιώργης σκοτώνει το δράκο. Άσημένιο εγκόλπιο του 19ου αιώνα. Δεξιά και αριστερά από τις κεντρικές μορφές, η βασιλοπούλα και ο βασιλιάς αντίστοιχα (Λαογραφικό Μουσείο Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, αρ. 505).

του Άι-Γιώργη και το παραμύθι του δρακοντοκτόνου, και ότι οι λαϊκές αυτές αφηγήσεις και δοξασίες ανήκουν στον πνευματικό του εξοπλισμό. Η υπόθεση αυτή, βασική για την παραπέρα συζήτησή μας, επαληθεύεται από την προφορική παράδοση των караγκιοζοπαϊχτών, που είχαν επίγνωση του γεγονότος ότι το έργο του Μεγαλέξαντρου βασίζεται στο θρύλο του Άι-Γιώργη. Ο μελετητής του Καραγκιόζη Κώστας Η. Μπίρης παραθέτει μαρτυρία του Άντρεά Άγιομαυρί-

4. Έξωφύλλο σύγχρονου εικονογραφημένου περιοδικού. Στο μεγαλύτερο μέρος του μεταφράζεται από τα αγγλικά.

τη, ενός από τους πιο παλιούς караγκιοζοπαϊχτες, σύμφωνα με την οποία η παράσταση του Θηρίου «είναι παρμένη από το θρύλο του Άι-Γιώργη και της βασιλοπούλας που ήταν αιχμάλωτη του δράκοντα και που λείει, τόσο στο θρύλο του Άι-Γιώργη όσο και στην παράσταση του Μεγαλέξαντρου:

*Γιά φύγε, ξένε μου, από δω και το νερό αφρίζει
κι ο δράκοντας τὰ δόντια του για μένα τ' ακονίζει.*

Μην μπορώντας να βγάλουν έναν άγιο στη σκηνή, γιατί θά 'ταν προσβολή της θρησκείας, βάλανε στη θέση του άλλο μυθικό ήρωα, αλλάζοντας έτσι το θρύλο»¹⁴. Η πληροφορία αυτή έντοπίζει ειδικότερα ως πηγή του έργου το τραγούδι του Άι-Γιώργη. Άλλα και το παραμύθι πρέπει να θεωρηθεί με την ίδια βεβαιότητα παράλληλη πηγή του έργου, γιατί στο έργο υπάρχει το παραμυθικό μοτίβο του άπατεώνα —δεν είναι άλλος από τον Καραγκιόζη— που διεκδικεί την τιμή και την άμοιβη για το φόνο του φιδιού.

Η μαρτυρία του Άγιομαυρίτη μās βάζει μπροστά και σ' ένα άλλο ερώτημα: Γιατί να αντικαταστήσει τον Άι-Γιώργη ο Μεγαλέξαντρος κι όχι κάποιος άλλος ήρωας; Άλλά σ' αυτό θά προσπαθήσουμε να απαντήσουμε λίγο πιο ύστερα.

Το θεματικό ύλικό που έχει στο νού του ο караγκιοζοπαϊχτης, πριν να φτιάξει το έργο του, είναι ένα περιεχόμενο οργανωμένο σε θέματα και μοτίβα, που συναποτελούν αυτό που θά μπορούσαμε να ονομάσουμε υπόθεση ή μύθο. Στο περιεχόμενο αυτό ο παίχτης πρόκειται να δώσει μορφή θεατρικού έργου. Αυτό δεν σημαίνει ότι πριν από τη δραματοποίηση

του τὸ θεματικὸ ὕλικό εἶναι ἄμορφο· εἶναι μάλλον πολὺμορφο, γιατί στὴν μνήμη τοῦ λαϊκοῦ καλλιτέχνη μας βρίσκεται καταχωρισμένο ὡς τραγοῦδι, παραμῦθι, εἰκόνα, σάν σειρὰ δηλαδή ἀπὸ διαφορετικὲς μορφές μὲ τὸ ἴδιον περιεχόμενο. Οἱ ἔντεχνες αὐτὲς μορφοποιήσεις τοῦ ἴδιου θεματικοῦ ὕλικου, ποὺ ὑπάρχουν ἢ μιὰ πλάι στὴν ἄλλη μέσα στὴν μνήμη τοῦ καραγκιοζοπαίχτη, θὰ συντεθοῦν, καὶ ἀπὸ τὴ συνισταμένη τοῦ περιεχομένου τους, ὕστερα καὶ ἀπὸ διάφορες—ὄχι τυχαῖες, ὅπως θὰ δοῦμε—προσθαφαιρέσεις, θὰ προκύψει τελικὰ ἡ πλοκὴ τοῦ θεατρικοῦ ἔργου καὶ ἡ δραματικὴ του ἀναπαράσταση στὸ πανί. Πῶς ἔγινε ἡ μορφοποίηση τοῦ παραδοσιακοῦ θεματικοῦ ὕλικου μας σὲ ἔργο τοῦ θεάτρου σκιῶν ἀποτελεῖ τὸ βασικὸ ἐρώτημα, στὸ ὁποῖο προσπαθεῖ νὰ ἀπαντήσει ἡ μελέτη αὐτή.

Εἶναι εὐνόητο ὅτι πρέπει νὰ ὑπῆρχε ἤδη—καὶ αὐτὸ τὸ θεωροῦμε δεδομένο—ἡ τέχνη τοῦ θεάτρου σκιῶν, ὅταν τὸ ἔργο ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ μπῆκε στὸ δραματολόγιο του καὶ ἀπορροφήθηκε. Αὐτὸ ποὺ χρειάζεται τώρα νὰ δοῦμε εἶναι τι λογῆς θεατρικὸ εἶδος εἶναι ὁ Καραγκιόζης καὶ ποιὸ εἶναι τὸ σύστημα τῶν συμβάσεών του, δηλαδή ποιοὶ εἶναι οἱ κανόνες τῆς τέχνης ποὺ ἔπρεπε νὰ τηρήσει ὁ καραγκιοζοπαίχτης ὡς δραματογράφος, ὥστε νὰ μᾶς δώσει ἕνα νέο ἔργο μεταπλάθοντας τὸ θεματικὸ ὕλικό ποὺ εἶδαμε πρὶν πάντων.

Οἱ συμβάσεις τῆς δραματούργιας

A. Χῶρος, χρόνος, χαρακτήρες

Τὸ πρῶτο πράγμα ποὺ εἶχε νὰ κάμει ὁ καραγκιοζοπαίχτης μας ἦταν νὰ ἐντάξει τὸ ὕλικό του στὸ συγκεκριμένο πλαίσιο χώρου καὶ χρόνου, ποὺ ἀποτελοῦσε τὸν κόσμον τοῦ θεάτρου σκιῶν, τὸν κόσμον τοῦ μπερντέ. (Ἀντίθετα, τὸ παραμῦθι δὲν ἔχει τέτοιο συγκεκριμένο

πλαίσιο· εἶναι κάπου, μιὰ φορὰ κι ἕναν καιρὸ, ἕνα βασιλόπουλο, κ.ο.κ.)

Ὁ χῶρος τοῦ Καραγκιόζη ὁρίζεται ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ πανί—ἄς μὴν ξεχνοῦμε πῶς ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ θεάτρο, ἐπομένως ἔχουμε καὶ ὀπτικά δεδομένα, ὄχι μόνο ἀκουστικά—, στὶς δύο ἄκρες τοῦ ὁποῖου ὑπάρχουν δύο οἰκοδομήματα ποὺ ἀντιπροσωπεύουν μιὰν ἀπόλυτη ἀντίθεση. Τὸ ἕνα—δεξιὰ ὡς πρὸς τοὺς θεατές—εἶναι τὸ σεράι, ὅπου κατοικεῖ ὁ ἄρχοντας τοῦ τόπου, ὁ Πασάς ἢ Βεζίρης, ποὺ στὴν πραγματικότητα εἶναι ἀπόλυτος καὶ ἀνώτατος ἄρχοντας, κάτι σάν βασιλιάς. Στὴν ἄλλη ἄκρη βρίσκεται ἡ καλύβα τοῦ πρὶν φτωχοῦ καὶ πρὶν ἀδύναμου, οἰκονομικὰ καὶ κοινωνικὰ, πολίτη τοῦ κράτους ποὺ κυβερνᾷ ὁ Βεζίρης. Κάθε σπῆτι ἀπὸ αὐτὰ ἔχει καὶ τοὺς ἐνοίκους του: Ὁ Βεζίρης ἔχει μιὰ κόρη, τὴν βεζιροπούλα, ἕναν ἢ δυὸ ἀξιωματικούς στὴν ὑπηρεσία του, καὶ τὸν Δερβέναγα ἢ Βεληγκέκα, ἕναν Ἀλβανὸ ἀγριάνθρωπο, ποὺ εἶναι ταυτόχρονα θυρωρὸς, μπράβος, ἀξιωματοῦχος (εἰκ. 6). Ὁ Καραγκιόζης στὴν ἄλλη μεριὰ ζεῖ μὲ τὴν Καραγκιόζαινα καὶ τὰ παιδιὰ του (εἰκ. 7). Αὐτὸ δὲν σημαίνει πῶς ὁ Βεζίρης καὶ ὁ Καραγκιόζης εἶναι γείτονες. Ὁ θεατρικὸς χῶρος ἀντιπροσωπεύει ἀόριστα μιὰ πόλη—ποὺ μερικὲς φορὲς, ἀνάλογα μὲ τὸ ἔργο, μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ Ἀθήνα, τὰ Γιάννενα, ἢ κάποια ἄλλη—καὶ ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὴν καλύβα καὶ στὸ σεράι εἶναι ἐλαστικὴ, ἄλλοτε μεγάλη καὶ ἄλλοτε μικρή. Ἔτσι, π.χ., ὁ Βεζίρης δὲν «βλέπει» τὴν καλύβα τοῦ Καραγκιόζη ἀπὸ τὸ σεράι, οὔτε τὸν ἀναγνωρίζει ὡς «γείτονα» του (ἂν κι αὐτὸ δὲν ἀποκλείεται καμιά φορὰ), καὶ ὁ ἴδιος ὁ Καραγκιόζης πρὸς τὸ τέλος τοῦ ἔργου τοῦ Μεγαλέξαντρου πηγαίνει ἀπὸ τὴν καλύβα στὸ σεράι καβάλα στὸ γαϊδούρι του· πρὶν συχνὰ ὅμως οἱ περιστάσεις ἀπαιτοῦν νὰ εἶναι ἡ ἀπόσταση τόσο μικρὴ ὅσο φαίνεται, καὶ οἱ φιγούρες τότε τὴν διανύουν μὲ λίγα βήματα. Σύμφωνα μὲ τὴν ἴδια σύμβαση τῆς ἐλαστικότητας τοῦ χώρου (καὶ τοῦ χρόνου) ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὸ χωριὸ τοῦ Μπαρμπαγιώργου καὶ στὸ πανί δὲν ἐμποδίζει τὸν τελευταῖο νὰ ἐμφανιστεῖ ἀμέσως μόλις τοῦ βάλουν δυὸ φωνὲς ὁ Καραγκιόζης καὶ ὁ Χατζηαβάτης, οὔτε φυσικὰ ἐμποδίζει τὸν Καραγκιόζη νὰ φτάσει στὴ στάνη, νὰ τοῦ κλέψει ἕνα πρόβατο, καὶ τὴν ἐπόμενη στιγμή νὰ τὸ κρύψει στὴν καλύβα (Ὁ Καραγκιόζης βουλευτής). Σ' αὐτὸν τὸ χῶρο μέσα καὶ σὲ χρόνον ποὺ εἶναι ἐπίσης, ὅπως εἶπαμε, ἐλαστικὸς καὶ παίζει ἀνάμεσα στὸ παρὸν καὶ στὸ πρόσφατο παρελθόν (ὅπωςδήποτε εἶναι ἐποχὴ τουρκοκρατίας, ἀφοῦ ἡ ἐξουσία εἶναι τουρκικὴ, ἀλλὰ μὲ πάρα πολλὲς ἀναφορὲς στὸ παρὸν, δηλαδή στὸ χρόνο τῆς παράστασης) κινοῦνται, ἔρχονται μιὰ σειρὰ ἀπὸ πρόσωπα, ποὺ εἶναι οἱ γνωστοὶ σὲ ὅλους Χατζηαβάτης, Μπαρμπαγιώργος, Διονύσιος, Σταύρακας, Μορφονιός, Ἐβραῖος, καὶ ἕνας γέρος Τούρκος ποὺ δὲν ἀνήκει στὸ σεράι, ἀλλὰ ἀποτελεῖ τὸ σύνδεσμο, κατὰ κάποιον τρόπο, ἀνάμεσα στοὺς Τούρκους καὶ στοὺς χριστιανοὺς ὑπήκοους τοῦ Βεζίρη (πρβλ. εἰκ. 8).

Κάθε πρόσωπο εἶναι δεδομένο, δηλαδή ὁ καραγκιοζοπαίχτης δὲν τὸ πλάθει· τὸ ξέρει, τὸ ἔχει μπροστά του πάντα. Εἶναι δεδομένο ὡς μορφή, γιατί ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ μιὰ φιγούρα. Ἐπίσης εἶναι δεδομένο ὡς χαρακτήρας. Οἱ χαρακτήρες τῶν προσώπων αὐτῶν εἰκονίζονται ὄχι μόνο μὲ τὴν ἐμφάνισή τους—τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου καὶ τοῦ σώματός τους, τὰ ροῦχα τους, τὰ ἐξαρτήματά τους—

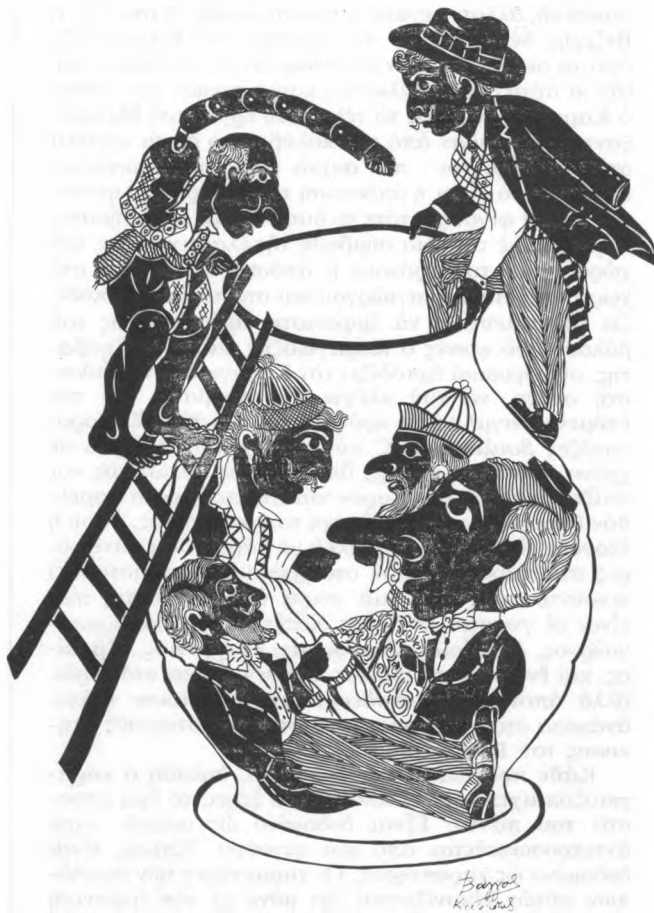
5. «Δεν με νοιάζει τι θὰ βροῦμε. Ἐγὼ ἀκόμη πιστεύω στὸ τέρας.» Ἀπὸ τὸ περ. *Time*, 21.6. 1976.

6. Το σεράι και οι ένοικοί του. Φιγούρες του Εϋγένιου Σπαθάρη.

7. Η καλύβα και οι ένοικοί της, του Εϋγ. Σπαθάρη.

8. Το κιούπι. Σύνθεση του Βάγγου Κορριάτη.

9. Καραγκιόζης και Μπαρμπαγιώργος. Ξυλογραφία του Klaus Vrieslander από ζωγραφιά του Θανάση Δεδούση-ρου. Κάιμη, *Karaghiozi*, σελ. 34, και *Ιστορία και τέχνη του Καραγκιόζη*, σελ. 20.

10. Καραγκιόζης και Μπαρμπαραγιώργος (Ο Καραγκιόζης γραμματικός), από εικονογραφημένο φυλλάδιο του Εύγ. Σπαθάρη.

11. Καραγκιόζης και Τούρκος μπέης (Ο Καραγκιόζης γραμματικός), του Εύγ. Σπαθάρη.

12. Θρίαμβος του Καραγκιόζη στο έργο 'Ο Καραγκιόζης προφήτης', από φυλλάδιο του Εύγ. Σπαθάρη.

13. Ο Σταύρακας, Σοτ. Σταθάσης, 'Απομνημονεύματα', σελ. 190.

άλλα και με διάφορες πράξεις ή λόγια που λένε και κάνουν σε διάφορα έργα, έτσι που από την παράδοση την ίδια έχει άπαρτιστεί ο χαρακτήρας του καθενός. Π.χ., αν πάρουμε τον Χατζηαβάτη, βασικό χαρακτηριστικό του είναι πώς είναι μαλαγάνας, όπως τον αποκαλεί διαρκώς ο Καραγκιόζης· είναι δειλός, επιφανειακά καθωσπρέπει, μικροαπατεώνας με πολλές ιδέες. Ο Μπαρμπαγιώργος είναι ένας ευκατάστατος τσοπάνης, χεροδύναμος, αργόστροφος στο μυαλό, τσιγκούνης, λιχούδης, ερωτιάρης· ζει με τη θεία-Παύλαινα σ' ένα χωριό της όρεινης Ρούμελης (απ' όπου, καταπώς το ζητούν οι περιστάσεις, μεταφέρεται πολύ γρήγορα στον αστικό δραματικό χώρο)· κ.ο.κ.

B. Οι λειτουργίες

Όσο τυπικά και δεδομένα είναι τα πρόσωπα και ο χώρος όπου κινούνται —μιλούμε πάντα για τις κωμωδίες, όχι για τα ήρωικά— άλλο τόσο τυπικές είναι και οι καταστάσεις στις οποίες τα πρόσωπα εμπλέκονται, δηλαδή οι πλοκές των έργων. Αν συγκρίνουμε τις πλοκές αυτές και απομονώσουμε τις βασικές τους ομοιότητες, θα έπισημόνουμε διάφορες τυπικές δραστηριότητες ή ενέργειες, τις οποίες τα πρόσωπα κάνουν κατά τη διάρκεια των κωμωδιών, που συνήθως χαρακτηρίζονται ως κλασικές (*Η κοίνα, Οι άρραβώνες του Καραγκιόζη, Ο Καραγκιόζης βαρκάρης, Ο Καραγκιόζης γραμματικός, Ο Καραγκιόζης φούρναρης*, κ.τ.λ.).

Τα έργα αρχίζουν ή καλύτερα παίρνουν την αφορμή τους από μια *έλλειψη* ή *ανάγκη* του Πασά (ή μερικές φορές κάποιου πλούσιου μπέη, που δεν είναι ο άρχοντας του τόπου). Χρειάζεται, π.χ., να βρεθεί ένας γαμπρός, ένας γραμματικός, ένας γιατρός, ένας ύπηρέτης, κ.τ.λ. Την έλλειψη αυτή, που αποτελεί την αφετηρία του έργου, ακολουθεί η *μειτεία* του Χατζηαβάτη. Κάποιος αξιωματούχος του σεραιού (ή ο μπέης) αναθέτει στον Χατζηαβάτη να βρει τον άνθρωπο που χρειάζεται, ανάλογα με την περίπτωση, ανάμεσα στις πολλές γνωριμίες που έχει ως μεσίτης, ή τελαλώντας σ' όλη την πόλη την ανάγκη του Πασά.

Το επόμενο βήμα στην εξέλιξη του έργου είναι η *συνεργασία* του Χατζηαβάτη με τον Καραγκιόζη. Ο Χατζηαβάτης είτε (α) πάει στην καλύβα να ρωτήσει τον Καραγκιόζη μήπως ξέρει τον κατάλληλο άνθρωπο, είτε (β) αρχίζει να τελαλεί έξω από την καλύβα ενοχλώντας τον Καραγκιόζη που, αφού τον δείρει, αναλαβαίνει να τελαλήσει κι αυτός—άλλο ζήτημα αν το τελάλημά του δεν είναι παρά πλήθος ανοησίες, που του εξασφαλίζουν ένα χέρι ξύλο από τον Βεληγκέκα. Στην πρώτη περίπτωση ο κατάλληλος άνθρωπος είναι πάντα ο Καραγκιόζης που ο Χατζηαβάτης θα τον παρουσιάσει στον Πασά ή τον μπέη· ή *ανάληψη εργασίας*, επομένως, και οι σκηνές—όλες τυπικές—στις οποίες η διαδικασία αυτή δίνει αφορμή, είναι το επόμενο, τέταρτο στάδιο στην εξέλιξη της πλοκής. Στη δεύτερη περίπτωση—το τελάλημα—ο Καραγκιόζης δεν πιάνει δουλειά, αλλά αυτό δεν τον εμποδίζει να είναι διαρκώς παρών, έστω και χωρίς επίσημη ιδιότητα ή φανερό λόγο, για να επιτελέσει τη λειτουργία που αποτελεί το πέμπτο και σπουδαιότερο στάδιο εξέλιξης στην πλοκή του έργου: Σε μια σειρά επαναλήψεις της ίδιας ακριβώς ενέργειας ο Καραγκιόζης αντιμετωπίζει τον ένα μετά τον άλλο τα υπόλοιπα πρόσωπα του έργου, και όλους τους περιγελά, τους εξαπατά (τους

παίρνει το πορτοφόλι ή ζητά υπέρογκη άμοιβή για μικροϋπηρεσίες που προσφέρει), τους σκαρώνει φάρσες (τα χουνέρια στον Μπαρμπαγιώργο), τους δέρνει και τους διώχνει· κοντολογίς, τους γελοιοποιεί. Μερικές φορές, βέβαια, τα πράγματα αντιστρέφονται και είναι ο Καραγκιόζης που δέρνεται ή περιγελιέται, αλλά η αντιστροφή αυτή δεν είναι παρά το αρνητικό της ίδιας εικόνας και δεν αλλάζει το χαρακτήρα της τόσο βασικής για τις κωμικές πλοκές του Καραγκιόζη επαναλαμβανόμενης αυτής ενέργειας, που θα μπορούσαμε να την ονομάσουμε *γελοιοποίηση* (πρβλ. εικ. 9-11). Στο τέλος ο Καραγκιόζης μπλέκει άσχημα, αλλά μπορεί άπροσδόκητα και να θριαμβέψει (πάλι έχουμε θετικό και αρνητικό του ίδιου πράγματος)· ή μπορεί να μπλέκει και να τρώει, αλλά τελικά να ξεμπλέκει και να τρώει ένα καλό γεύμα στο Πασά ή να φεύγει με ένα γενναίο φιλοδώρημα. Το *μπλέξιμο* δηλαδή ή ο *θρίαμβος*, ή το *μπλέξιμο και ο θρίαμβος* (εικ. 12) είναι οι τελικές πράξεις με τις οποίες ολοκληρώνεται το έργο.

Τις παραπάνω πράξεις ή ενέργειες θα μπορούσαμε να τις ονομάσουμε *λειτουργίες*, υιοθετώντας την ορολογία του μεγάλου Ρώσου λαογράφου Vladimir Propp, που μελέτησε τις αντίστοιχες πράξεις στα ρωσικά παραμύθια και αποκάλυψε την απαράβατη σειρά της διαδοχής τους.¹⁵ Όπως στα παραμύθια, έτσι και στον Καραγκιόζη οι λειτουργίες, που ακολουθούν την αρχική ανάγκη σε μια ορισμένη σειρά, αποτελούν το βασικό σχέδιο, το χνάρι, θα λέγαμε, της πλοκής. Το χνάρι αυτό δεν είναι, φυσικά, τίποτε άλλο από μια αφηρημένη γενίκευση των επιμέρους πλοκών των έργων. Τόσο οι παίχτες όσο και το κοινό έχουν επίγνωση αυτού του βασικού χναριού ή σχήματος, που υπόκειται στις πλοκές, και η επίγνωση αυτή είναι κατά κάποιον τρόπο δεσμευτική για τον ενεργητικό φορέα, τον Καραγκιόζοπαίχτη. Πρέπει επίσης να προστεθεί ότι το σχήμα των λειτουργιών είναι γενετικό, γεννά δηλαδή ολοένα νέες πλοκές, νεότερα έργα (*Ο Καραγκιόζης χοροδιδάσκαλος, Ο Καραγκιόζης δικηγόρος, Ο Καραγκιόζης αρχιτέκτων*, κ.τ.λ.).¹⁶

Οι λειτουργίες με την ορισμένη σειρά που διαδέχονται ή μια την άλλη είναι εκείνες που προωθούν τη δράση, την κίνηση του έργου προς τα εμπρός. Θα μπορούσαμε λοιπόν να τις ονομάσουμε δυναμικά στοιχεία πλοκής,¹⁷ επειδή καθεμιά από αυτές αλλάζει την κατάσταση, δημιουργεί μια νέα κατάσταση. Πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι η δράση και εξέλιξη του έργου, που όπως είδαμε ισοδυναμεί με τη διαδοχή των λειτουργιών, δεν σκοπεύει απαραίτητα στην άρση της έλλειψης του Πασά, όσο κι αν αυτή αποτελεί την αφετηρία της δράσης. Πραγματικός σκοπός του έργου είναι να γίνουν οι λειτουργίες, καθεμιά για τον εαυτό της, και κυρίως η γελοιοποίηση. Το αν τελικά ικανοποιείται η ανάγκη του Πασά ή του μπέη δεν έχει σημασία (πολύ συχνά, βέβαια, δεν ικανοποιείται, αφού ο Καραγκιόζης τα κάνει συνήθως θάλασσα).

Κάθε επιμέρους πλοκή, δηλαδή κάθε έργο, ή ακόμη καλύτερα κάθε παράσταση (γιατί κάθε παράσταση του ίδιου έργου διαφέρει από την προηγούμενη, αφού δεν στηρίζεται σε γραπτό κείμενο) είναι μια συγκεκριμενοποίηση του αφηρημένου σχεδίου των λειτουργιών. Και κάθε συγκεκριμενοποίηση μπορεί να είναι μεγαλύτερη ή μικρότερη σε έκταση, ανάλογα με τις συνθήκες της παράστασης και την ανταπόκριση του

κοινού. Μία παράσταση μεγαλώνει ή μικραίνει ουσιαστικά με δύο τρόπους. Ο ένας είναι η επανάληψη της λειτουργίας της γελοιοποίησης· με άλλα λόγια, μπορεί να έχουμε περισσότερα ή λιγότερα πρόσωπα από αυτά που ξεγελάει, δέρνει, διώχνει ο Καραγκιόζης στο πέμπτο στάδιο εξέλιξης της πλοκής. Κυρίως όμως η παράσταση μεγαλώνει και πλουτίζεται πραγματικά με άλλου είδους στοιχεία —σκηνές, μονόλογους και διλόγους— που θα τα ονομάσουμε στατικά.

Γ. Τα στατικά στοιχεία

Τα στατικά στοιχεία δεν προωθούν τη δράση του έργου, αλλά κυρίως χαρακτηρίζουν τους φορείς των λειτουργιών, δηλαδή τα πρόσωπα του έργου. Η αναλογία της πρόοιξής τους με τα δυναμικά στοιχεία —τις λειτουργίες— εξαρτάται από τις ειδικές συνθήκες μιας συγκεκριμένης παράστασης, τις ικανότητες του καραγκιοζοπαίχτη και την ανταπόκριση του κοινού. Από την αναλογία στατικών και δυναμικών στοιχείων εξαρτάται τελικά η επιτυχία και ποιότητα της παράστασης.

Πιο συγκεκριμένα, τα στοιχεία αυτά του χαρακτηρισμού, που ονομάσαμε στατικά, είναι τα ακόλουθα: Πρώτα πρώτα έχουμε τα στοιχεία της «όψεως» (με την αριστοτελική σημασία), τα σκηνικά και τις φιγούρες με τα σταθερά χαρακτηριστικά του προσώπου, το ντύσιμό τους, όρισμένους τρόπους κίνησης που χαρακτηρίζουν καθεμιά από αυτές· π.χ. ο τρόπος που ο Σταύρακας παίζει το κομπολόι του ή άνασηκώνει το καβουράκι του (εικ. 13), ο τρόπος που ο Έβραϊός κουνάει το κεφάλι του (είναι η μόνη βασική φιγούρα που έχει άρθρωση στο λαιμό) (εικ. 14), κ.τ.λ. Στοιχείο χαρακτηρισμού κατεξοχήν είναι βέβαια ο τρόπος που μιλούν τα πρόσωπα: ο τόνος της φωνής (έπισημος, αυταρχικός, κολακευτικός, κ.τ.λ.), το γλωσσικό ιδίωμα (προφορά, κυματισμός της φωνής), τα τραγούδια που λένε τα πρόσωπα όταν πρωτοεμφανίζονται, χαρακτηριστικές λέξεις και εκφράσεις. Από συσσωρευτές τέτοιων λέξεων και φράσεων σχηματίζονται τυπικοί μονόλογοι ή διάλογοι, που είναι πια μέρη της πλοκής, σκηνές του έργου. Κλασικοί τέτοιοι μονόλογοι είναι, π.χ., το «σενιόρισμα» του Μπαρμπαγιώργου ή ο μονόλογος για τα έφτα άρθρα της πείνας του Καραγκιόζη.¹⁸

Διάλογοι αυτού του τύπου γίνονται συνήθως άμεσα στον Καραγκιόζη και στα άλλα πρόσωπα, όταν πρωτοεμφανίζονται. Όχι όμως με όλα τα πρόσωπα στο ίδιο έργο ή με τα ίδια πρόσωπα σε διαφορετικές παραστάσεις του ίδιου έργου. Οί διάλογοι αυτοί είναι στατικά στοιχεία, γιατί δεν προωθούν τη δράση, και σκοπός τους είναι να χαρακτηρίσουν τα πρόσωπα, να δώσουν δηλαδή το πορτρέτο του κάθε ήρωα, και με τον τρόπο αυτό να προκαλέσουν το γέλιο. Και επειδή τα πρόσωπα είναι ήδη γνωστά στο κοινό από άλλα έργα, δεν χρειάζεται κάθε φορά να γίνει για όλα αυτός ο χαρακτηρισμός. Το πόσα και ποιά πρόσωπα θα παρουσιαστούν τελικά μ' αυτό τον τρόπο είναι ζήτημα επικοινωνίας παίχτη και κοινού, και πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα ότι εδώ ακριβώς τα περιθώρια αυτοσχεδιασμού είναι πολύ μεγάλα και οι διαφορές από τον έναν παίχτη στον άλλο σημαντικές. Έδώ φαίνεται ο καλός παίχτης σε σχέση με τον μέτριο: πώς τελικά αυτές τις μάσκες, αυτούς τους τύπους, θα τους γεμίσει, θα τους χρωματίσει, θα τους ζωντανέψει αυτοσχεδιάζοντας, προσθέτοντας και παραλλάσσοντας. Με άλλα λόγια, τα στατικά στοιχεία επιδέχονται παραλλαγές και μεταβολές, ενώ οι λειτουργίες είναι σταθερές και δεν αλλάζουν ποτέ. Βέβαια στην πράξη, αν θελήσουμε να ξεχωρίσουμε τα στατικά από τα δυναμικά στοιχεία ενός έργου, θα δούμε ότι δεν είναι και τόσο εύκολο, γιατί τις περισσότερες φορές είναι σφιχτά πλεγμένα μεταξύ τους. Όπωςδήποτε, για την ανάλυση της ύφανσης ενός συγκεκριμένου έργου χρειάζομαστε πολύ πιο λεπτά μεθοδολογικά εργαλεία από τις έννοιες που χρησιμοποιήσαμε ως τώρα, για να επισημάνουμε τα βασικά στοιχεία που συνθέτουν το περιεχόμενο των κωμωδιών του θεάτρου σκιών γενικότερα.

Για να μην μείνει, ωστόσο, η συζήτηση αυτή σε έντελως θεωρητικό επίπεδο, θα ήθελα να αναφέρω ένα συγκεκριμένο παράδειγμα. Έκτελώντας την μεσιτεία του ο Χατζηαβάτης έρχεται στην καλύβα του Καραγκιόζη και χτυπά την πόρτα. Η σκηνή που επακολουθεί, πριν να πειστεί ο Καραγκιόζης να βγει έξω και, αφού βγει, να ακούσει τι έχει να του πει ο Χατζηαβάτης, παίζεται με άπειρες παραλλαγές και μπορεί να ποικίλλει σημαντικά σε έκταση. Σκοπός της είναι πάντα ο ίδιος: Μας πρωτοπαρουσιάζει και χαρακτηρίζει τον κεντρικό ήρωα με την αναδουλειά και την τεμπελιά του, την άμεριμνησία του, τον αυτοσαρκασμό και το ανεξάντλητο χιούμορ του. Μας δίνει ακόμη μια συνοπτική εικόνα της ζωής μέσα στην καλύβα, των σχέσεων του Καραγκιόζη με την Καραγκιόζαινα και τα κολλητήρια, του φόβου των χωροφυλάκων, της μόνιμης πείνας και των ονείρων του φαγητού· επίσης, των σχέσεων του Καραγκιόζη με τον Χατζηαβάτη. Είναι αυτόνομη και στατικές σκηνές όπως αυτή είναι πολύ σημαντικές, πλουτίζουν το έργο και αναδεικνύουν τον δυνατό παίχτη.

«Ο Μεγαλέξαντρος και το φίδι»: Κατασκευή της πλακίς

Ύστερα από τη σύντομη αυτή περιγραφή των βασικών κανόνων της δραματουργίας του θεάτρου σκιών μπορούμε να ξαναγυρίσουμε στην αρχική μας άναζητηση και να δούμε πώς, χωρίς καμιά δυσκολία, ο μύθος της δρακοντοκτονίας μπαίνει στις δραματου-

14. Καραγκιόζης και Έβραϊός. Σιόν. Σταθάκης. Απομνημονεύματα, σελ. 159, 188.

γικές φόρμες του Καραγκιόζη, δένει θναυμάσια ως περιεχόμενο με τη νέα του μορφή, και δημιουργείται έτσι ένα έργο που μπορούμε να το χαρακτηρίσουμε αριστούργημα του λαϊκού μας θεάτρου.

Για την ανάλυσή μας θα χρησιμοποιήσουμε την παραλλαγή του έργου που έχει δημοσιέψει ο Καραγκιοζοπαίχτης Παναγιώτης Μιχόπουλος,¹⁹ γιατί καμιά παράσταση των παλαιότερων μεγάλων Καραγκιοζοπαίχτων δεν μᾶς έχει σωθεί ήχογραφημένη —αυτὸ θὰ ἦταν τὸ ἰδεώδες— ἢ καταγραμμένη (ἂν ἔχει σωθεῖ, δὲν μοῦ εἶναι γνωστὴ).

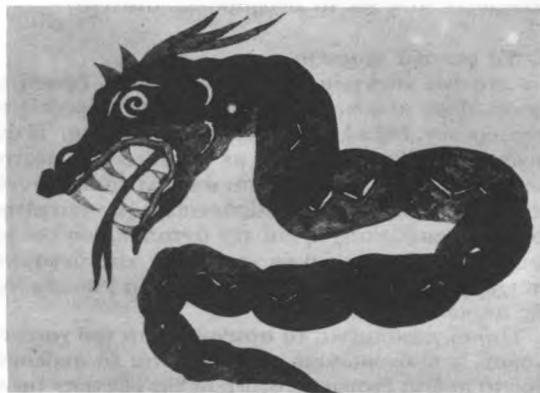
Ἐνα τεράστιο φίδι ἔχει ἐμφανιστεῖ στὴ δεξαμενὴ ἀπ' ὅπου ὑδρεύεται ἡ πόλη τοῦ Πασᾶ (κατὰ τὸν Μιχόπουλο, τὸ Χαλέπι τῆς Συρίας). Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐνταξὴ τοῦ μύθου στὸ χῶρο καὶ τὸ χρόνο τοῦ Καραγκιόζη ἔχουμε ἐδῶ μιὰ ἀκόμη προσαρμογὴ ἀπὸ τὸ ὑπερφυσικὸ καὶ φανταστικὸ πρὸς τὸ σχετικὰ πῶς ρεαλιστικὸ καὶ συγκεκριμένο: τὴν μετατροπὴ τοῦ δράκου σὲ φίδι. Ἡ λέξη δράκος δὲν ἀκούγεται ποτέ, ἄλλο ζήτημα ἂν τὸ φίδι τοῦ Καραγκιόζη ἔχει κεφάλι (καὶ συμπεριφορὰ) δράκου μᾶλλον παρὰ φιδιοῦ (δὲν ἔχει ὅμως ποτὲ φτερὰ ἢ πόδια). Ὅσο γιὰ τὴν μορφή τοῦ φιδιοῦ (εἰκ. 15), πρέπει νὰ ὑπῆρχε ἤδη ἔτοιμη ἀνάμεσα στὰ ἐργαλεῖα (ὅπως λέγονται οἱ φιοῦρες) τοῦ Καραγκιοζοπαίχτη μας, γιατί μιὰ ἀνάλογη φιγούρα χρησιμοποιοῦσαν οἱ Τοῦρκοι Καραγκιοζοπαίχτες στὸ ἔργο *Ferhad ile Şirin* ('Ὁ Φερχάντ καὶ ἡ Σιρίν) (εἰκ. 16), καὶ ἀκόμη, ἂν καὶ ὄχι πάντα, στὰ ἔργα *Orman* (Τὸ δάσος) καὶ *Qanlı qanaq* ('Ἡ ματωμένη λεύκα)²⁰ (εἰκ. 17). Τὸ τελευταῖο ἀπὸ αὐτὰ ἔχει περάσει καὶ στὸν ἑλληνικὸ Καραγκιόζη μετὰ τὸν τίτλο *Τὸ στοιχειωμένο δέντρο*, ἀλλὰ οἱ δικοὶ μας παίχτες δὲν βγάζουν τὴ φιγούρα τοῦ φιδιοῦ.

Τὸ φίδι ἀπαιτεῖ κάθε μέρα ἓνα ἀνθρώπινο θῦμα, γιὰ νὰ ἀφήσει τὸ νερὸ νὰ τρέξει, καὶ τὴ συγκεκριμένη μέρα πού διαδραματίζεται τὸ ἔργο ὁ κλῆρος ἔχει πέσει στὴ βεζιροπούλα. Πολλοὶ νέοι προσφέρθησαν νὰ πάρουν τὴ θέση της, ἀλλὰ ὁ πατέρας της δὲν τὸ θέλησε. (Ἀντίθετα, στὸ τραγούδι τοῦ Ἄι-Γιώργη ὁ βασιλιάς

15. Τὸ φίδι τοῦ Εὐγ. Σπαθάση. Ἐγχρωμὴ φιγούρα ἀπὸ τὸ *Ἡμερολόγιο 1970* τῆς ἐταιρείας Pirelli.

ὑποχρεωνεῖται ἀπὸ τὸ λαὸ νὰ στείλει τὴν κόρη του στο δράκο· ἀλλὰ ὁ Βεζίρης τοῦ Καραγκιόζη εἶναι ἀρχοντας μεγαλόψυχος καὶ εὐμενὴς πρὸς τὸ λαὸ του.) Ἔβγαλε μόνο διαταγὴ πὼς ὅποιος σκοτώσει τὸ θηρίο καὶ γλιτώσει τὴ βεζιροπούλα θὰ τὴν πάρει γυναικα του μαζί με πολλὰ δῶρα, καὶ μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Βεζίρη θὰ κληρονομήσει καὶ τὴ βεζιρεία. Ἄν ὡς τὴ

16. Φίδι. Δερμάτινη φιγούρα τοῦ τουρκικοῦ Καραγκιόζη. Metin And, *Karagoz*, Ἄγκυρα 1975, εἰκ. 82.

δύση τοῦ ἡλίου δὲν βρεθεῖ κανεὶς νὰ σκοτώσει τὸ φίδι, ἢ βεζιροπούλα θὰ τοῦ παραδοθεῖ. Αὐτὴ φυσικὰ εἶναι ἡ «ἐλλειψη» ἢ «ἀνάγκη» τοῦ Βεζίρη, πού μᾶς γνωστοποιεῖται στὴν πρώτη σκηνὴ τοῦ ἔργου ἀπ' ὅσα λέει στὸν Χατζηαβάνη —πού ἐμφανίζεται, ὅπως πολλὴ συχνά, πρῶτος ἀπὸ τὰ δεξιὰ τραγουδώντας τὸ ἐρωτικὸ του τραγούδι— ὁ ὑπασπιστὴς τοῦ Βεζίρη Μουχτάρ, πού μπαίνει ἀπὸ τὴν μεριὰ τῆς καλύβας. Ὁ Μουχτάρ ἀναθέτει στὸν Χατζηαβάνη νὰ τελαλήσει σὲ ὄλους τοὺς μαχαλάδες τῆς πόλης τὴ διαταγὴ τοῦ Βεζίρη.

Ἡ «μεσιτεία» ἔχει ἐδῶ μορφή τελαλήματος. Ὁ Χατζηαβάνης ἀρχίζει τὸ περίφημο ρετιτατίβο του ('*Ἀκούσατε, ἀκούσατε, μπέηδες, ἀγάδες, ντερβισάδες, Ἄγγλοι, Γάλλοι, Πορτογάλοι, κ.τ.λ.*) ἔξω ἀπὸ τὴν καλύβα. Ὁ Καραγκιόζης, ὅπως πάντα, ξυπνᾷ ἐνοχλημένος, πετᾷ τὸ καταβρεχτήρι στὸν Χατζηαβάνη καὶ, ὅταν αὐτὸς συνέρχεται καὶ ξαναρχίζει, βγαίνει καὶ τὸν δέρνει. Ὅταν ἐπιτέλους ὁ Χατζηαβάνης κατορθώνει νὰ τοῦ πεῖ περὶ τίνος πρόκειται, ὁ Καραγκιόζης δέχεται νὰ συνεργαστεῖ στὸ τελάλημα, γιὰ νὰ μοιραστεῖ τὴν ἀμοιβὴ τῆς μεσιτείας μετὰ τὸν Χατζηαβάνη. Στὴν παραλλαγή τοῦ Μιχόπουλου ὑπάρχει πολλὴ συντομευμένο ἓνα κλασικὸ πραγματικὰ στατικὸ στοιχεῖο, πού τὸ βρίσκουμε σὲ ἀνάλογες σκηνὲς ἄλλων Καραγκιοζοπαίχτων, π.χ. στὰ *Ἐφτὰ θηρία* τοῦ Μάρκου Ξάνθου.²¹ Ἡ δοκιμὴ τῆς φωνῆς τοῦ Καραγκιόζη, πού ὁ Χατζηαβάνης τὸν βάζει καὶ τὴν ὑψώνει ὀλοένα καὶ πῶς ψηλά, κι ἔπειτα ἡ ἀδυναμία του νὰ μάθει τὸ τελάλημα, μετὰ ἀποτέλεσμα νὰ παραλλάξει τὴν κάθε λέξη ἀραδιάζοντας λογοπαίγνια τοῦ τύπου: ἀγάδες - αὐγουλάδες· Γάλλοι, Ρῶσοι - παπαγάλοι καὶ τὸ γρόσι, κ.ο.κ. Στὸ τέλος τὸ «τελάλημά» του δὲν εἶναι παρὰ μιὰ σειρὰ κωμικὲς ἀσυναρτησιές, πού ἐξοργίζουν τὸν

Πασά μέσα από τὸ σεράι, καὶ τὸν κάνουν νὰ στείλει τὸν Βεληγκέκα γιὰ νὰ κάμει τὸν Καραγκιόζη νὰ σπαώσει μὲ τὴ γνωστὴ του μέθοδο. Ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ἀπουσιάζει ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Μιχόπουλου τὸ τελάλημα τοῦ Καραγκιόζη καὶ ἡ σκηνὴ μὲ τὸν Βεληγκέκα εἶναι ὅτι ὁ Μιχόπουλος δὲν ἀλλάζει σκηνικὸ σ' αὐτὸ τὸ σημείο, γιὰ νὰ μεταφέρει τὴ δράση ἀπὸ τὸ σεράι στὴ σπηλιὰ τοῦ φιδιοῦ, ὅπως κάνουν ἄλλοι παίχτες, ἀλλὰ ἔχει τὸ σκηνικὸ τῆς σπηλιάς στὰ δεξιὰ τοῦ πανιοῦ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς παράστασης.

Στὴ συνέχεια τοῦ ἔργου μιὰ σειρὰ ἐπίδοξοι ἥρωες ἔρχονται γιὰ νὰ σκοτώσουν τὸ φίδι. Τὰ πρόσωπα αὐτὰ, ποὺ δὲν εἶναι ἄλλα ἀπὸ τὸν Τοῦρκο Κιαμὴλ (ὁ Τοῦρκος μπῆξ ἔρχεται σ' ὅλα τὰ ἔργα πρῶτος, ἐνῶ ἡ σειρὰ τῶν ἄλλων δὲν εἶναι ὑποχρεωτικὴ), τὸν Ἑβραῖο Σολομῶν, τὸν Διονύσιο, τὸν Μπαρμπαγιῶργο, κ.τ.λ., θὰ τὰ «ὑποδεχτεῖ» στὴ σκηνὴ ὁ Καραγκιόζης. Ἀπὸ τὸ ἔργο αὐτὸ ἀπουσιάζει ἡ λειτουργία τῆς ἀνάληψης ἐργασίας, ἐπομένως ὁ Καραγκιόζης βρίσκεται στὴ σκηνὴ χωρὶς ἐπίσημη ἀρμοδιότητα, σὰν κι αὐτὴ ποὺ ἔχει ὡς ὑπερέτης, φούρναρης, βαρκάρης, κ.τ.λ., ὅταν ἔχουμε πλήρες τὸ σχῆμα τῶν λειτουργιῶν ποὺ περιγράψαμε πιὸ πάνω, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν τὸν ἐμποδίζει καθόλου νὰ παίξει ἀκριβῶς τὸν ἴδιο ρόλο: θὰ εἶναι παρῶν, ὅταν θὰ ἔρθει καθένα ἀπὸ τὰ πρόσωπα αὐτὰ, θὰ ἔχει χαρακτηριστικὸ διάλογο μὲ μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ, καὶ θὰ τὰ γελοιοποιήσει ἕνα ἕνα μὲ τὸν γνωστὸ του τρόπο. Π.χ. κοροϊδεύει τὸν Κιαμὴλ ποὺ εἶναι γέρος ἀλλὰ θέλει νὰ περνᾷ γιὰ νεαρός, καὶ καθὼς τὸν τρώει τὸ φίδι τοῦ παίρνει τὰ παπούτσια του (στὰ Ἑφτὰ θηρία τοῦ Ξάνθου τὸν πείθει νὰ τοῦ παραδώσει τὸ πορτοφόλι του, γιατί τὸ θηρίο μυρίζεται τὰ λεφτὰ καὶ «σὲ τραβάει μέσα στὸ στόμα του»²⁷), ἄλλους, π.χ. τὸν Μπαρμπαγιῶργο, τὸν Μορφονιό, τὸν Σταύρακα, τοὺς εἰρωνεύεται καὶ τοὺς περιγελά (ἀλλὰ τοὺς βοηθάει νὰ σωθοῦν). Ἀκόμη κι ὁ ἴδιος ὁ Μεγαλέξαντρος (εἰκ. 18) δὲν γλιτώνει ἀπὸ τὰ πειράγματα τοῦ Καραγκιόζη: Ὁ Μεγαλέξαντρος ὁ Μακεδῶν γίνεται Μπαρμπαλέξης μὲ τὰ κудώνια ἢ κὺρ Ἀλέξης μὲ τὰ λεμόνια. «Δὲ μοῦ λές», τὸν ρωτᾷ, «αὐτὸ ἐδῶ ποὺ κρατᾷς τί

εἶναι; καμάκι; Πᾶς γιὰ χταπόδια;» «Εἶναι τὸ δόρυ μου», ἀπαντᾷ ὁ Ἀλέξαντρος. «Αὐτὸ ἐδῶ τὸ ταφι τὸ χεῖς γιὰ τὰ ψητὰ;» «Ὁχι, εἶναι ἡ ἀσπίδα μου.» «Αὐτὸ ἐδῶ ποὺ φορᾷς στὸ κεφάλι σου τί εἶναι;» «Εἶναι ἡ περικεφαλαία μου.» «Ἄ! τώρα κατάλαβα. Γι' αὐτὸ λένε, νὰ ἔνας μπουφός μὲ περικεφαλαία!»

Ἡ παρουσία τοῦ Καραγκιόζη στὶς σκηνὲς αὐτὲς μπορεῖ νὰ εἶναι «ἀδικαιολόγητη» μὲ ρεαλιστικὰ κριτήρια, ἀλλὰ εἶναι ἀπόλυτα δικαιολογημένη μὲ τὰ συμβατικὰ κριτήρια τῆς τέχνης τοῦ θεάτρου σκιῶν: Ὁ Καραγκιόζης βρίσκεται ὅπου βρίσκεται καὶ ἡ καλύβα του, καὶ ἡ καλύβα αὐτὴ τὴ φορᾷ εἶναι ἀπέναντι στὴ σπηλιὰ, ὅπως σὲ ἄλλα ἔργα, ἢ σὲ ἄλλες σκηνὲς τοῦ δικοῦ μας ἔργου, εἶναι ἀπέναντι στὸ σεράι. Ὁ λόγος ποὺ ἡ καλύβα μπορεῖ νὰ βρίσκεται τὴν μιὰ ἀπέναντι στὸ σεράι καὶ τὴν ἄλλη ἀπέναντι στὴ σπηλιὰ εἶναι ὅτι ὁ θεατρικὸς χώρος στὸν Καραγκιόζη, τόσο στὸ πανὶ ὅσο καὶ πέρα ἀπὸ αὐτὸ, εἶναι, ὅπως ἔχουμε δεῖ, ἀόριστος καὶ ελαστικὸς.

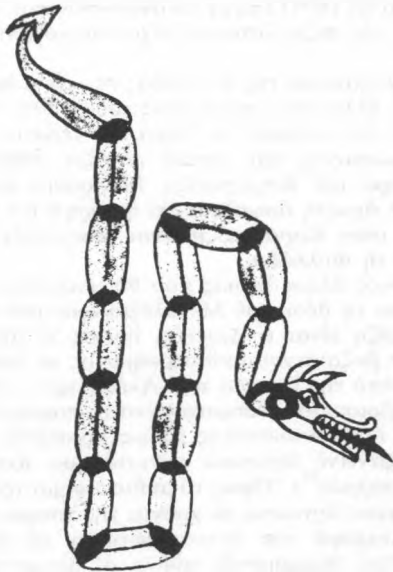
Ἄν ἡ λειτουργία τῆς γελοιοποίησης ἀπαιτεῖ τὴν παρουσία τοῦ Καραγκιόζη στὴ σκηνὴ, ἡ ὀριστικὴ γελοιοποίηση τῶν ἡρώων μας, ποὺ ἔρχονται νὰ σκοτώσουν τὸ φίδι καὶ νὰ πάρουν τὴ βεζιροπούλα, δὲν γίνεται ἀπὸ τὸν Καραγκιόζη, ἀλλὰ ἀπὸ... τὸ φίδι, ποὺ εἶτε τοὺς τρώει, εἶτε τοὺς πανικοβάλλει μὲ τὰ τρομερὰ του σφυρίγματα καὶ τοὺς τρέπει σὲ ἄτακτη φυγῇ.

Ὅταν ὅλοι οἱ ἐπίδοξοι ἥρωες ἔχουν ἀποτύχει καὶ ὁ ἥλιος κοντεύει νὰ βασιλέψει, οἱ ἄνθρωποι τοῦ Βεζίρη συνοδεύουν τὴ Χανοῦμ Φατιμέ στὴ σπηλιὰ. Τὴν κρίσιμη στιγμή ἐμφανίζεται ὁ γνήσιος ἥρωας, ὁ Μεγαλέξαντρος, ποὺ μετὰ ἀπὸ τὸν κωμικὸ του διάλογο μὲ τὸν Καραγκιόζη ἔχει μιὰ ρομαντικὴ σκηνὴ μὲ τὴν πριγκιπούλα, ἀνάλογη μὲ τίς ἀντίστοιχες σκηνὲς τοῦ παραμυθιοῦ καὶ τοῦ θρύλου τοῦ Ἀι-Γιῶργη. Ὁ Ἀλέξαντρος συστήνεται στὴ βεζιροπούλα καὶ τῆς λέει πῶς καθὼς περιόδευε τὸν κόσμο βρέθηκε στὸ βασίλειο τοῦ πατέρα της γιὰ νὰ μελετήσῃ τὰ ἦθη καὶ τὰ ἔθιμα τοῦ τόπου· ἄκουσε τοὺς τελάληδες, κι ἀποφάσισε νὰ δοκιμάσῃ νὰ σκοτώσῃ τὸ θηρίο. Ὑστερα ζητᾷ ἀπὸ τὸν Καραγκιόζη νὰ ἀπομακρύνῃ τὴν κόρη ἀπὸ τὸ πεδίο τῆς μάχης καὶ νὰ γυρίσῃ ἐν τὸν βοηθήσῃ, πράγμα ποὺ γίνεται. Ἀκολουθεῖ ἡ σκηνὴ τῆς μάχης (εἰκ. 19).

Ἡ σκηνὴ αὐτὴ, ὅπως καὶ ἡ δρακοντοκτονία στὸ παραμῦθι, εἶναι ἕνα κατεξοχὴν δυναμικὸ στοιχεῖο τῆς πλοκῆς, ποὺ δὲν ἀντιστοιχεῖ σὲ καμιά ἀπὸ τίς λειτουργίες τῶν ἔργων τοῦ Καραγκιόζη ποὺ περιγράψαμε πιὸ πάνω. Ὁ Μεγαλέξαντρος εἶναι ἕνας ἐντελῶς καινούριος ἥρωας στὸν κόσμο τοῦ θεάτρου σκιῶν, καὶ γίνεται φορέας μιᾶς ἐπίσης καινούριας λειτουργίας ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ τὴν ὀνομάσουμε ἄθλο. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ἡ λειτουργία τοῦ ἄθλου μῆκε στὸν ἑλληνικὸ Καραγκιόζη μὲ τοῦτο ἐδῶ τὸ ἔργο γιὰ πρώτη φορᾷ.

Οἱ κινήσεις τῶν προσώπων στὶς ὑπόλοιπες σκηνὲς τοῦ ἔργου παρουσιάζονται, τουλάχιστον στὴν παραλλαγὴ τοῦ Μιχόπουλου, λιγότερο καλὰ αἰτιολογημένες ἀπὸ τὸ παραμῦθι. Στὸ παραμῦθι ἕνας καρβουναριῆς, ἀπειλώντας νὰ ρίξει τὴ βασιλοπούλα στὴ φωτιά, τὴν ἀναγκάζει νὰ ὀρκιστεῖ πῶς δὲν θὰ τὸν μαρτυρήσῃ, καὶ παρουσιάζεται στὸν πατέρα της ὡς δρακοντοκτόνος. Στὸ ἔργο μας ὁ Καραγκιόζης ξέρει ὅτι ὁ Ἀλέξαντρος δὲν σκοπεύει νὰ παντρευτεῖ τὴ Φατιμέ, γιατί, ὅπως εἶπε, ὅ,τι ἔκαμε τὸ ἔκαμε γιὰ νὰ σώσει τὴ ζωὴ τῆς

17. Φίδι. Τοιχοζιχὴ φινιούσα. H. Ritter, Karagöz, 1. Folge, εἰκ. 15.

18. Ο Μεγαλέξαντρος του Εύγ. Σπαθάρη. Έγχρωμη φιγούρα από το *Ημερολόγιο 1970* της Pirelli.

βεζιροπούλας και να αποδείξει την άντρεία των Έλλήνων. Όταν λοιπόν ο Άλέξαντρος φεύγει με τη βεζιροπούλα για να τη συνοδέψει ως τα πρώτα σπίτια της πόλης, και αφού ο ίδιος με τον Χατζηαβάτη απομακρύνουν το φίδι από τη σκηνή, ξεκινά από την καλύβα καβάλα στο γάιδαρό του, για να παρουσιαστεί στο Βεζίρη ως φονιάς του φιδιού. Η δράση έχει ήδη μεταφερθεί μπροστά στο σεράι με κατάλληλη αλλαγή σκηνικού. Ο Βεζίρης υποδέχεται τον Καραγκιόζη σαν τον μελλοντικό γαμπρό του και επακολουθεί η τυπική σκηνή του τρομερά βιαστικού φαγοποτιού μέσα στο σεράι, ενώ η Φατμέ μένει σιωπηλή και δεν προδίδει τον Καραγκιόζη. Ξαφνικά όμως εμφανίζεται ο Άλέξαντρος με τη διπλή γλώσσα του φιδιού και ο «θρίαμβος» του Καραγκιόζη αντιστρέφεται: ο Βεληγκέας με τους Άλβανούς του τον τσακίζουν στο ξύλο και τον πετούν από το παράθυρο (όπως πετούν και το γάιδαρο, αφού του κόψουν το κεφάλι). Με την επέμβαση όμως του Άλέξαντρου, που εξηγεί πώς ο Καραγκιόζης τον βοήθησε να σκοτώσει το θηρίο, ο Βεζίρης τον συγχωρεί και του δίνει ένα γενναίο μπαξίσι. Έτσι η τελευταία λειτουργία παίρνει το σχήμα θρίαμβος - μπλέξιμο - θρίαμβος. Ο Άλέξαντρος αποχαιρετά τον Βεζίρη και τη βεζιροπούλα λέγοντας πώς πρέπει να συνεχίσει την περιοδεία του κόσμου. Το έργο κλείνει συμμετρικά με την εμφάνιση του Χατζηαβάτη που κατορθώνει να πείσει τον Καραγκιόζη να του δώσει μερικές λίρες, αφού πρώτα εισπράξει δυο τρεις γερές καρπαζιές.

Ο Μεγαλέξαντρος, χαρακτήρας του θεάτρου οκιών

Ένα ερώτημα που έχει μείνει ως τώρα αναπάντητο είναι η προέλευση της μορφής του Μεγαλέξαντρου. Γιατί δηλαδή, όταν χρειάστηκε να ονομαστεί το αντρειωμένο βασιλόπουλο, για να συγκεκριμενοποιηθεί

έτσι η μορφή του (και μιὰ και ο Άι-Γιώργης αποκλειόταν για θρησκευτικούς λόγους), το όνομα που του δόθηκε ήταν Μεγαλέξαντρος; Θα ισχυριστώ ότι ο αρχαίος ήρωας ήταν όχι μόνο φυσική, αλλά ίσως και η μόνη έκλογή που είχε ο δημιουργός του έργου.

Ο Μεγαλέξαντρος δεν ανήκε στην παράδοση του Καραγκιόζη, ανήκε όμως στην ελληνική λαϊκή παράδοση γενικότερα (όπως και στη λαϊκή παράδοση όλης της Μέσης Ανατολής). Ο Άλέξαντρος ως λαϊκός ήρωας είναι γνωστός και αγαπητός στο λαό από πολλές παραδόσεις και παραμύθια,²³ καθώς και από την πασίγνωστη λαϊκή μυθιστορία που διηγείται τη ζωή και τα μυθικά του κατορθώματα. Η άρχη της μυθιστορίας αυτής, που είναι γνωστή ως Φυλλάδα ή Ριμάδα του Μεγαλέξαντρου στην πεζή ή την έμμετρη μορφή της αντίστοιχα, ανάγεται στην ύστερη αρχαιότητα, στο έργο δηλαδή του λεγόμενου ψευδο-Καλλισθένη, που γύρω στο 300 μ.Χ. συνένωσε διάφορα ετερόκλητα στοιχεία (που η άρχη μερικώς από αυτά ανάγεται με τη σειρά της στο 100 περίπου π.Χ.) σε μιὰ σύνθεση μυθικής ιστορίας του Μεγαλέξαντρου.²⁴ Η ιστορία του ψευδο-Καλλισθένη διασκευάστηκε πολλές φορές στα βυζαντινά χρόνια και μεταφράστηκε στα λατινικά, στα αρμενικά, στα περσικά, στα άραβικά, στα αιθιοπικά. Μια μεταγενέστερη παραλλαγή της Φυλλάδας (έπισημότερα, της *Ιστορίας ή Διηγήσεως του Μεγάλου Άλεξάνδρου του Μακεδόνα*) έγινε με τη βοήθεια της τυπογραφίας προσφιλέστατο ανάγνωσμα τα χρόνια της τουρκοκρατίας. Η πρώτη έντυπη έκδοσή της έγινε στη Βενετία γύρω στο 1680 και από τότε ανατυπώθηκε πάρα πολλές φορές. Ο Γιώργος Βελουδής, στο βιβλίο του για τον Άλέξαντρο στα νεότερα χρόνια, συγκροτεί έναν κατάλογο από 43 εκδόσεις της Φυλλάδας (η τελευταία έγινε το 1926 από το βιβλιοπωλείο Μ. Ι. Σαλιβέρου στην Αθήνα). Τον δέκατο ένατο αιώνα η Φυλλάδα ανατυπώθηκε 37 φορές, τις περισσότερες από αυτές στη Βενετία, αλλά και στην Πάτρα (1872, 1889) και στην Αθήνα (1883, 1885, 1892, 1896, 1898, 1899). Η έμμετρη Ριμάδα τυπώθηκε για πρώτη φορά το 1529, αλλά ύστερα από 14 εκδόσεις (όλες στη Βενετία, η τελευταία το 1805) έπαψε να ανατυπώνεται, καθώς οι εκδόσεις της πεζής ιστορίας είχαν αρχίσει να πυκνώνουν.²⁵

Ο Άλέξαντρος της Φυλλάδας δεν είναι δρακοντοκτόνος,²⁶ αλλά στις έκστρατειές του σε όλη την Ασία σκοτώνει το κόσμου τα θηρία και τέρατα. Επίσης, είναι χριστιανός και γενικά μοιάζει πολύ με τον Άλέξαντρο του Καραγκιόζη. Μπορούμε λοιπόν να πούμε με αρκετή ασφάλεια ότι η μορφή του Μεγαλέξαντρου στον Καραγκιόζη είναι ξεσηκωμένη αυτούσια από τη Φυλλάδα.

Ο μόνος άλλος ήρωας που θα μπορούσε ίσως να έχει πάρει τη θέση του Μεγαλέξαντρου στο έργο του Καραγκιόζη είναι ο Διγενής, ήρωας κι αυτός ενός έμμετρου βυζαντινού μυθιστορήματος με πολλές επιδόσεις από την ιστορία του Άλέξαντρου, στο οποίο μάλιστα βρίσκεται ενσωματωμένο το παραμυθικό μοτίβο της δρακοντοκτονίας (όπως βρίσκεται και στο άλλο βυζαντινό ιπποτικό μυθιστόρημα *Καλλίμαχος και Χρυσορρόη*²⁷). Όμως το μυθιστόρημα του Διγενή ήταν τελείως άγνωστο τα χρόνια της τουρκοκρατίας. Τα χειρόγραφα του ανακαλύφθηκαν το τελευταίο τέταρτο του περασμένου αιώνα σε μοναστήρια και

βιβλιοθήκες μέσα κι έξω από την Ελλάδα, και δημοσιεύτηκαν από λόγιους μελετητές, αλλά το μυθιστόρημα δεν κυκλοφόρησε ποτέ σε λαϊκές εκδόσεις και δεν διαβάστηκε από το λαό.²⁸

Η μορφή, επομένως, του Άλέξαντρου ήταν πολύ πιο οικεία στο λαό, και μάλιστα στο λαό των πόλεων, από την μορφή του Διγενή, και σ' αυτό θα είχε παίξει ρόλο και το σχολείο, ιδιαίτερα από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους κι έπειτα. "Αν θελήσουμε να φανταστούμε τον καραγκιοζοπαίχτη μας να ψάχνει, για να δώσει ένα όνομα στο βασιλόπουλο του παραμυθιού που γυρίζει τον κόσμο σκοτώνοντας δράκους και κάνοντας κάθε λογής κατορθώματα, πρέπει να καταλήξουμε πώς δεν είχε πραγματικά άλλη εκλογή από τον Μεγαλέξαντρο.

Όσο για την εικαστική αναπαράσταση της μορφής του Μεγαλέξαντρου, δεν χρειαζόταν και μεγάλη φαντασία. Θώρακας, χιτώνας (που μερικές φορές μοιάζει κοντή φουστάνελα), άσπιδα, δόρυ, περικεφαλαία, ανήκουν στη φορεσιά τόσο των αρχαίων ήρώων όσο και πολλών στρατιωτικών αγίων. Το δόρυ του Μεγαλέξαντρου τελειώνει σε σταυρό στο πίσω μέρος, όπως συνήθως και τα δόρατα των αγίων. Ένα περίεργο στοιχείο της εμφάνισής του, που φαίνεται πως έχει την αρχή του σε μεταβυζαντινές απεικονίσεις αρχαγγέλων, είναι οι επιγονατίδες του που σχηματίζουν ανθρώπινα πρόσωπα. Όλα τα θεματικά αυτά στοιχεία υποτάχτηκαν, φυσικά, στο ζωγραφικό στυλ του θεάτρου σκιών. Το γεγονός ότι η φορεσιά του Μεγαλέξαντρου είναι όπωσδήποτε ασυνήθιστη για τον κόσμο του θεάτρου αυτού δεν προλαβαίνει να ξενίσει κανέναν, γιατί γρήγορα μετατρέπεται από τον Καραγκιόζη σε κωμικό πλεονέκτημα (βλ. παραπάνω, σελ. 35).

Οί Έπίγονοι

Είπαμε ήδη λίγο πιο πριν ότι η λειτουργία του άθλου είναι πιθανό πως μπήκε στον Καραγκιόζη για πρώτη φορά με τον Μεγαλέξαντρο και το φίδι.²⁹ Η εισαγωγή της λειτουργίας αυτής προκάλεσε ορισμένες αλλαγές στο παλαιότερο λειτουργικό χνάρι. Ήταν αυτή πιθανότατα που έκαμε την μεσιτεία να πάρει μορφή τελαλήματος και που παραγκώνισε εντελώς την ανάληψη εργασίας. Επιπλέον είχε μεγάλο αντίκτυπο στη γελοιοποίηση, αφού η πραγμάτωση της λειτουργίας αυτής δεν οφείλεται πια τόσο στην αδυναμία των άλλων χαρακτήρων να τα βγάλουν πέρα με τον Καραγκιόζη, όσο στην ανικανότητά τους να πραγματοποιήσουν τον άθλο, που με τόση σιγουριά έρχονται να επιχειρήσουν. Με άλλα λόγια, η γελοιοποίηση εδώ εμπεριέχει και μιá αντίστροφη της επόμενης λειτουργίας, τον άθλο στην αρνητική του μορφή.

Θά μπορούσαμε να παραστήσουμε το λειτουργικό σχήμα του έργου μας με τον εξής τρώιο: (Ε), (Μ), (Σ), (Γ[-Α]), (Α), (Θ, -Θ, Θ), όπου Ε=έλλειψη, Μ=μεσιτεία-τελάημα, Σ=συνεργασία, Γ=γελοιοποίηση, Α=άθλος, -Α=αρνητικός άθλος, Θ=θρίαμβος, -Θ=αρνητικός θρίαμβος.

Από το σχήμα αυτό των λειτουργιών, πλουτισμένο με το νέο, κατεξοχήν δυναμικό στοιχείο του άθλου, γεννήθηκαν αργότερα και άλλα έργα, όπως Τα αίνιγματα της βεζιροπούλας ή Ο μαύρος ξιφομάχος. Στα Αίνιγματα, έργο που η παράδοση το αποδίδει κι αυτό στον Μίμαρο,³⁰ «κατά διαταγή του πολυχρονεμένου Βεζίρη, όποιος μπορέσει και εξηγήσει τρία αίνιγματα της βεζιροπούλας, εκείνος θα την πάρει γυναίκα του (...), θα πάρει για προίκα τρεις χιλιάδες λίρες και μετά τον θάνατον του Βεζίρη και τον θρόνον»³¹. Ένας ένας οι ύποψηφοι γαμπροί δοκιμάζουν να απαντήσουν στη βεζιροπούλα επαναλαμβάνοντας τις «λύσεις» που τους σφουρίζει ο Καραγκιόζης, και κάτω από τους καγχασμούς του τελευταίου τρώνε ένα γερό ξύλο από

19. Η μάχη του Μεγαλέξαντρου με το φίδι, από φυλλάδιο του Εύγ. Σπαθάρη.

τόν Βεληγκέκα —έχουμε δηλαδή κι ἐδῶ τὴ λειτουργία (Γ[-Α]). Τὰ αἰνίγματα τελικά θὰ τὰ λύσει ὁ Μεγαλέξαντρος, ὁ κατεξοχὴν φορέας τῆς λειτουργίας τοῦ ἄθλου. Ἀντίθετα μὲ ὅ,τι συμβαίνει στὸ *Φίδι*, ὁ Μεγαλέξαντρος εἶναι ἑτοιμος αὐτὴ τὴ φορὰ νὰ παντρευτεῖ τὴ βεζιροπούλα. Στὴν παραλλαγή τοῦ Μουστάκα τὸ ἔργο τελειώνει μὲ τὴν ἀναγγελία τοῦ γάμου, ἐνῶ ὁ Καραγκιόζης μὲ τὸν Χατζηαβάνη ἀκονίζουν τὴν ὄρεξή τους γιὰ τὸ γαμήλιο γλέντι (Θ). Ἄλλοι καραγκιοζοπαῖχτες, ὡστόσο, εἰσάγουν ἐδῶ τὴν νενὴ τῆς βεζιροπούλας νὰ δολοπλοκεῖ γιὰ νὰ ματαιώσει τὸ γάμο, καὶ διάφορες αἱματηρὲς σκηνὲς ὅπου σκοτώνονται ὅλοι οἱ πρωταγωνιστὲς τῆς ἱστορίας. Εἶναι ἐνδεχόμενο οἱ σκηνὲς αὐτὲς νὰ ἔχουν μακρινούς προγόνους στὸν τουρκικὸ Καραγκιόζη, ἀλλὰ οἱ φόνοι καὶ τὰ μαχαιρώματα εἶναι συνηθισμένα καὶ στὰ ἑλληνικὰ ἥρωικὰ ἔργα. Ἡ διαφορά, πάντως, ἀνάμεσα στὸ *Φίδι* καὶ στὰ *Αἰνίγματα* ὅσον ἀφορᾷ τὴ στάση τοῦ Μεγαλέξαντρου ἀπέναντι στὸ γάμο του μὲ τὴ βεζιροπούλα ὀφείλεται στὶς θεματικὲς πηγὲς τῶν δύο ἔργων: στὸ παραμῦθι τοῦ δρακοντοκτόνου, ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά, καὶ στὸ παραμῦθι *Aarne - Thompson*, ἀριθ. 851A («Τουραυτό»), ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀπὸ τὸ ὅποιο κατάγονται τόσο τὸ γνωστὸ ἔργο τοῦ Κάρλο Γκότσι καὶ ἡ ὄπερα τοῦ Πουτσίνοι ὅσο καὶ τὰ *Αἰνίγματα* τοῦ δικοῦ μας Καραγκιόζη.

Μὲ τὸν *Μαῦρο ξιφομάχο*, ἔργο πού ἡ ἀρχὴ του μοῦ εἶναι ἄγνωστη,³² μεταφερόμαστε στὰ χρόνια καὶ στὸ

κλίμα τῆς ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης. Ὁ μαῦρος ξιφομάχος εἶναι τὸ μυστικὸ ὄπλο τοῦ Πασά, γιὰ νὰ ἐξολοθρέψει ἕνα πρὸς ἕνα ὅλα τὰ παλικάρια τῶν Ἑλλήνων. Ὅποιος μπορέσει νὰ τὸν νικήσει, τελαλεῖ ὁ Χατζηαβάνης, θὰ πάρει μεγάλο χρηματικὸ βραβεῖο, τὴ βεζιροπούλα γυναίκα του, κ.ο.κ. Ὅλα τὰ γνωστὰ πρόσωπα τοῦ θεάτρου σκιῶν ἀποτυχαίνουν, ἐκτὸς ἀπὸ ἕναν ἀνώνυμο φουστανελοφόρο ἥρωα, ὁ ὁποῖος σκοτώνει τὸν ξιφομάχο. Ὁ ἥρωας μας δὲν δέχεται νὰ παντρευτεῖ τὴ βεζιροπούλα ἀλλὰ ἀπαιτεῖ τὴ χρηματικὴ ἀμοιβὴ γιὰ τὶς ἀνάγκες τῶν παλικαριῶν του. Τὸ μικρὸ αὐτὸ ἥρωικὸ ἔργο, ὅπως τὸ χαρακτηρίζει ὁ Βάγγος Κορφιᾶτης (βλ. σημ. 32), εἶναι ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὸν κόσμο τῆς ἄλλης μεγάλης κατηγορίας ἔργων τοῦ ἑλληνικοῦ Καραγκιόζη, τὰ ἥρωικὰ, ἀλλὰ εἶναι καὶ αὐτὸ χτισμένο πάνω στὰ θεμέλια τοῦ λειτουργικοῦ σχήματος τοῦ *Φιδιοῦ*.

Τὰ παραπάνω ἔργα δὲν εἶναι παραλλαγὲς τὸ ἕνα τοῦ ἄλλου, γιὰτι διαφέρουν ὡς πρὸς τὸ θέμα καὶ τὴ φύση τοῦ ἄθλου (λύση τῶν αἰνιγμάτων, φόνος τοῦ ξιφομάχου), ἀλλὰ ἀνεξάρτητες συνθέσεις, στὶς ὁποῖες ὑπόκειται τὸ ἴδιο βασικὸ λειτουργικὸ χνάρι. Ὑπάρχουν, ὡστόσο, καὶ ἔργα πού εἶναι παραλλαγές: *Τὰ Ἐφτά θηρία*, ἴσως καὶ αὐτὸ ἔργο τοῦ Μίμαρου,³³ εἶναι παραλλαγή τοῦ *Φιδιοῦ*· ἐπίσης, Ὁ Ἀντίοχος καὶ τὸ λιοντάρι τοῦ Ἀντώνη Μόλλα³⁴ εἶναι συμφυρμὸς τῶν *Αἰνιγμάτων* καὶ τοῦ *Φιδιοῦ*.

1. *Ἀπομνημονεύματα καὶ ἡ τέχνη τοῦ Καραγκιόζη*, 2η ἔκδ., Βέγγος, Ἀθήνα 1976, σελ. 212.

2. Ἀναφέρονται κυρίως στὸ ἔργο τῶν Milman Parry καὶ Albert Lord, καὶ στὶς μελέτες τῶν ὁμηριστῶν τῆς ἀγγλοσαξονικῆς σχολῆς. Βλ. M. Parry, *The Making of the Homeric Verse*, Oxford University Press, 1971, μὲ ἀναλυτικὴ εἰσαγωγή καὶ νεότερη βιβλιογραφία ἀπὸ τὸν Adam Parry. A. Lord, *The Singer of Tales*, Harvard University Press, 1960. G.S. Kirk, *The Songs of Homer*, Cambridge University Press, 1962. Ἐπίσης τὸ μεταφρασμένο στὰ ἑλληνικὰ βιβλίον τοῦ D.L. Page, *Ἡ ὁμηρικὴ Ὀδύσσεια* (μετφ. Κ. Πανηγύρη), Παπαδήμας, Ἀθήνα 1970. 3. Τὰ παραθέματα ἀπὸ τὸν Πολίτη ἔχουν σταχυολογηθεῖ ἀπὸ τέσσερις ἐπιφυλλίδες τὸν δημοσιευμένες τὸ 1931 καὶ 1932 στὴν *Πρωΐα* καὶ ἀνατυπωμένες στὴν *Ἐκλογή ἀπὸ τὸ ἔργο του: Εἰκοσι χρόνια κριτικῆς*. Κολλάρος, Ἀθήνα 1938, σελ. 143, 148, 163, 207.

4. *Ἑλληνικὴ λαογραφία*, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, 1965, σελ. 20-21.

5. *Das neugriechische Schattentheater Karagiozis*, Miscellanea Byzantina Monacensia 21, Μόναχο 1975, σελ. 162 κ.έ., ἰδιαίτερα σελ. 166, 171, 188.

6. *Selected Papers on Folklore*, Κοπεγχάγη 1948, σελ. 12 κ.έ.

7. Βλ. σημ. 3.

8. Βλ. π.χ. τὰ *Ἀπομνημονεύματα* τοῦ Σπαθάρη στὶς σελ. 99, 107, 111-12, 130.

9. Ἡ θεωρία τοῦ Κ. Η. Μπίρη ὅτι τὰ ἔργα μὲ πρωταγωνιστὲς τὸν Μεγαλέξαντρο καὶ ἄλλους ἀρχαίους ἥρωες δημιουργήθηκαν ἀπὸ τὸν «ἠπειρωτικὸ Καραγκιόζη», μετὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀλήπασα, εἶναι δυστυχῶς εἴρημα τῆς συλλογιστικῆς του φαντασίας καὶ δὲν στηρίζεται σὲ καμία μαρτυρία. Τὸ ἴδιο ἀσθητικὴ εἶναι ὀλόκληρη ἡ θεωρία του γιὰ κάποιον Ἰάκωβο, δῆθεν ἰδρυτὴ τοῦ ἠπειρωτικοῦ θεάτρου σκιῶν στὰ Γιάννενα (*Νέα Ἑστία*, τόμ. 52, 1952, σελ. 1128 κ.έ., *Θέατρο*, τεύχ. 10, Ἰουλ.-Αὐγ. 1963, σελ. 13 κ.έ.). Ἡ μοναδικὴ πληροφορία γιὰ τὸν Ἰάκωβο, πάνω στὴν ὁποία ὁ Μπίρης στηρίζεται ὀλόκληρη τὴ θεωρία του γιὰ τὸν ἠπειρωτικὸ Καραγκιόζη, εἶναι μιὰ παράδοση πού διηγήθηκε ὁ καραγκιοζοπαῖχτης Παντελῆς Μελίδης στὸν Τζούλιο Καίμη (βλ. G. Caimi, *Karagiozi ou la comédie grecque dans l'âme du théâtre d'ombres*, Ἀθήνα 1935, σελ. 109-10, καὶ τοῦ ἴδιου, *Ἡ ἱστορία καὶ ἡ τέχνη τοῦ Καραγκιόζη*, Ἀθήνα 1937, σελ. 12-13). Σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση αὐτὴ ὁ Ἰάκωβος ἦταν ἕνας Ἑβραῖος αὐλικὸς τοῦ Ἀλήπασα, πού πρόσβαλε μιὰ γυναίκα τοῦ χαρμενοῦ, γι' αὐτὸ ὁ Ἄλλης τὸν ἐξόρισε ἀπὸ τὰ Γιάννενα. Ὁ Ἰάκωβος πῆγε στὴν Πόλη ὅπου, γιὰ νὰ ἐκδικηθεῖ τὸν Ἀλήπασα ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ ζήσει, ἐφεύρε τὸ θέατρο σκιῶν, μὲ τὸ ὅποιο παρίστανε τὰ σκάνδαλα

τοῦ Ἀλήπασα. Ὁ ἴδιος ὁ Μελίδης εἶπε στὸν Καίμη πὼς δὲν πίστευε στὴν ἱστορία αὐτὴ καί, σὲ ἄλλα συμφραζόμενα, πὼς δημιουργὸς τοῦ Μεγαλέξαντρου ἦταν ὁ Μίμαρος (*Karagiozi*, σελ. 111).

10. A. Aarne - S. Thompson, *The Types of the Folktale*, Folklore Fellows Communications 184, Academia Scientiarum Fennica, Ἑλσίνκι 1961.

11. Βλ. τὴν τελευταία καὶ πιο προσεχτικὴ δημοσίευση τοῦ παραμυθιοῦ (στὴν πραγματικότητά πρόκειται γιὰ συμφυρμὸ τῶν τύπων 301B, 301A καὶ 300) ἀπὸ τὸ Λιβίσι τῆς νοτιοδυτικῆς Μ. Ἀσίας στὴ σύλλογὴ τῆς Καλλιόπης Μουσαίου-Μπουγιούκου, *Παραμῦθια τοῦ Λιβισιοῦ καὶ τῆς Μάκης*, μὲ σχόλια τοῦ Μ. Γ. Μερακλή, Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν, Ἀθήνα 1976, σελ. 11-21. Τὴν πληροφορία γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἑλληνικῶν παραλλαγῶν δίνει ὁ Μερακλῆς στὴ σελ. 251. 12. Στὸ σπουδαῖο ἄρθρο του γιὰ τὸν Ἀι-Γιώργη ὡς δρακοντοκτόνο: «Τὰ δημώδη ἑλληνικὰ ἄσματα περὶ τῆς δρακοντοκτονίας τοῦ Ἁγ. Γεωργίου», *Λαογραφία*, 4 (1912-13), σελ. 220-23 (ὅλο τὸ ἄρθρο σελ. 185-235).

13. Γιὰ τοὺς μύθους τοὺς σχετικούς μὲ τοὺς δρακοντοκτόνους στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ στοὺς ἀρχαίους λαοὺς τῆς Μέσης Ἀνατολῆς, βλ. Joseph Fontenrose, *Python: A Study of Delphic Myth and Its Origins*, University of California Press, Μπέρκλεϊ-Λος Ἀντζέλес 1959.

14. *Νέα Ἑστία*, τόμ. 52 (1952), σελ. 1129, καὶ *Θέατρο*, τεύχ. 10 (1963), σελ. 14.

15. Τὸ ἔργο τοῦ Propp γιὰ τὴν μορφολογία τοῦ παραμυθιοῦ (ἐκδόθηκε στὸ Λένινγκραντ τὸ 1928) εἶχε τεράστια ἀπήχηση ὄχι μόνο στὶς λαογραφικὲς καὶ ἐθνολογικὲς σπουδές, ἀλλὰ καὶ στὶς νεότερες θεωρίες τῆς λογοτεχνίας, ἰδιαίτερα ἀπὸ τότε πὸς μεταφράστηκε σὲ δυτικοευρωπαϊκὲς γλώσσες: *Morphology of the Folktale*, Bloomington 1958, νέα μετάφραση, μὲ εἰσαγωγή τοῦ Alan Dundes, University of Texas Press, Austin-London 1968. *Morfologia della fiaba*, Einaudi, Torino 1966, μαζί μὲ τὴν ἐκτεταμένη κριτικὴ τοῦ C. Lévi-Strauss καὶ ἀπάντησή τοῦ ἴδιου τοῦ Propp. *Morphologie du conte*, Seuil, Παρίσι 1970, μαζί μὲ τὸ ἄρθρο τοῦ E. Méliński, «L'étude structurale et typologique du conte», γιὰ τὶς ἔρευνες στὶς ὁποῖες ἔδωσε ἀφορμὴ τὸ ἔργο τοῦ Propp.

16. Αὐτὸ βέβαια δὲν σημαίνει ὅτι ὅλες οἱ νεότερες κωμωδίες τοῦ Καραγκιόζη στηρίζονται στὸ λειτουργικὸ σχῆμα πού περιγράψαμε. Αὐτὸ ἰσχύει κυρίως γιὰ τὰ ἔργα πού πέρασαν στὸ παραδοσιακὸ δραματολόγιο. Ὑπάρχουν καὶ πολλὰ ἄλλα πού δημιουργήθηκαν μὲ βάση λαϊκὰ ἀναγνώσματα, ἐπιθεωρήσεις, πραγματικὰ περιστασιακά καὶ ἄλλες πηγές, ἀλλὰ αὐτὰ ἔμειναν προσωπικὲς δημιουργίες καὶ δὲν

Έγιναν κοινό κτήμα (π.χ. πολλά από τα έργα που έγραψε ο Βασίλαρος).

17. Το δυναμικό μοτίβο του Β. Tomashevskij (1925) που χρησιμοποιεί ο L. Doležel («Toward a Structural Theory of Content in Prose Fiction», *Literary Style: A Symposium*, edited by S. Chatman, Oxford University Press, 1971, σελ. 95-110) ως βασική έννοια της θεωρίας του για τη θεματική ανάλυση λογοτεχνικών αφηγηματικών κειμένων, είναι ανάλογο αλλά όχι ταυτόσημο με το δικό μας δυναμικό στοιχείο. Μοτίβο είναι η ελάχιστη υποδιαίρεση του περιεχομένου μιάς σκηνής, που μπορεί να ταυτίζεται με μία φράση του κειμένου ή να διατυπώνεται έτσι που να συνοψίζει μία μικρή ένότητα του κειμένου· ένα μοτίβο είναι δυναμικό όταν περιέχει μία ενέργεια—που εκφράζεται με έναν ρηματικό τύπο—ή οποία μεταβάλλει την κατάσταση. Με τον όρο δυναμικά στοιχεία εννοούνται εδώ μεγάλες ενότητες της πλοκής, στις οποίες πραγματοποιείται μία άπλη ή σύνθετη ενέργεια ή πράξη που αντιπροσωπεύει ένα βασικό στάδιο εξέλιξης της πλοκής.

18. Ωραία παραδείγματα και των δύο αυτών μονολόγων βρίσκει κανείς στο έργο του Μόλλα *Λίγα απ' όλα* (βλ. Γιώργος Ίωάννου, *Ο Καραγκιόζης*, Έρμης, Αθήνα 1971, τόμ. Β', σελ. 171-2 και 200), έργο που, όπως υπαινίσσεται και ο τίτλος του (δανεισμένος από την ομώνυμη επιθεώρηση του Μίκιου Λάμπρου), είναι άφύσικα φορτωμένο με στατικά στοιχεία. Στην πραγματικότητα πρόκειται για τους *Άρραβώνες του Καραγκιόζη*, που ο Μόλλας υπαγόρευσε το 1918 στον Louis Roussel (*Karagheuz ou un théâtre d'ombres à Athènes*, I-II, Αθήνα 1921), για να του δώσει ένα καλό δείγμα της τέχνης του. Μία αξιόλογη παράλαλη του μονολόγου του Μπαρμπαντιώρου έχει και ο Σπαθάρης (*Απομνημονεύματα*, σελ. 186).

19. *Πέντε κωμωδίες και δύο ηρωικά*, Έρμης, Αθήνα 1972, σελ. 17-80. Αξίζει να σημειωθεί ότι *Ο Μεγαλέξαντρος και το καταραμένο φίδι* συμπεριλαμβάνεται στις κωμωδίες.

20. Για το πρώτο από αυτά τα έργα βλ. παρακάτω, σημ. 29. Για τα άλλα δύο, βλ. H. Ritter, *Karagöz, Türkische Schattenspiele*, 1. Folge, Άννοβερο 1924, σελ. 19, 57, και εικ. 15. Στην παράλαλη του *Δάσου*, που δημοσιεύει ο Ritter στο τρίτο μέρος του έργου του (*Karagöz*, 3. Folge, Steiner, Βιολμάντεν 1953, σελ. 211-36), δεν υπάρχει το φίδι. Το ίδιο δεν υπάρχει και στην παράλαλη της *Λευκάς*, που έχει μεταφράσει ο Ν.Ν. Martinovitch (*The Turkish Theatre*, Νέα Υόρκη 1933, σελ. 114-19).

21. Βλ. Ίωάννου, *οπ. παρ.* (σημ. 18), σελ. 95-99.

22. Ίωάννου, *οπ. παρ.*, σελ. 104.

23. Βλ. Δ. Β. Οικονομίδης, «Ο Μέγας Αλέξανδρος εις την προφορικήν παράδοσιν του ελληνικού λαού», *Μεγ. Έλλ. Έγκυκλοπαίδεια*, Συμπλήρωμα Α', Αθήνα 1957, σελ. 390-91. G. Veloudis, *Der neugriechische Alexander*, *Miscellanea Byzantina Monacensia* 8, Μόναχο 1968, σελ. 227-52.

24. Για τις πηγές και τη συγκρότηση της μυθιστορίας στην αρχαιότητα βλ. την υποδειγματική μελέτη του R. Merkelbach, *Die Quellen des griechischen Alexanderromans*, *Zetemata* 9, Beck, Μόναχο 1954. Για την παράδοση της μυθιστορίας ως τα νεότερα χρόνια, το βιβλίο του Γιώργου Βελουδίου (προηγούμενη σημείωση). Τη Ριμάδα εξέδωσε τελευταία ο David Holton με καταπολιτιστική εισαγωγή και τη νεότερη βιβλιογραφία (*Δίγησης του Αλεξάνδρου*, *The Rhymed Version*, Βιζαντινή και Νεοελληνική Βιβλιοθήκη Ι, Θεσσαλονίκη 1974). Η Φυλλάδα είναι εύκολα προσιτή στην ανατύπωση της έκδοσης του Α. Α. Πάλλη (1935) στη σειρά του Γαλαξία, Αθήνα 1968.

25. Veloudis, *οπ. παρ.*, σελ. 13-19 και 53-56.

26. Ο Βελουδής έχει υποστηρίξει (*οπ. παρ.*, σελ. 256) ότι ο Αλέξαντρος είναι γνωστός ως δρακοντοκτόνος από την προφορική παράδοση. Φοβόμαι ότι τα στοιχεία που έχουμε δεν είναι αρκετά για να στηρίξουν την άποψη αυτή. Ουσιαστικά περιορίζονται σε ένα ολιγόστιχο κρητικό τραγούδι που άρχίζει με το στίχο «Αλεξινιός το σκότισε το φίδι στο λιβάδι» (*Ελληνικά δημοτικά τραγούδια*, Α', έκδ. Ακαδημίας Αθηνών, 1962, σελ. 22) και σε μία ποντιακή παράδοση που υλόμεται στο συναξάρι του μάρτυρα Ευγενίου, προστάτη της Τραπεζούντας, γραμμένο από τον Αρχιεπίσκοπο Τραπεζούντος Ίωσήφ (12ος αι.). Στο συναξάρι αυτό αναφέρεται ο φόνος κάποιου τοπικού δράκοντα από τον βασιλέα (έννοείται του Βυζαντινού) Αλέξιο· βλ. Π. Τριανταφυλλίδης, *Οι φυγάδες. Δράμα εις μέρη πέντε*

μετά μακρών προλεγόμενων περί Πόντου, Αθήνα 1870, σελ. 38-39.

27. Έμμ. Κριαράς, *Βυζαντινά ήπιοτικά μυθιστορήματα*, Βασική Βιβλιοθήκη 2, Αθήνα 1955. M. Pichard, *Le Roman de Callimaque et de Chrysorrhoe*, σειρά Budé (Collection byzantine), Παρίσι 1956.

28. Η πρώτη έκδοση του μυθιστορηματος έγινε από το χειρόγραφο της Τραπεζούντας το 1875 στο Παρίσι από τους Κ. Σάβα και Ε. Legrand. Το ίδιο χειρόγραφο εκδόθηκε και από τον Σάββα Ίωαννίδη, που το είχε ανακαλύψει στην Μονή Σουμειλά του Πόντου, στην Κωνσταντινούπολη, το 1887. Έντωμεταξύ ο Άντ. Μηλιαράκης είχε δημοσιεύσει στην Αθήνα το 1881 ένα νέο χειρόγραφο που είχε βρεθεί στην Άνδρο. Τρείς ακόμη έμμετρος παραλλαγές και μία πεζή έγιναν αργότερα γνωστές. Βλ. Π. Π. Καλονάρος, *Βασίλειος Διγενής Ακρίτας. Τα έμμετρα κείμενα*, 2 τόμοι, Αθήνα 1941 (άνατύπ. Παπαδήμας, Αθήνα 1970). J. Mavrogordato, *Digenes Akrites*, edited with an introduction, translation and commentary, Oxford University Press, 1956 (άνατύπ. 1963). Για την παράδοση των κειμένων, τις σχέσεις των παραλλαγών μεταξύ τους και τη σχέση του «έπους» με τα άκριτικά τραγούδια είναι βασικές οι συμβολές του Λίνου Πολίτη, «L'épopée byzantine de Digenes Akrites. Problèmes de la tradition du texte et des rapports avec les chansons akritiques», *Atti del Convegno Internazionale sul tema: La poesia epica e la sua formazione*, Accademia Nazionale dei Lincei, Ρόμη 1970, σελ. 551-81, και «Digenes Akritas: A propos de la nouvelle édition de l'épopée byzantine», *Scriptorium*, 27 (1973), σελ. 327-51. Για το θέμα της δρακοντοκτονίας, βλ. την έκδοση Καλονάρου, Α', σελ. 159-63, Β', σελ. 84-85 και 173-75.

29. Αυτό βέβαια σημαίνει ότι το έργο αυτό δεν κατάγεται από τον τουρκόλογο Καραγκιόζη, όπως συμβαίνει με ορισμένες κλασικές κωμωδίες (*Η κούνια*, *Ο Καραγκιόζης βαρκάρης*, *Ο Καραγκιόζης ψεύτης*, *Το στοιχειωμένο δέντρο*, κ.ά.). Σχέση ανάμεσα στον Μεγαλέξαντρο και στο Φερχάντ και Σιρίν, όπως αυτή που βρίσκει ο Ίωάννου (*Καραγκιόζης*, Β', σελ. 12, με παραπομπή σε ένα άρθρο του Σπύρου Μελιά στην εφημερίδα *Άκρόπολις*, 4.11.1952), δεν υπάρχει ούτε στο βασικό σχέδιο, ούτε στις λεπτομέρειες της πλοκής. Το Φερχάντ και Σιρίν είναι μία ερωτική ιστορία που προέρχεται από την τουρκική διασκευή μιάς έμμετρης μυθιστορίας του κλασικού Πέρση ποιητή Nizami (πέθανε στην αρχή του 13ου αιώνα), και δεν έχει καμία απολύτως σχέση με τον μύθο της δρακοντοκτονίας (H.W. Duda, *Ferhad und Schirin. Die literarische Geschichte eines persischen Sagenstoffes*, Πράγα 1933, H. Ritter, *Karagöz*, 3. Folge, σελ. 155-80). Από την άλλη μεριά, οι πιο παλαιοί Έλληνες καραγκιοζοπαίχτες πρέπει να ήξεραν το τουρκικό έργο, απ' όπου πήραν ορισμένα στοιχεία: (α) Τη φιγούρα του φιδιού (εικ. 16), που στο τουρκικό έργο εμφανίζεται ξαφνικά μπροστά στον Καραγκιόζη, καθώς εκείνος ταξιδεύει καθάλα στο γάιδαρό του για τη Βουλγαρία. Το φίδι του μιλάει με ανθρώπινη λαλιά και απαιτεί τα λεφτά που του χρωστούσε τάχα ο γάιδαρος του Καραγκιόζη, τέλος αρπάζει το κεφάλι του γαϊδαρού και εξαφανίζεται. (β) Τη φιγούρα του γαϊδαρού με το κεφάλι που μπορεί να χωριστεί από το σώμα. (γ) Το όνομα Σερίνη, όπως γράφει και ο Ίωάννου, που δίνουν πολλοί δικοί μας καραγκιοζοπαίχτες στη βεζιροπούλα. Άς σημειωθεί με την ευκαιρία αυτή ότι η μελέτη του τουρκικού Καραγκιόζη άποτελει επιτακτικό καθήκον όσων ασχολούνται με την έρευνα του ελληνικού Καραγκιόζη. Χωρίς τη γνώση του τουρκικού θεάτρου οσίων πολλών έμμετρων και θεωριών για τον ελληνικό Καραγκιόζη μπορεί να αποδειχτούν χιτώματα στην άμμο.

30. Βλ. Caimi, *Karaghiozi*, σελ. 118, Σπαθάρης, *Απομνημονεύματα*, σελ. 214.

31. Παραθέτω από την παράλαλη του Γιάννη Μουστάκα («Ο Καραγκιόζης και τα τρία ανίγματα»), που αναδημοσιεύεται στον τόμο *Ο Καραγκιόζης. Δώδεκα κωμωδίες και το χρονικό του θεάτρου οσίων*, με εισαγωγικό σημείωμα του Δ. Στατόπουλου, Άγκυρα, Αθήνα 1973, σελ. 230-31.

32. Το έργο μου είναι γνωστό από παράσταση του Βάγγου Κορριάτη, που το ξέρεi από τους δασκάλους του Γιάννη Ίατριδίου και Χρίστο Χαρίδημο.

33. Σύμφωνα με πληροφορία του καραγκιοζοπαίχτη Βασιλάρου, βλ. Caimi, *Karaghiozi*, σελ. 118.

34. Βλ. Roussel, *οπ. παρ.* (σημ. 18), II, σελ. 35-37.

Πολυεθνικές εταιρείες και έθνικη ανεξαρτησία

Ένα συγκεκριμένο παράδειγμα:
ή Pechiney Ugine Kuhlmann

συζητούν οι Michel Beaud,
Jean David, και
Μάκης Καβουριάρης

Εισαγωγή

Η Pechiney Ugine Kuhlmann (PUK), η μεγαλύτερη εταιρεία αλουμινίου στην Ευρώπη και τέταρτη στην παγκόσμια παραγωγή αλουμινίου, είναι προϊόν πετυχημένου γάμου ανάμεσα στην Pechiney (προσανατολισμένη κυρίως προς το αλουμίνιο) και την Ugine Kuhlmann (προσανατολισμένη κυρίως προς την μεταλλουργία και τη χημεία). Η ένωση έγινε στο τέλος του 1971 και εκατοντάδες εταιρείες σ' όλο τον κόσμο πέρασαν στον έλεγχο της PUK. Ανάμεσά τους και η Α.Ε. «Αλουμίνιον της Ελλάδος». Στη συζήτηση που ακολουθεί, εξετάζεται η φύση και η λειτουργία μιας πολυεθνικής εταιρείας, οι σχέσεις της με το κράτος, ή στρατηγική της απέναντι στους αγώνες των εργαζομένων, ή συνέργειά της στην καταστροφή του περιβάλλοντος. Επίσης γίνεται μνεία των προβλημάτων που αντιμετωπίζει το εργατικό κίνημα σε μια χώρα όπως η Γαλλία, ενόψει εθνικοποίησης μονοπωλίων πολυεθνικής μορφής.

Η συζήτηση που ακολουθεί έγινε με τον Michel Beaud και τον Jean David, συγγραφείς, μαζί με τον Pierre Danjou, ένοχος βιβλίου για την PUK (*Une multinationale française*, εκδ. Seuil, 1975). Ο Michel Beaud μαζί με τους Bertrand Bellon και Patrick François είναι επίσης συγγραφείς ενός βιβλίου για τον διεθνή καπιταλισμό και την κρίση του (*Lire le capitalisme*, εκδ. Anthropos, 1976).

Στο κείμενο που ακολουθεί, αναφέρονται με τα αρχικά τους (M.B. και J.D.), ενώ τα αρχικά Μ.Κ. ἀνήκουν στον υπογράφο.

ΜΑΚΗΣ ΚΑΒΟΥΡΙΑΡΗΣ

Μ.Κ. Στο βιβλίο σας περιγράφετε τη γένεση και την εξέλιξη της Pechiney Ugine Kuhlmann, τη θέση της στη γαλλική και την παγκόσμια οικονομία, αντιμετωπίζοντάς την ως πολυεθνική εταιρεία. Ωστόσο η Πεσινέ ισχυρίζεται πως δεν είναι πολυεθνική αλλά γαλλική επιχείρηση, και ότι έχει πολυεθνικές δραστηριότητες. Ορισμένοι διευθυντές της, άλλωστε, ισχυρίζονται ότι δεν υπάρχουν πολυεθνικές εταιρείες. Κατά τη γνώμη τους, ό όρος αυτός δεν έχει νόημα. Πώς ορίζεται λοιπόν μια πολυεθνική εταιρεία; Στο βιβλίο σας δίνετε κάποιον ορισμό.

J.D. Ένα συγκρότημα είναι εθνικό αν το ουσιαστικό τμήμα του παραγωγικού του μηχανισμού εντοπίζεται σε έναν εθνικό χώρο, ανεξάρτητα αν είναι προσανατολισμένο κυρίως προς την εσωτερική ή προς τις ξένες αγορές. Ένα συγκρότημα είναι πολυεθνικό, αν ένα σημαντικό τμήμα του παραγωγικού του μηχανισμού είναι διάσπαρτο σε περισσότερους εθνικούς χώρους. Όλα τα πολυεθνικά συγκροτήματα έχουν μια κύρια εθνικοτοπική βάση, πράγμα που μας επιτρέπει να μιλάμε για πολυεθνικά συγκροτήματα αμερικανικά, γερμανικά, ελβετικά, γαλλικά. Με άφετηρία την κύρια τοπική τους βάση, αναπτύσσουν μια στρατηγική διεύθυνσης της παραγωγής τους σε άλλες χώρες, εκμεταλλευόμενα την ομοιογένεια και ταυτόχρονα την ανομοιογένεια του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος. Ομοιογένεια υπάρχει στην παγκόσμια αγορά προϊόντων, κεφαλαίου, εργατικής δύναμης, και ανομοιογένεια στις τοπικές συνθήκες παραγωγής, τους φυσικούς πόρους, τη νομοθεσία, τη φορολογία,

το κόστος εργατικής δύναμης, τις πολιτικές συνθήκες...

Το φαινόμενο των πολυεθνικών εταιρειών είναι σχετικά πρόσφατο. Πρόκειται για συγκροτήματα που αναπτύχθηκαν χάρη στη βοήθεια του κράτους, είτε για την προώθηση της εθνικής ανεξαρτησίας είτε για την ανάπτυξη των τηλεπικοινωνιών, της πυρηνικής ενέργειας, των σιδηροδρόμων, του αέρα ή του βήτα τομέα της οικονομίας. Αναπτύχθηκαν λοιπόν χάρη στην οικονομική πολιτική ενός ορισμένου κράτους. Ωστόσο η αρχική βάση της ανάπτυξης της επιχείρησης, μετατρέπεται στη συνέχεια σε πολυεθνική, λόγω του διεθνούς καταμερισμού εργασίας, του διαχωρισμού των κεφαλαίων — υπάρχουν κεφάλαια σε άλλες χώρες που η επιχείρηση μπορεί να κινητοποιήσει—, του καταμερισμού των πρώτων υλών σε όλη την υφήλιο, και της ανάπτυξης νέων αγορών. Για να αναπτυχθούν «πολυεθνικά», στηρίζονται στη δύναμη που τους παρέχει η εθνική άφετηριακή τους βάση.

Ένα πολυεθνικό συγκρότημα χρησιμοποιεί τις εγκαταστάσεις που έχει σε διάφορες χώρες για να παράγει με το μικρότερο δυνατό κόστος και να πουλά με την μέγιστη δυνατή τιμή, δηλαδή να πραγματοποιεί το μέγιστο υπεραξίας. Το πιο καθαρό παράδειγμα είναι η χρησιμοποίηση της εργατικής δύναμης. Ένα σύνθετο μηχανήμα κατασκευάζεται κομματιαστά σε διάφορες χώρες, μοντάρεται σε μίαν άλλη χώρα, πουλιέται σε μίαν άλλη: έτσι πραγματοποιείται η μέγιστη υπεραξία.

Μ.Κ. Ακόμη και σε βάρος της οικονομίας της εθνικής βάσης του μονοπωλίου;

M.B. Σε περιόδους κρίσης, μπορεί να ανακλύουν αντιθέσεις ανάμεσα στη λογική ενός κεφαλαίου πολυεθνικής ανάπτυξης, όταν έχει συμφέρον να επεκτείνει τη δραστηριότητά του στις ζώνες όπου οι πρώτες ύλες, ή ενέργεια, ή τιμή της εργατικής δύναμης κ.λπ. είναι πιο πρόσφορες, και στην πολιτική ενός συγκεκριμένου κράτους που προσπαθεί να αποτρέψει μια ενδεχόμενα εκρηκτική κατάσταση στη χώρα του. Μπορεί επομένως ένα ορισμένο κράτος να θεωρηθεί υπερβολική την ανάπτυξη των επενδύσεων σε παγκόσμια κλίμακα και την μείωση των επενδύσεων σε εθνική. Για παράδειγμα, όταν η Rhone-Poulenc κλείνει εργοστάσια ύφαντουργίας στη Γαλλία, για να ιδρύσει άλλα στη ΝΑ Ασία, αυτόματα δημιουργούνται σοβαρά προβλήματα απασχόλησης, και το γαλλικό κράτος υποχρεώνεται να τα αντιμετωπίσει.

M.K. Στο βιβλίο σας θεωρείτε τις πολυεθνικές όπλο του κεφαλαίου, όχι μόνο στις ιμπεριαλιστικές αλλά και στις εξαρτημένες χώρες, όπου οι πολυεθνικές μεταφέρουν ένα τμήμα της αλυσίδας της παραγωγής τους. Αυτό σημαίνει ότι στις κυρίαρχες χώρες, οι πολιτικές και οικονομικές επιλογές περιορίζονται από την παρουσία των πολυεθνικών.

J.D. Πρέπει να δούμε ποιός αποφασίζει στις εξαρτημένες χώρες. Γιατί δεν πρέπει να αντιπαράθενται, άρηρημένα, πολυεθνικές και εθνικά κράτη. Αντίθετα πρέπει να δει κανείς τις σχέσεις ανάμεσα σε μια συγκεκριμένη πολυεθνική εταιρεία και την άστική τάξη, τις σχέσεις πολυεθνικής εταιρείας και ήγέτιδας τάξης. Νομίζω πάντως πως υπάρχει απ' την μία μεριά ανταγωνισμός, κι από την άλλη ορισμένα κοινά συμφέροντα. Τα κοινά συμφέροντα δημιουργούνται εκεί όπου η παρουσία της πολυεθνικής επιτρέπει υψηλές αποδοχές στο εμπόριο, στις μεταφορές ή σε ορισμένους περιφερειακούς τομείς που τους διαχειρίζεται ή ντόπια ιθύνουσα τάξη.

M.B. Για να περάσουμε λίγο στη θεωρία, μπορούμε να πούμε ότι οι πολυεθνικές δεν είναι παρά μια μορφή της διεθνοποίησης του κεφαλαίου· επεκτείνεται σε παγκόσμια κλίμακα ή κοινωνική σχέση εκμετάλλευσης, δηλαδή ή ταξική κυριαρχία, ή κυριαρχία μιας τάξης στην τάξη των εργαζομένων. Η διεθνοποίηση του κεφαλαίου ιστορικά πήρε διαφορετικές μορφές. Αρχικά, χάρη στη διακίνηση των εμπορευμάτων, στη συνέχεια κυρίως χάρη στην κυκλοφορία του κεφαλαίου, και στον αναπτυσσόμενο καπιταλισμό χάρη στην κίνηση εμπορευμάτων και κεφαλαίων. Τα τελευταία χρόνια εμφανίστηκαν και οι πολυεθνικές επιχειρήσεις, που έχουν επεκταθεί σε παγκόσμια κλίμακα.

Μ' αυτά τα δεδομένα νομίζω πως το πρόβλημα ξεκαθαρίζεται λίγο. Σε κάθε

εθνικό κράτος, είτε πρόκειται για κυρίαρχες είτε για εξαρτημένες χώρες, αποκαλύπτεται πάντα ή ίδια ταξική διάρθρωση, με άξονα την αντίθεση άστικής τάξης-προλεταριάτου. Όσο οι κυρίαρχες δυνάμεις μιας χώρας συμμορφώνονται στις ανάγκες του διεθνή ή ιμπεριαλιστικού καταμερισμού εργασίας, δεν ανακλύπουν σημαντικές αντιθέσεις ανάμεσα στην τοπική άστική τάξη μιας εξαρτημένης χώρας και το κεφάλαιο μιας πολυεθνικής εταιρείας. Δεν υπάρχει λοιπόν σύγχυση. Γι' αυτό μπορούμε να μιλάμε για οικονομική ανάπτυξη και επέκταση, μια και όλα αυτά εγγράφονται στη λογική της καπιταλιστικής ανάπτυξης και επέκτασης, σε παγκόσμια κλίμακα, την οποία και προωθούν οι πολυεθνικές εταιρείες. Φυσικά, υπάρχουν πάντα κάποιοι ανταγωνισμοί ανάμεσα στις τοπικές-εθνικές άστικές τάξεις και τις πολυεθνικές, αλλά είναι δευτερεύοντες.

Η ερώτησή σου όμως άποκτᾶ νόημα στην αντίθετη περίπτωση, όταν σε μια χώρα δυνάμεις εχθρικές προς τον καπιταλισμό προωθούνται στην εξουσία. Αν αύριο, για παράδειγμα, επικρατήσουν στην Ελλάδα δυνάμεις άντικαπιταλιστικές και θελήσουν να εφαρμόσουν έναν άλλο τύπο ανάπτυξης, θελήσουν να διασφαλίσουν ένα μίνιμουμ εθνικής ανεξαρτησίας. Σ' αυτή την περίπτωση, σ' ότι αφορά το άλουμίνιο τουλάχιστον, πρέπει να αναλάβουν οι ίδιες την παραγωγή βωξίτη, άλουμίνης και άλουμινίου. Επιπλέον πρέπει να έχουν τεχνική επάρκεια, και στη συνέχεια να μπορούν να ελέγχουν τα προϊόντα τους. Άλλά αν άρχίσουν την έπεξεργασία του άλουμινίου, τότε αυτόματα οι σοσιαλιστικές ή άπλά εθνικές ελληνικές δυνάμεις θα βρεθούν άντιμέτωπες με τα μεγάλα συγκροτήματα που ελέγχουν το άλουμίνιο σ' όλο τον κόσμο, και που μόνο αυτά μπορούν να οργανώσουν εργοστάσια έπεξεργασίας. Πέρα απ' αυτό, κι αν άκόμη τα κατάφεραν στο θέμα της τεχνικής και του εξοπλισμού, αν π.χ. ή ΕΣΣΔ, ή κάποια άλλη χώρα που θα είχε επίσης πάρει το δρόμο του άντικαπιταλιστικού άγώνα και της εθνικής ανεξαρτησίας—ας υποθέσουμε ότι θα είναι ή Γαλλία μετά από το 1978— προσέφερε τα άναγκαία μέσα, και πάλι θα έπρεπε να καταφέρουν να πουλήσουν τα προϊόντα τους. Τότε όμως θα προσέκρουαν στη διεθνή άγορά, στο συναγωνισμό των μονοπωλιακών συγκροτημάτων που παράγουν άλουμίνιο και προϊόντα άλουμινίου. Τα μονοπώλια θα μετέρχονταν κάθε μέσο για να άποδίσουν ένα εθνικό συγκρότημα άλουμινίου που θα ξέφευγε από τον έλεγχό τους. Κατά τη γνώμη μου, λοιπόν, οι εθνικές ή άντικαπιταλιστικές δυνάμεις έχουν περιορισμένες δυνατότητες έπιλογής λόγω του σημερινού ρόλου των πολυεθνικών. Κι αυτό ισχύει τόσο για τις

κυρίαρχες χώρες όσο και για τις δευτερεύουσες ιμπεριαλιστικές, όπως ή Γαλλία.

M.K. Άς περάσουμε στο θέμα των ένδοιμπεριαλιστικών αντιθέσεων και των επιπτώσεών τους σε μια χώρα όπως ή Γαλλία ή ή Ελλάδα. Στο βιβλίο σας λέτε πως ή ΡUK βρίσκεται σε κατάσταση ανταγωνισμού άλλά και κοινότητας συμφερόντων με άμερικανικές εταιρείες άλουμινίου, πυρηνικών, κ.λπ. Ποιές είναι οι συνέπειες του ανταγωνισμού ανάμεσα στα πολυεθνικά συγκροτήματα, κυρίως ανάμεσα στα άμερικανικά και ευρωπαϊκά συγκροτήματα, σε μια χώρα όπως ή Γαλλία ή ή Ελλάδα;

M.B. Καταστάσεις συναγωνισμού δημιουργούνται συνεχώς. Για παράδειγμα, όταν ή Kaiser ζήτησε να εγκατασταθεί στην Δουγκέρκη, ή Πεσινέ προσπάθησε να ματαιώσει το σχέδιο. Όμως προέχει σε παγκόσμια κλίμακα ή συνεργασία των μονοπωλίων. Στη Γουινέα, π.χ. στο βιομηχανικό σύμπλεγμα της FRIA, συναντάμε ταυτόχρονα την Olin Mathieson, την ΡUK, την British Aluminium, στο Μποκέ για την εταιρεία βωξίτων της Γουινέας βρίσκουμε, μαζί με την κυβέρνηση της Γουινέας, την Alcoa, την Alcan, την ΡUK, την VAW και την Montedison. Στη Γαλλική Γουιάνα, βρίσκουμε μαζί τις Alcoa και ΡUK. Στην Γκάνα, τις Kaiser και Reynolds. Στην Αυστραλία, τις Kaiser, Alcan, ΡUK και Rio-tinto. Στην Αυστραλία πάντα, βρίσκουμε μαζί τις Amax, συγκροτήματα άιαπωνικά, Holland Aluminium, VAW και Anaconda. Στην Ίσπανία, τις ΡUK και Alcan. Όπως βλέπεις λοιπόν, και ιδιαίτερα για την παραγωγή του βωξίτη, αυτά τα μεγάλα συγκροτήματα συνεργάζονται. Το ίδιο ισχύει σε πολλές άλλες περιπτώσεις. Νομίζω πως το κυρίαρχο φαινόμενο είναι ή συνεργασία των πολυεθνικών μονοπωλίων, έτσι ώστε στην άγορά π.χ. άλουμινίου τόσο οι παραγόμενες ποσότητες όσο και οι τιμές ελέγχονται από τα έξι ή επτά μεγάλα συγκροτήματα.

J.D. Εκεί που υπάρχει καθιστός ανταγωνισμός είναι κυρίως στις νέες άγορές. Ο ανταγωνισμός βέβαια αναπτύσσεται έωσότου επέλθει συμφωνία ανάμεσα στα συγκροτήματα για το μοίρασμα της άγοράς, και τότε άρχίζει νέα περίοδος συντονισμού και συνεργασίας.

M.K. Υπάρχει μια άποψη, κάπως διαδομένη, ότι οι πολυεθνικές εταιρείες συμβάλλουν στην προσέγγιση των λαών. Αυτή ή άποψη στηρίζεται στο γεγονός ότι οι πολυεθνικές μεταφέρουν μια τεχνολογία, έναν τρόπο ζωής, ένα πρότυπο κατανάλωσης, έναν τρόπο παραγωγής...

J.D. Το βέβαιο είναι ότι οι πολυεθνικές διευρύνουν τον καπιταλισμό, και ως τρόπο παραγωγής-έκμετάλλευσης και ως

τρόπο ζωής. Η πολυεθνική, διαδίδοντας τον καπιταλιστικό τρόπο ζωής και την καπιταλιστική εκμετάλλευση, ταυτόχρονα χρησιμοποιεί τις τοπικές ιδιομορφίες, για παράδειγμα τους χαμηλούς μισθούς ή τις μορφές τεχνικής που βρίσκει στην Άλφα ή τη Βήτα χώρα. Υπάρχει μία αντιφατική κίνηση, διαμέσου της οποίας η πολυεθνική συμβάλλει στη γενίκευση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.

Όσο για την προσέγγιση των λαών, μου φαίνεται πως συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο, αφού ένας από τους λόγους ύπαρξης της πολυεθνικής είναι η χρησιμοποίηση της εργατικής δύναμης στον τόπο παραγωγής με μικρότερο κοινωνικό καθώς και άμεσα οικονομικό κόστος. Η πολυεθνική λοιπόν έχει κάθε συμφέρον να μείνουν οι Έλληνες στην Ελλάδα και να τους εκμεταλλεύεται με βάση τα ελληνικά δεδομένα, στο ύψος των ελληνικών μισθών και με τις συνθήκες εργασίας που επικρατούν στην Ελλάδα.

M.B. Για να είμαστε πιο ακριβείς, πρέπει να δούμε τα ταξικά δεδομένα του προβλήματος. Κατά τη γνώμη μου, το πρόβλημα δεν τίθεται με τους ίδιους όρους σ' ό,τι αφορά τους υπεύθυνους του κεφαλαίου και σ' ό,τι αφορά την εργατική τάξη. Βέβαια, κατά κάποιον τρόπο αληθεύει ότι ο καπιταλισμός συμβάλλει στην προσέγγιση των εργαζομένων με την τεράστια ανάμειξη των λαών που πραγματοποιεί με την απασχόληση π.χ., ήδη από τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, και για μεγάλα διαστήματα, μεταναστών. Μ' αυτή την έννοια λοιπόν είναι αλήθεια ότι υπάρχει προσέγγιση των εργαζομένων. Άλλα το κεφάλαιο προσπαθεί αυτές τις μετατοπίσεις εργατών να τις χρησιμοποιεί ως παράγοντα διαίρεσης της εργατικής τάξης: είναι φανερό, το είδαμ στην Ρενώ, το βλέπουμε σχεδόν παντού, ότι το κεφάλαιο χρησιμοποιεί τις εθνικές διαιρέσεις ανάμεσα στους εργαζομένους για να διασπά την ενότητά τους.

Για να επανέλθουμε λοιπόν στην ερώτησή σου: Στο επίπεδο της διεύθυνσης: εκεί είναι αλήθεια ότι υπάρχει σημαντική προσέγγιση. Νομίζω ότι ένας Έλληνας διευθυντής της «Αλουμίνιον της Ελλάδος» πρέπει να μιλά γαλλικά, να έχει τη σχετική ιδεολογία και κουλτούρα, όπως στη Γαλλία ένας Γάλλος διευθυντής της I.B.M. πρέπει να μιλάει αγγλικά, να έχει την αντίστοιχη νοοτροπία, κουλτούρα κ.λπ. Στο επίπεδο των στελεχών των πολυεθνικών υπάρχει οπωσδήποτε μία αλληλεπίδραση. Άλλωστε και οι πολυεθνικές προσπαθούν να συγκροτήσουν ένα επιτελείο, ένα στελεχικό δυναμικό με βάση ένα λίγο πολύ ομοιογενές πρότυπο. Μ' αυτήν την έννοια υπάρχει ένα παιχνίδι μίμησης που έχει για πρότυπο τον τρόπο ζωής και την ιδεολογία της αντίστοιχης κοινωνικής

ομάδας στην κυρίαρχη χώρα.

Όσο για τους εργαζόμενους, το είπαμε ήδη, νομίζω ότι δεν υπάρχει προσέγγιση. Υπάρχει μάλλον διαίρεση. Ο μόνος παράγοντας προσέγγισης είναι ότι οι εργαζόμενοι στις εξαρτημένες χώρες υπόκεινται σε συνθήκες εργασίας και μορφές τεχνικής οργάνωσης όμοιες με εκείνες των κυρίαρχων χωρών. Μέσω αυτού ίσως υπάρχει πράγματι δημιουργία μίας εργατικής τάξης που πέρα από τις εθνικές διαφορές της μπορεί να αποκτήσει κοινά χαρακτηριστικά, καιτοι είναι διάσπαρτη σε διαφορετικές χώρες. Αυτό όμως δεν εμποδίζει ουσιαστικά το κεφάλαιο και τους διευθυντές των πολυεθνικών να παίζουν με τις εθνικές διαφορές, αφού αυτοί διαθέτουν τα μέσα επικοινωνίας, έλεγχο, διάδοσης, πληροφόρησης, πράγμα που δεν συμβαίνει με τους εργαζόμενους, ούτε καν με τους υπεύθυνους των συνδικάτων. Γι' αυτό, ένα μεγάλο πρόβλημα του εργατικού κινήματος είναι ο συντονισμός των εργαζομένων των πολυεθνικών συγκροτημάτων σε παγκόσμια κλίμακα. Άπεναντι στην ενότητα και την αποτελεσματικότητα δράσης των πολυεθνικών, οι εργαζόμενοι και οι εκπρόσωποι τους πρέπει επίσης να κατακτήσουν τα μέσα για μία σύντομη και γρήγορη δράση σε παγκόσμια κλίμακα. Δυστυχώς είμαστε ακόμη μακριά από κάτι τέτοιο.

M.K. Με δυο λόγια, ένα συνδικάτο σε ευρωπαϊκό ή παγκόσμιο επίπεδο...

M.B. Κάποιος συντονισμός.

M.K. Ας δούμε ένα πρόβλημα σχετικό. Πρόκειται για την αντίδραση συγκροτημάτων του τύπου Πεσινέ στους αγώνες της εργατικής τάξης. Στο βιβλίο σας αναφέρετε την άπεργια στη Noguères το 1973 που στοίχισε στην PUK 70 εκατ. φράγκα, ένα ποσό που, όπως λέτε, επέτρεπε στην επιχείρηση να πληρώσει όλο το προσωπικό του εργοστασίου για πέντε χρόνια ή να αυξήσει τις αποδοχές του κατά 20% άμεσως και για 25 χρόνια. Η άπεργια απέτυχε μπροστά στην άκαμψία της διεύθυνσης...

M.B. ... Άλλα και μπροστά στο γεγονός ότι η διεύθυνση χρησιμοποίησε κατάλληλα τα πλεονεκτήματα που προέκυπταν από τον πολυεθνικό της χαρακτήρα: Πολύ σύντομα άφησε να διαδοθεί ότι, εν πάση περιπτώσει, αυτό το εργοστάσιο δεν τό 'χει ανάγκη, ότι μπορεί να το κλείσει, κι ότι με μία νέα επένδυση στην Ισπανία ή την Ολλανδία μπορούσε να αναπτύξει την παραγωγή της σε άλουμνιο. Είναι κάτι που συχνά χρησιμοποιούν οι διευθυντές των πολυεθνικών. Στις διεκδικήσεις του προσωπικού απαντούν: «άκουστε, αν πραγματικά ή πίεσή σας γίνει ανυπόφορη, αν δεν είστε λογικοί, μπορούμε να παράγουμε και άλλου, με καλύτερες συνθήκες». Η άπειλη αυτή εμφανίζεται πάντα στους λόγους των διευθυντών των πολυεθνικών,

όταν αισθάνονται ότι αναπτύσσονται οι αγώνες των εργαζομένων.

J.D. Η άπειλη αυτή ήταν δλωσδιόλου μύθευμα γιατί, όπως συνειδητοποιήσαμε αργότερα, η Πεσινέ στη Noguères είχε συνθήκες πιο ευνοϊκές απ' ό,τι στο σύνολο σχεδόν των άλλων χωρών όπου παράγει άλουμνιο, με εξαίρεση την Ολλανδία, τουλάχιστο όσον αφορά την τιμή της ενέργειας.

Το δεύτερο επιχείρημα ήταν ότι οι εργάτες καταστρέφουν τις μηχανές, αφού με την άπεργία σταματά η λειτουργία των δοχείων ήλεκτρολύσης, οπότε παγώνει το μέταλλο μέσα στα δοχεία, και έτσι τα άχρηστεύει. Άποδείχτηκε αργότερα ότι ή ίδια ή διεύθυνση της Πεσινέ, μερικά χρόνια πριν, είχε βοηθήσει την ανταγωνιστική της καναδική Alcan να ξαναβάλει μπρος δοχεία που είχαν σταματήσει σε κάποια άπεργία. Άλλωστε είναι κάτι που συμβαίνει άρκετά συχνά στην Ελλάδα: για τη συντήρηση των δοχείων, τα σταματούν, τα παγώνουν, σπάνε το μέταλλο που είναι μέσα, και τα ξαναβάζουν σε λειτουργία.

Ήταν λοιπόν κάτι που τεχνικά μπορούσε να γίνει. Το πρόβλημα βρισκόταν άλλο. Η διεύθυνση ήξερε πολύ καλά πως αν ικανοποιούσε τα αίτηματα στο εργοστάσιο της Noguères, το σύνολο των άλλων εργοστασίων θα άπεργούσε και, υποχρεωτικά, τις επόμενες μέρες θα έπρεπε να ικανοποιήσει το σύνολο των εργαζομένων στα εργοστάσια. Αυτό θα σήμαινε πολύ μεγαλύτερο κόστος από το κόστος της λύσης που προζήθηκε. Επίσης ή Πεσινέ αντιλήφθηκε ότι δεν υπήρχε ενότητα στρατηγικής ανάμεσα στα συνδικάτα, και προσπάθησε μ' όλα τα μέσα, άτομονώνοντας την άπεργία, διαδίδοντας ότι απέτυχε, να κλονίσει την εμπιστοσύνη σε μερικά συνδικάτα. Το να μπλοκάρει, να καταστρέψει την άπεργία, να την μετατρέψει σε ήττα, σήμαινε, όποιο κι αν ήταν το κόστος, διαίρεση ανάμεσα στους εργαζομένους των δύο μεγαλύτερων συνδικάτων (C.G.T. και C.F.D.T.), διαίρεση που ακόμη διατηρείται.

M.K. Δέχετε λοιπόν ότι ένα πολυεθνικό μονοπώλιο έχει τη δυνατότητα να κρατήσει σθεναρή στάση απέναντι στις διεκδικήσεις των εργαζομένων. Από την άλλη όμως, αν ξεσπάσει άπεργία σε ένα εργοστάσιο του συγκροτήματος, μπορεί να σταματήσει την παραγωγή σ' ολόκληρο το συγκρότημα. Άν π.χ. ένα εργοστάσιο μίας πολυεθνικής άπεργήσει, αυτό θα δημιουργήσει προβλήματα για τα άλλα εργοστάσια του συγκροτήματος.

J.D. Εφόσον θα πρόκειται για άπαιτητο κρίκο στην άλυσίδα της παραγωγής. Γι' αυτό, για την Πεσινέ π.χ., ο στόχος είναι να μοιράσει τους νευραλγικούς κρίκους σε διαφορετικούς γεωγραφικούς τόπους ώστε να είναι άπρόσβλητη. Για την

άπεργία στο εργοστάσιο της Noguères ή Πεσινέ προσπάθησε να φέρει ράβδους αλουμινίου, που κανονικά ηλεκτρολύονταν σ' αυτό το εργοστάσιο, από άλλα εργοστάσια που έχει στην Ίσπανία. Αύξησε επομένως την παραγωγή στα εργοστάσια που είχε στο εξωτερικό χωρίς να αυξήσει το ρυθμό παραγωγής στα άλλα της εργοστάσια στη Γαλλία, πράγμα που θα προκαλούσε ένα κίνημα συμπαράστασης προς τους άπεργούς της Noguères.

M.B. Νομίζω ότι σήμερα οι διευθυντές των συγκροτημάτων προσπαθούν να διαφοροποιήσουν τη διαδικασία παραγωγής. Δηλαδή μια διαδικασία παραγωγής αντί να έχει κέντρο της ένα μόνο εργοστάσιο, όπως η έπτα εργοστάσια στη Γαλλία, και άλλα τόσα σε διάφορες χώρες, όπως στην Ώλλανδία, την Έλλάδα, την Ίσπανία. Η διασπορά αυτή δίνει στο συγκρότημα εξαιρετική ευελιξία.

M.K. Συνεπώς οι πολυεθνικές διαθέτουν ισχυρή δύναμη απέναντι στον άγώνα των εργαζομένων. Έπανερχομαι λοιπόν στην ιδέα που ακούστηκε πριν από λίγο. Την ανάγκη δηλαδή να οργανωθούν οι εργαζόμενοι σε διεθνές επίπεδο. "Αν π.χ. το 1973 το κίνημα συμπαράστασης προς τους εργαζομένους της Noguères αναπτυσσόταν συγχρόνως και στην Έλλάδα, στην Ίσπανία, στην Ώλλανδία, τα περιθώρια έλιγμων της επιχείρησης θα ήταν πιο περιορισμένα.

M.B. Νομίζω ότι ο συντονισμός του εργατικού άγωνα σε διεθνές επίπεδο, στο πλαίσιο του ίδιου συγκροτήματος, είναι απαραίτητος. "Αλλά υπάρχει και κάτι άλλο. Πρέπει, παίρνοντας υπόψη τις εξελίξεις του καπιταλιστικού συστήματος, να δούμε ποιές μπορεί να είναι οι προοπτικές για τις δυνάμεις που αγωνίζονται για το σοσιαλισμό. Οι πολυεθνικές βέβαια παρέχουν σίγουρα πλεονεκτήματα στον καπιταλισμό, αλλά έχουν και σοβαρές αδυναμίες. Δίνω ένα παράδειγμα: είδαμε πόση δύναμη αντιπροσωπεύει για την Πεσινέ το γεγονός ότι διαθέτει εργοστάσια σε πολλές χώρες. "Αλλά ταυτόχρονα δεν έχει κάνει επενδύσεις στη Γαλλία από το 1962. "Όλα τα μεγάλα εργοστάσια αλουμινίου που έχει κατασκευάσει έκτοτε, βρίσκονται στο εξωτερικό —στις ΗΠΑ, στην Ώλλανδία, στην Έλλάδα, στην Ίσπανία. Η Πεσινέ διαθέτει υπερασύγχρονα εργοστάσια εκτός Γαλλίας και διατηρεί επικίνδυνα πεπαιλωμένα εργοστάσια στην ίδια της την έδρα. Αυτό αποτελεί πρόκληση όχι μόνο για τη γαλλική εργατική τάξη αλλά και για ένα μεγάλο τμήμα των μεσαίων τάξεων, για τους υπαλλήλους, τους εκπαιδευτικούς, τους διανο-

ούμενους, ακόμη και την έμπορική και τη βιοτεχνική μικροαστική τάξη. "Ο έκβιασμός που μπορεί να άσκησει το συγκρότημα με το να κλείσει ένα εργοστάσιο εμφανίζεται στα μάτια αυτών των τάξεων σαν άντεθνική συμπεριφορά. Διευρύνεται επομένως ή λαϊκή ύποσθηξη στα προτεινόμενα από τις άριστερές δυνάμεις μέτρα εθνικοποίησης. Βέβαια δεν άρκει μόνο ή εθνικοποίηση των συγκροτημάτων. Πρέπει να σκεφτούμε ποιόν τύπο διεθνή καταμερισμού της εργασίας θα μπορούσαμε να προωθήσουμε στις διάφορες χώρες που θα έχουν πάρει το δρόμο της εθνικής άνεξαρτησίας και του σοσιαλισμού, πρέπει να αναπτύξουμε μια σφαιρική στρατηγική τόσο για τη Β. Ευρώπη όσο και για τις χώρες της Ν. Ευρώπης και της Άφρικής. Κατά τη γνώμη μου ή αντίδραση στις πολυεθνικές κλιμακώνεται σε δύο επίπεδα: 1) το άμεσο, στο πλαίσιο μιας κοινωνίας που παραμένει καπιταλιστική, όπου ο συντονισμός του άγωνα σε διεθνή κλίμακα είναι απαραίτητος, και 2) το άπώτερο, με βάση την προοπτική μιας αντικαπιταλιστικής τομής, που προοδευτικά θα αναπτυσσόταν σε πολλές χώρες. Στη βάση αυτή θα ήταν δυνατό να προβλεφθεί ή προοδευτική οργάνωση ενός νέου διεθνή καταμερισμού εργασίας, που θα ξεκοβόε από τον ίμπεριαλιστικό καταμερισμό εργασίας και θα άποτελούσε επομένως μέσο για να άνοίξει μια ρωγή στη σημερινή ίμπεριαλιστική κυριαρχία.

M.K. "Ας περάσουμε τώρα σ' ένα άλλο φλέγον ζήτημα: την καταστροφή του περιβάλλοντος. Στη Γαλλία το πρόβλημα έχει πάρει διαστάσεις σημαντικές, υπάρχει μια συνειδητοποίηση, μια κινητοποίηση της κοινής γνώμης. Στην Έλλάδα δεν έχουμε φτάσει ακόμη σε παρόμοιο στάδιο. Τελευταία, από την πλευρά των προοδευτικών οργάνωσεων, των επιστημονικών συλλόγων, των συνδικάτων, υπήρξε μια ορισμένη κινητοποίηση εναντίον της μόλυνσης του περιβάλλοντος, αλλά όσον άφορά την «'Αλουμίνιον της Έλλάδος» το κίνημα δεν πήρε άξιόλογες διαστάσεις. Η κυβέρνηση ήταν εκείνη που πήρε την πρωτοβουλία να πιέσει την Πεσινέ να εφαρμόσει ένα πρόγραμμα εναντίον της μόλυνσης. Πρόσφατα (1974) ή Πεσινέ εκπόνησε ένα τέτοιο πρόγραμμα που προβλέπει επένδυση 30 εκατομμυρίων δολαρίων ως το 1977 για το εργοστάσιο του Άγιου Νικολάου. Στο βιβλίο σας λέτε ότι οι συνέπειες από τα φθοριούχα άπόβλητα, κατά την παραγωγή αλουμινίου, είναι σημαντικές. Δίνετε το παράδειγμα του εργοστασίου Saint Jean de Maurienne όπου τα άσρα έχουν καταστραφεί σε άκτίνα 45 χιλιομέτρων. Μία επένδυση 30 έκατ. δολαρίων μπορεί να διασφαλίσει τους κατοίκους όσον άφορά το πρόβλημα οικολογικής ίσορροπίας της περιοχής;

J.D. Κατά τη γνώμη μου, όσον άφορά

την «'Αλουμίνιον της Έλλάδος», αν έχουμε 80.000 τόνους παραγωγή, αυτό σημαίνει 1.100 τόνους φθοριούχα άπόβλητα.

M.K. Η παραγωγή είναι διπλάσια.

J.D. "Αν ή παραγωγή είναι διπλάσια τα φθοριούχα άπόβλητα είναι επίσης διπλάσια. Έκείνο που χρειάζεται —και σ' αυτό νομίζω πως και οι οργάνωσεις της Άριστεράς μπορούν να συμβάλουν— είναι να γίνει μια έρευνα επιτόπου, για τη σημασία αυτών των άποβλήτων και τις συνέπειές τους. Το φθόριο είναι κάτι που δεν φαίνεται, δεν είναι μαύρος καπνός, είναι ένας καπνός φαινομενικά άκίνδυνος, λίγο κίτρινωπός. Πρέπει να δει κανείς τις συνέπειές του για τον πληθυσμό, τη βλάστηση και τα ζώα. Το βέβαιο είναι ότι οι επιπτώσεις στην υγεία των ανθρώπων και των ζώων δεν φαίνονται άμέσως εκδηλώνονται όταν το κακό έχει γίνει. Στη Γαλλία, ή Πεσινέ για πολύ μεγάλο διάστημα άρριόταν κάθε σινέπεια της μόλυνσης, και ταυτόχρονα άγόραζε όλες τις άρρωστες άγγελίδες και τις σκότωνα. Πλήρως δηλαδή τους χωρικούς για να σωπάσουν. "Αν ή ελληνική κυβέρνηση έφτασε στο σημείο, χωρίς λαϊκό κίνημα, χωρίς πολιτικές συνδικαλιστικές διεκδικήσεις ή άπλως διεκδικήσεις συλλόγων να κάνει την PUK να δεχτεί ένα πρόγραμμα εναντίον της μόλυνσης, αυτό σημαίνει ότι υπάρχει σημαντική μόλυνση. Αυτό που πρέπει να μάθουμε είναι ή έκταση της και οι καταστροφές που προκαλεί, κι αυτό πιστεύω πως μόνο μια επιτόπια έρευνα σε βάθος μπορεί να το προσδιορίσει.

M.B. Μπορούμε νομίζω να προσθέσουμε κάτι. Είπες 30 εκατομμύρια δολάρια, που σημαίνει 150 εκατομμύρια φράγκα. Ποιά είναι ή παραγωγή του εργοστασίου;

M.K. Η παραγωγή του το 1974 ήταν 146.500 τόνοι αλουμίνιο και 493.765 τόνοι αλουμίνας.

M.B. Είναι της ίδιας κλίμακας λοιπόν με το πρόγραμμα —που είναι και το πιο σημαντικό— το οποίο είχε προβλεφθεί και για το εργοστάσιο της Maurienne, που είναι μικρότερο. "Αν πιστέψουμε λοιπόν τις πληροφορίες που έχουμε —γιατί δεν έχω επισκεφτεί τις εγκαταστάσεις στην Έλλάδα— οι εγκαταστάσεις αυτές είναι οι λιγότερο εξοπλισμένες σήμερα με μέσα εναντίον της μόλυνσης. Οι λεκάνες δεν είναι καλυμμένες, δεν υπάρχει κανένα μέσο για φίλτράρισμα, και επομένως όλος ο καπνός, που περιέχει και στοιχεία φθοριούχα, άποβάλλεται έλευθερα στη φύση. "Υπάρχει συνεπώς άμεσος κίνδυνος για τη βλάστηση, για τις ελιές και για την κτηνοτροφία της περιοχής, υπάρχει ακόμη άμεσος κίνδυνος για τους εργαζομένους, τουλάχιστον ορισμένους. Θά πρέπει να δει κανείς αν οι μισθωτοί που δουλεύουν στα δοχεία του

Ἁγίου Νικολάου ὑποφέρουν ἀπὸ ριζικό ἄσθμα, παθήσεις τῶν ὀστέων, ἀναπνευστικό ἢ καρδιακὸ ἄσθμα.

Μᾶς ἔχουν πεί ὄμως ὅτι ἡ Πεσινὲ ἔχει ἀγοράσει ὅλη τὴ γῆ στὰ περὶχώρα, πράγμα πὸν σημαίνει ὅτι τὰ λιβάδια πὸν καταστρέφονται εἶναι δικὰ τῆς, οἱ κατοικίες πὸν ψοφοῦν εἶναι δικές τῆς, οἱ ἐλιές πὸν καταστρέφονται εἶναι δικές τῆς. Εἶναι ἴσως μιὰ ἀπάντηση γιὰ τὸ ἄμεσο μέλλον, ἀλλὰ μακροπρόθεσμα πρέπει νὰ πάρουμε ὑπόψη μας ὅτι ἡ γῆ πὸν χάνει τὴ βλάστησή τῆς ἐρημώνεται, κὶ ἀπὸ τὴ στιγμή πὸν ἡ περιοχὴ γίνεται ἐρημος, εἴτε ἀνήκει στὴν Πεσινὲ εἴτε σὲ Ἕλληνες, θὰ εἶναι ἕνα ἀδρανικοποιημένο σύνολο. Στὴ Μαυριτανία π.χ. ὑπάρχουν χιλιάδες ἑκτάρια πὸν ἔχασαν τὰ δάση τους. Ἄφου ἔπεσαν τὰ δέντρα, ἡ γῆ πὸν συγκατατοῦσαν διαβρώθηκε, ἔφυγε στὰ ποτάμια, καὶ τώρα δὲν ὑπάρχει ἐκεῖ τίποτε ἄλλο ἀπὸ βράχια. Γιὰ νὰ ἐπανέλθουμε στὴν ἐρώτηση, νομίζω πὸς τὸ ζήτημα πὸν πρέπει νὰ θέσουν οἱ Ἕλληνες εἶναι: θὰ χρησιμοποιήσῃ ἡ Πεσινὲ τὸ σύνολο τῶν μέσων πὸν διαθέτει σήμερα ἐναντίον τῆς μόλυνσης, αὐτὰ πὸν χρησιμοποιεῖ ἤδη στὴν Ὀλλανδία καὶ τὶς ΗΠΑ, αὐτὰ πὸν πούλαει σὲ ἐπιχειρήσεις ἄλουμίνου, στὴν Ἰαπωνία; Δηλαδή κάλυψη τῶν δοχείων, συλλογὴ ἀπὸ τὰ καλυμμένα δοχεῖα ὄλων τῶν κατάλοιπων σὲ κλειστοὺς χώρους, φιλτράρισμα, δεύτερο πλύσιμο, ἄλλο φιλτράρισμα, ὥστε τὰ 95% τῶν φθοριωτῶν ἀποβλήτων νὰ μαζεῦνται καὶ νὰ μὴν ξεφεύγουν ἐλεύθερα στὴ φύση. Ἄντι λοιπὸν νὰ συζητάμε γιὰ τὸ ὕψος τοῦ προγράμματος — πὸν εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ λογαριάσουμε, γιὰτὶ συχνὰ οἱ ἐπενδύσεις εἶναι ταυτόχρονα ἐπενδύσεις ἐπέκτασης τῆς παραγωγῆς καὶ ἐπενδύσεις ἐναντίον τῆς μόλυνσης — εἶναι σωστότερο νὰ ἀναρωτηθῶμε ἂν ἡ Πεσινὲ θὰ κάνει τέτοιες ἐπενδύσεις ὥστε σὲ 2, 3 ἢ 5 χρόνια, τὰ ἐργοστάσια ἄλουμίνου στὴν Ἑλλάδα νὰ εἶναι ἐξοπλισμένα μὲ τὰ πιδ σύγχρονα μέσα πὸν διαθέτει ἡ ἐταιρεία. Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι τὰ μέτρα ἐναντίον τῆς μόλυνσης πρέπει νὰ προβλέπονται στίς συμβάσεις μὲ τὶς πολυεθνικές.

Μ.Κ. Γιατὶ στὴν περίπτωση τῆς «Ἄλουμίνου τῆς Ἑλλάδος», τίποτε σχετικό δὲν προβλέφθηκε στὴν ἀρχικὴ σύμβαση. Καὶ γιὰ νὰ κλείσουμε τὴ συζήτησή μας, ἄς ἐπανέλθουμε σὸ βιβλίο σας, πὸν τελειώνει μὲ ἕνα πολιτικό, ἄς ποῦμε, σχέδιο. Δηλαδή ἐναντίον τῆς δικτατορίας τοῦ κεφαλαίου προτείνετε τὴν ἐθνικοποίηση καὶ τὴν αὐτοδιαχείριση. Θὰ θέλατε νὰ μᾶς διευκρινίσετε τὴν ἀποψή σας γι' αὐτὰ τὰ θέματα;

Μ.Β. Πρέπει νὰ ποῦμε καταρχὴν ὅτι εἴμαστε τρεῖς οἱ συγγραφεῖς τοῦ βιβλίου, δουλέψαμε μαζὶ μὲ στρατευμένους συνδικαλιστές, καὶ δὲν βρισκόμαστε ἀναγκαστικά καὶ οἱ τρεῖς στὴν ἴδια ἀκριβῶς πολιτικὴ θέση. Ἐντασσόμαστε λοιπὸν σὸ ρεῦμα τοῦ

ἀντικαπιταλιστικοῦ ἀγώνα, ἀλλὰ δὲν εἶναι σίγουρο ὅτι ἔχουμε ἀκριβῶς τὶς ἴδιες ἀντιλήψεις γιὰ τὴν ἐθνικοποίηση, τὸ σοσιαλισμὸ καὶ τὴν αὐτοδιαχείριση.

Γιὰ μένα εἶναι πιδ εὔκολο νὰ μιλήσω γιὰ τὶς θέσεις τοῦ Σοσιαλιστικοῦ Κόμματος. Μετέχω σὸ CERES (Κέντρο Μελετῶν, Ἐρευνῶν καὶ Σοσιαλιστικῆς Ἐκπαίδευσης), πὸν θεωρεῖται ἀριστερὴ τάση τοῦ Σ.Κ. Τὸ Σ.Κ. θεωρεῖ ὠριμὴ τὴ ρήξὴ μὲ τὸν καπιταλισμὸ, καὶ προσπαθεῖ νὰ τὴν ἐκμεταλλεῖ μὲσω μιᾶς στρατηγικῆς, πὸν εἶναι στρατηγικὴ τῆς ἐνότητος τῆς ἀριστερᾶς (Κομμουνιστικὸ Κόμμα, Σοσιαλιστικὸ Κόμμα, καὶ ἀριστεροὶ ριζοσπάστες) στὴ βάση τοῦ «Κοινοῦ Προγράμματος» διακυβέρνησης πὸν συμφωνήθηκε τὸ 1972. Τὸ πρόγραμμα αὐτὸ προβλέπει ἕνα σύνολο μέτρων. Ὡστόσο, τὰ μέτρα αὐτὰ μποροῦν θανατῶσαι νὰ ἀποτελέσουν ἐνίσχυση τῆς κρατικῆς ὄψης τοῦ σημερινοῦ καπιταλισμοῦ, ὅπως μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν ἀφετηρία ρήξης μὲ τὸ καπιταλιστικὸ σύστημα. Ἐξαρτάται ἀπὸ τὸ μαζικὸ κίνημα πὸν θὰ δημιουργηθεῖ γύρω ἀπὸ τὸ κοινὸ πρόγραμμα, καὶ ἀπὸ τὶς δυνάμεις πὸν θὰ τὸ ἐφαρμόσουν. Ἀνάμεσα στὰ μέτρα πὸν προβλέπονται σὸ κοινὸ πρόγραμμα εἶναι οἱ ἐθνικοποιήσεις — καθόλου εὐκαταφρόνητες: ἀφοροῦν ἐμπορικὲς τράπεζες, ἰδιωτικὲς ἀσφαλιστικὲς ἐταιρεῖες, καὶ ἐννέα μεγάλα βιομηχανικὰ συγκροτήματα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἡ Πεσινὲ. Προβλέπεται ἐπίσης ὁ δημοκρατικὸς προγραμματισμὸς τῆς οἰκονομίας, γιὰ τὸν ὁποῖο οἱ ἐθνικοποιήσεις ἀποτελοῦν ἀναμφίβολα πολὺ σημαντικό μέσο, ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐξουσίας τῶν ἐργαζομένων μὲσω τῆς ἐνίσχυσης τῆς ἐξουσίας τῶν συνδικάτων στίς ἐπιχειρήσεις. Τὸ ΚΚΓ ἐντάσσει τὴν ἐνίσχυση τοῦ ρόλου τῶν συνδικάτων σὸ πλαίσιο ἐνὸς δημοκρατικοῦ σοσιαλισμοῦ, καὶ τὸ ΣΚΓ σὸ πλαίσιο τοῦ συστήματος πὸν ὀνομάζει αὐτοδιαχειριστικὸ σοσιαλισμὸ.

Σχετικὰ μὲ τὰ παραπάνω, θὰ λέγαμε πὸς τίποτε δὲν ἔχει ἀκόμη κριθεῖ. Ἡ ἐνδεχόμενη δηλαδή νίκη τῆς ἀριστερᾶς τὸ 1978 μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ εὐκαιρία γιὰ μιὰ σοσιαλδημοκρατικὴ διαχείριση τοῦ καπιταλισμοῦ γιὰ μερικὰ χρόνια. Μπορεῖ ὄμως ἐπίσης νὰ ἀποτελέσει τὴν ἀπαρχὴ μιᾶς ρήξης, μιᾶς ρήξης σημαντικῆς. Καὶ κατὰ τὴ γνώμη μου, ἡ κρίση τοῦ καπιταλισμοῦ, πὸν οἱ πρῶτες δονήσεις τῆς — δονήσεις οἰκονομικῆς ἀπὸ τὸ 1965, δονήσεις ὅπως ἐκείνη πὸν ὀνομάστηκε κρίση τοῦ πετρελαίου ἀπὸ τὸ 1973 — δὲν εἶναι παρὰ οἱ πρῶτες κινήσεις, τὰ πρῶτα τραντάγματα. Ἡ οἰκονομικὴ κρίση θὰ εἶναι ὀλοένα καὶ πιδ σημαντικὴ καὶ, συνεπῶς, ἡ ἀνοδος τῆς ἐνωμένης ἀριστερᾶς στὴν ἐξουσία στὴ Γαλλία μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει — λαμβανομένου ὑπόψη καὶ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ Γαλλία εἶναι μιὰ βιομηχανικὴ χώρα, χώρα πὸν ἀντιπροσωπεύει μιὰ

παράδοση ἂν ὄχι ἐπαναστατικὴ τουλάχιστο δημοκρατικὴ — γεγονὸς κεφαλαιώδους σημασίας. Γιὰ ὄλους αὐτοὺς τοὺς λόγους, ἡ πιθανὴ ἀνοδος τῆς ἀριστερᾶς στὴν ἐξουσία θὰ γίνῃ πολὺ σύντομα στόχος τῆς γαλλικῆς ἀστικῆς τάξης καὶ τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ. Πρέπει λοιπὸν νὰ περιμένῃ κανεὶς ἀντεπιθέσεις πολὺ σφοδρῆς καὶ νὰ ἐτοιμάζεται γι' αὐτές: νομίζω ὅτι τὰ πρῶτα χρόνια θὰ ἐπικρατήσει μιὰ κατάσταση ἐντονων ταξικῶν ἀγώνων, ὅπου ὄλα θὰ ἐξαρτηθοῦν ἀπὸ τὸ δεσμὸ πὸν θὰ κατορθώσουμε νὰ ἀποκαταστήσουμε ἀνάμεσα στίς ἀποφάσεις πὸν θὰ παίρνονται σὸ ἐπίπεδο τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ, καὶ τὶς ἀλλαγῆς πὸν θὰ πραγματοποιοῦνται, μὲ ἀφετηρία τὴν κίνηση τῶν μαζῶν στίς ἐπιχειρήσεις, στὴν ὑπαίθρο, στὴν πόλη.

Μ.Κ. Ὅσον ἀφορᾷ ὄμως τὴ συζήτησή μας, εἶπατε ὅτι ἡ PUK λογονύχη εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς ἐννέα ἐταιρεῖες πὸν θὰ ἐθνικοποιηθοῦν, ἂν οἱ δυνάμεις τοῦ Κοινοῦ Προγράμματος πάρουν τὴν ἐξουσία. Αὐτὸ θὰ δημιουργηθεῖ προβλήματα, λόγω τοῦ πολυεθνικοῦ χαρακτήρα τῆς Πεσινὲ. Τὶ θὰ κάνετε μὲ τὴν «Ἄλουμίνου τῆς Ἑλλάδος» τὴν ὁποία ἐλέγχει ἡ Πεσινὲ; Θὰ ἐθνικοποιηθεῖ καὶ αὐτή; Αὐτὸ ὄμως δὲν προϋποθέτει ἄλλες σχέσεις μὲ τὴν ἐλληνικὴ κυβέρνηση, ὥστε νὰ ἀναγνωρίσει τὴν ἐθνικοποίηση τοῦ τμήματος τῆς «Ἄλουμίνου τῆς Ἑλλάδος» πὸν ἀνήκει στὴν Πεσινὲ;

Μ.Β. Συζητήσαμε αὐτὸ τὸ θέμα σὲ μιὰ συνάντηση τῆς Ὀμοσπονδίας τοῦ Παρισιοῦ τοῦ Σοσιαλιστικοῦ Κόμματος πὸν εἶχε θέμα «Σοσιαλισμὸς καὶ πολυεθνικὲς ἐταιρεῖες». Νομίζω ὅτι τὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι ἀπλό: Μακροπρόθεσμα, σοσιαλισμὸς καὶ πολυεθνικὲς εἶναι ἀσυμβίβαστα. Ὁ σοσιαλισμὸς, καὶ μάλιστα ὁ «αὐτοδιαχειριστικὸς σοσιαλισμὸς» συνεπάγεται ὅτι οἱ ἐργαζόμενοι θὰ ἀναλάβουν οἱ ἴδιοι τὴ διαχείριση τῶν μέσων παραγωγῆς. Ἐπομένως δὲν ὑπάρχει κανένας λόγος κάποιου κέντρο λήψης ἀποφάσεων πὸν βρισκεται στὴ Γαλλία νὰ ἀποφασίζει γιὰ ὅ,τι θὰ συμβεῖ στὴν Ἑλλάδα ἢ τὴν Ἄφρική. Καὶ ἐπειδὴ δὲν συζητάμε πάλι γιὰ καθεστῶτα μὲ οἰκονομικὴ αὐτάρκεια, νομίζουμε πὸς οἱ ἐργαζόμενοι τῶν διαφόρων χωρῶν πὸν ἔχουν ἐπιλέξει τὸ δρόμο πρὸς τὸ σοσιαλισμὸ, θὰ κατορθώσουν νὰ δημιουργήσουν μορφῆς συμπαγωγῆς, τεχνικῆς συνεργασίας, συνεργασίας στὴν ἔρευνα κ.λπ.

Ἡ ἐρώτηση πὸν θέτει ἀφορᾷ τὰ πρῶτα χρόνια, τὸ ἄμεσο μέλλον. Καταρχὴν, θὰ ὑπάρχουν ἐνδεχομένως χώρες ὅπου οἱ ξένοι μέτοχοι μιᾶς σημερινῆς θυγατρικῆς τοῦ συγκροτήματος θὰ ἀνεξαρτητοποιήσουν καὶ θὰ αὐτονομήσουν τὴ θυγατρικὴ. Φαν-

Στοιχεία για την κυπριακή οικονομία

του Χρίστου Χατζηιωσήφ

Εισαγωγή

Έχει επικρατήσει οι αναλύσεις του Κυπριακού Προβλήματος —της βασικής αντίφασης ανάμεσα στην επιθυμία του κυπριακού λαού για αυτοδιάθεση και στα σχέδια των δυνάμεων που χρειάζονται την Κύπρο σαν βάση για τον έλεγχο της ζωτικής περιοχής της Μέσης Ανατολής, και των συνεπειών αυτής της αντίφασης— να περιορίζονται στο διεθνοπολιτικό επίπεδο και να αγνοούν δλότελα την εσωτερική οικονομική και κοινωνική δομή της Κύπρου

Η παράλειψη αυτή έχει αρνητικές επιπτώσεις στην κατανόηση του Κυπριακού. Δεν ισχυριζόμαστε βέβαια ότι η κοινωνικοοικονομική δομή της Κύπρου έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη δημιουργία της βασικής αντίφασης. Νομίζουμε όμως ότι επηρέασε και επηρεάζει ακόμη τη συγκεκριμένη εξέλιξη της.

Ειδικότερα: Η συγκεκριμένη οικονομική και κοινωνική δομή της Κύπρου είναι προϊόν συνειδητής πολιτικής του ξένου παράγοντα. Στόχοι της ήταν: α) η καλύτερη εκμετάλλευση των παραγωγικών δυνάμεων του Νησιού από την μητρόπολη, β) η διατήρηση της εξάρτησης και μετά από την τυπική ανεξαρτησία, γ) η δημιουργία των υλικών προϋποθέσεων για την προώθηση εκείνων των πολιτικών λύσεων που εξυπηρετούν καλύτερα τις επιδιώξεις των δυνάμεων που ελέγχουν το χώρο της Μ. Ανατολής και της Ανατολικής Μεσογείου.

Το κείμενο που ακολουθεί δεν διεκδικεί τον τίτλο εξαντλητικής ανάλυσης της κυπριακής κοινωνίας και οικονομίας. Πρόθεση του συντάκτη είναι να κάνει μια σύντομη κριτική παρουσίαση της κυπριακής οικονομίας. Η παρουσίαση θα είναι πολύ αδύνατη και επιφανειακή, για να χρησιμεύσει σαν απόδειξη των θέσεων που διατυπώθηκαν πιο πάνω. Προσφέρει όμως σημαντικές ενδείξεις και μπορεί να βοηθήσει ώστε η συζήτηση γύρω από το Κυπριακό να ξεφύγει από τη στεία υπερπολιτικοποίηση στην οποία έχει πέσει.

Βασικά στατιστικά στοιχεία¹

Το Νησι

Η έκταση του νησιού είναι 9.251 τ.χλμ. (Κρήτη 8.247 τ.χλμ.). Το έδαφος είναι μάλλον πεδινό με δύο κύρια βουνά. Το βουνό Τρόδος στα ΝΔ με ψηλές κορφές που πλησιάζουν τα 2.000 μ., και την οροσειρά του Πενταδάκτυλου, που προχωρεί σαν τείχος παράλληλα με τη βόρεια ακτή, με ψηλότερη κορφή γύρω στα 1.000 μ. Ανάμεσα στα δύο βουνά απλώνεται η πεδιάδα της Μεσαριάς από την Μόρφου ως την Αμμόχωστο. Η πεδιάδα αυτή δίνει το μεγαλύτερο μέρος της γεωργικής παραγωγής. Ποτάμια αξιόλογα δεν υπάρχουν, μόνο χειμαρροί.

Πληθυσμός

Ο πληθυσμός πριν από την εισβολή έφτανε στις 650 χιλιάδες με τα γνωστά ποσοστά κατανομής σε Έλληνες 80%, Τούρκους 18%, Αρμένιους, Μαρωνίτες κ.ά. 2%. Είχε πυκνότητα γύρω στους 70 κατοίκους ανά τ.χλμ. Ο αστικός πληθυσμός ήταν γύρω στα 40% του συνόλου. Ο πληθυσμός αύξανε με μέσο ετήσιο ρυθμό γύρω στο 1,3%.

Νόμισμα

£ = κυπριακή λίρα. Υποδιαίρεση: 1.000 mills. Ίσοτιμία: £ 1 = 88 δραχμές.

Η οικονομική κατάσταση τις παραμονές της ανεξαρτησίας

Όταν οι Άγγλοι έγκατέλειψαν τη διοίκηση του Νησιού άφησαν την οικονομία του βυθισμένη σε οξεία κρίση. Δεν πρόκειταν για συγκυριακή κρίση ή για κάμψη που οφειλόταν στην πολιτική αστάθεια που προκάλεσε ο αγώνας της ΕΟΚΑ. Ήταν πολύ περισσότερο η οργανική κατάληξη της δλης οικονομικής

πολιτικής της άγγλοκρατίας. Στην πολιτική αυτή διακρίνουμε τρεις φάσεις:

α) Περίοδος 1878-1914

Ἡ Κύπρος εξακολουθεῖ νὰ εἶναι φόρου ὑποτελής στὸ Σουλτάνο, μόνο πὸν ὁ φόρος ὑποτελείας £ 92.000 δὲν καταλήγει στὰ τουρκικὰ θησαυροφυλάκια ἀλλὰ στὰ θυλάκια τῶν ὁμολογούχων τοῦ ἐξωτερικοῦ ὀθωμανικοῦ χρέους. Ἡ κατάσταση αὐτὴ συνεχίζεται ὡς τὸ 1927, δηλαδὴ καὶ μετὰ ἀπὸ τὴν κατάλυση τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, καὶ ἀφοῦ ἡ Κύπρος προσαρτήθηκε καὶ ἐπίσημα στὴ βρετανικὴ αὐτοκρατορία. Ὁλὴ αὐτὴ τὴν περίοδο ἡ Ἀγγλία βλέπει τὴν Κύπρο σὰν στρατιωτικὸ σταθμὸ. Δὲν γίνεται καμία ἀξιόλογη ἐπένδυση. Συντηρεῖται μόνο τὸ ὀδικὸ δίκτυο καὶ τὰ λιμάνια.

β) Περίοδος 1914-1945

Τὴν περίοδο αὐτὴ μπαίνουν τὰ θεμέλια τῆς σημερινῆς οικονομικῆς δομῆς τῆς Κύπρου. Γίνονται ἀγγλικὲς ἐπενδύσεις στὸν τομέα τῶν ὀρυχείων (χαλκός, ἀμίαντος, ἀσβέστι), στὶς τράπεζες, ἐνέργεια καὶ τηλεπικοινωνίες. Ἐνισχύεται ἡ καλλιέργεια ἐξαγωγίμων προϊόντων (ἐσπεριδοειδῆ, ἀμπέλια). Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἐξαγωγικοῦ ἐμπορίου διεξάγεται μὲ τὴν Ἀγγλία. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ διαμορφώνεται καὶ ἡ μικρομεσαία μεταπρατικὴ ἀστικὴ τάξη. Ἡ τάξη αὐτὴ θὰ ἀποτελέσει τὸν κύριο συνδετικὸ ἱμάντα τῆς ἐξάρτησης.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ, ὅπως προηγουμένα σὲ ἄλλες ἀγγλικὲς ἀποικίες, διαμορφώνεται ὁ θεσμὸς τοῦ συνεργατισμοῦ. Ὁ στόχος τῆς ἀγγλικῆς διοίκησης εἶναι διπλός: α) νὰ ἀποτρέψει τὴ ριζοσπαστικοποίηση τῶν ἐξαθλιωμένων ἀγροτῶν, β) νὰ σπᾶσει τὴν οικονομικὴ δύναμη τῶν ντόπιων τοκογλύφων, καὶ νὰ ὑποτάξει τὴ γεωργία στὸ ἀγγλικὸ κεφάλαιο. Αὐτὸ τὸ πέτυχε θέτοντας, τὸ 1925, τὰ συνεργατικὰ πιστωτικὰ ἰδρύματα ὑπὸ τὸν ἔλεγχο τῆς Γεωργικῆς Τραπεζῆς πὸν ἰδρύθηκε μὲ ἀγγλικὰ κεφάλαια. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι ἡ «Χωρικὴ Τράπεζα Λευκονοικοῦ», τὸ πρῶτο συνεργατικὸ ἴδρυμα τῆς Κύπρου, ἰδρύθηκε τὸ 1909 μὲ πρωτοβουλία τοῦ Ι. Οἰκονομίδη, διευθυντῆ τῆς πρώτης ἐμπορικῆς τράπεζας τοῦ Νησιοῦ, καὶ μὲ κεφάλαια αὐτῆς τῆς τράπεζας πὸν ἀνῆκε σὲ ἀγγλικὰ συμφέροντα.² Ὑπῆρξε παρ' ὅλα αὐτὰ ἐποχὴ ὅπου φάνηκε ὅτι τὸ συνεργατικὸ κίνημα θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ ὁ πυρήνας μιᾶς νέας

μορφῆς κοινωνικῆς καὶ οικονομικῆς οργάνωσης ἀνταγωνιστικῆς στὴν καπιταλιστικὴ. Ἡ ἀγγλικὴ διοίκηση ὅμως κατόρθωσε νὰ κερδίσει τὸν ἔλεγχο τοῦ κινήματος, πὸν ἔκτοτε ἐξελίχθηκε μέσα σὲ πλαίσιο καθαρὰ καπιταλιστικὸ.

γ) Περίοδος 1945-1959

Ἡ περίοδος αὐτὴ συμπίπτει μὲ τὸ κορυφωμα τοῦ ἀγῶνα τῶν Ἑλληνοκυπρίων γιὰ αὐτοδιάθεση καὶ ἔνωση τῆς Κύπρου μὲ τὴν Ἑλλάδα. Στὴν οἰκονομία τοῦ Νησιοῦ δὲν σημειώνεται οὐσιαστικὴ ἀλλαγὴ. Πρὸς τὸ τέλος τῆς περιόδου οἱ Ἀγγλοι προσπαθοῦν νὰ βάλουν τὶς βάσεις γιὰ τὸν οικονομικὸ διαχωρισμὸ τῶν δύο κοινοτήτων τοῦ Νησιοῦ. Τὴν περίοδο αὐτὴ διασπάται τὸ ἐνιαῖο συνδικαλιστικὸ κίνημα, ἐκδίδεται ὁ νόμος 28/1959 πὸν προβλέπει τὴ διχοτόμηση τοῦ συνεργατικοῦ κινήματος καθὼς καὶ πλῆθος θεσμικῆς διατάξεις, μὲ ἀποκορύφωμα τὸ Σύνταγμα τῆς Ζυρίχης, πὸν προωθοῦν τὴ διχοτόμηση τῆς ἐνιαίας οικονομικῆς δομῆς τοῦ Νησιοῦ.

Τὰ οικονομικὰ τῆς Κυπριακῆς Δημοκρατίας (1960-1974)

Γενικά

Ἡ κυβέρνηση τῆς Κυπριακῆς Δημοκρατίας κατόρθωσε, σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα, νὰ βγάλει τὴν οἰκονομία ἀπὸ τὸν μαρσασμὸ τῶν τελευταίων ἀποικιακῶν χρόνων. Συγκεκριμένα, σταμάτησε ἡ διαρροὴ κεφαλαίων, ἀυξήθηκαν οἱ ἐπενδύσεις καὶ ἐπιταχύνθηκε ὁ ρυθμὸς τῆς οικονομικῆς ἀνάπτυξης. Οἱ ἄνεργοι ἀπορροφήθηκαν, ἐνῶ παράλληλα σταμάτησε ἡ μετανάστευση. Ἀναμφισβήτητα βελτιώθηκαν οἱ ὑλικοὶ ὅροι διαβίωσης τοῦ πληθυσμοῦ, καὶ τὸ μέσο κατὰ κεφαλὴν εἰσόδημα, αὐτὸς ὁ ἀγαπημένος, ὄσο καὶ κενὸς δείκτης τῶν ἀστῶν οικονομολόγων, ἔφτασε τὸ 1973 στὶς £ 533, πράγμα πὸν φέρνει τὴν Κύπρο ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τὸ Ἰσραὴλ στὴν κλίμακα τῶν κρατῶν τῆς περιοχῆς. Αὐτὴ ἡ σχετικὴ οικονομικὴ εὐμάρεια τῆς Κύπρου ἀπόκτησε μεγάλη πολιτικὴ βαρῦτητα, γιατί ἦταν ἡ ὑλικὴ βάση κάθε ἐπιχειρηματολογίας καὶ προπαγάνδας ἐναντία στὴν ἔνωση τοῦ Νησιοῦ μὲ τὴν Ἑλλάδα. Ἀκόμη, χρησίμευε σὰν θετικὸ ἐπιχείρημα γιὰ τὴν «ἀνεξάρτητη» ἢ «ἀδέσμευτη» ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Κυπριακῆς Δημοκρατίας. Ἀς δοῦμε ὅμως τὴν κυπριακὴ οἰκονομία ἀπὸ κοντά.

Ἡ Κύπρος, γεωργικὴ οἰκονομία

Βασικὸ χαρακτηριστικὸ καὶ συνάμα κύρια ἀδυναμία τῆς κυπριακῆς οἰκονομίας εἶναι τὸ μεγάλο εἰδικὸ βάρος τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς. Ἔτσι, ἐνῶ τὸ 1961 ὁ πρωτογενῆς τομέας (γεωργία + ὀρυχεῖα) πρόσφερε 29,6%, τὸ 1971 εξακολουθοῦσε νὰ συμβάλλει μὲ 25,3% στὴ σύνθεση τοῦ ἀκαθάριστου ἐγχώριου προϊόντος (Α.Ε.Π.). Ἡ μείωση τῆς συμβολῆς τῆς γεωργίας εἶναι ἀκόμη μικρότερη ἂν ἀναλογιστοῦμε ὅτι ὁ πρωτογενῆς τομέας περιλαμβάνει καὶ τὴν παραγωγή τῶν ὀρυχείων καὶ τῶν λατομείων, πὸν ἀκολούθησε ὅλο αὐτὸ τὸ διάστημα σταθερὰ πτωτικὴ τάση.³

Τὴ σημασία τοῦ ἀγροτικοῦ τομέα γιὰ τὴν κυπριακὴ οἰκονομία τὴν ἐπιβεβαιώνει καὶ ἡ κατανομὴ τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ στοὺς διάφορους τομεῖς τῆς οἰκονομίας. Τὸ 1961 ὁ ἀγροτικὸς τομέας ἀπασχολοῦ-

Ἀφιε τῶν πρώτων Βρετανικῶν στρατευμάτων κατοχῆς στὴ Λάρνακα τὸ 1878.
(Ἀπὸ τὸ The Illustrated London News τῆς 17ης Αὐγούστου 1878).

σε 98.249 άτομα ή 44,9% του ενεργού πληθυσμού. Το 1971 οι αγρότες είχαν μειωθεί σε 96.200 άτομα και το ποσοστό τους σε 39,2%. Το μέσο ετήσιο ποσοστό της μείωσης τη δεκαετία 1961-1971 δεν ξεπερνά ξτσι το -0,2%.⁴

Παρά το μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού που απασχολούσε ο αγροτικός τομέας, η Κύπρος δεν υπήρξε γεωργικά αυτότηρης. Αντίθετα, η οικονομία παρουσίαζε αυξανόμενο έλλειμμα σε είδη διατροφής. Η αντίφαση αυτή εξηγείται με το ότι στην Κύπρο, όπως σε πολλές άλλες υπανάπτυκτες χώρες, επικρατεί μονοκαλλιέργεια. Το κύριο προϊόν που καλλιεργείται στην Κύπρο είναι τα έσπεριδοειδή. Το καθεστώς της μονοκαλλιέργειας υπήρχε ήδη κατά την άποικιοκρατία αλλά ενισχύθηκε ακόμη περισσότερο με την οικονομική πολιτική της Κυπριακής Δημοκρατίας. Έτσι το 1960 η συνολική παραγωγή έσπεριδοειδών έφτανε στους 63.000 τόνους, για να ξεπεράσει το 1968 τους 182.000, δηλαδή τριπλασιάστηκε μέσα σε 7 χρόνια. Το ίδιο διάστημα η παραγωγή σιτηρών ύστερα από διακυμάνσεις έφτασε από 93.000 σε 116.000 τόνους.⁵ Η σημασία των έσπεριδοειδών για την κυπριακή οικονομία φαίνεται και όταν εξετάσουμε τη σύνθεση των εξαγωγών. Το ποσοστό συμμετοχής των έσπεριδοειδών στη σύνθεση των εξαγωγών εγχώριων προϊόντων ανέβηκε από 14,5% το 1960 σε 31% το 1973. Παράλληλα με τα έσπεριδοειδή προωθήθηκαν και άλλα εξαγωγικά προϊόντα, όπως οι πατάτες και τα προϊόντα της άμπελοφυγίας. Γενικά το ποσοστό της άξιας των γεωργικών προϊόντων στο σύνολο των εξαγωγών ανέβηκε από 35,8% το 1960 σε 60,8% το 1973. Το ίδιο χρονικό διάστημα η συνολική άξια των εξαγωγών υπερτριπλασιάστηκε.

Βλέπουμε ότι τα χρόνια της Κυπριακής Δημοκρατίας ό γεωργικός χαρακτήρας της κυπριακής οικονομίας ενισχύθηκε μάλλον παρά έξασθένησε, αποτέλεσμα συνειδητής πολιτικής της κυπριακής κυβέρνησης. Η θετική πλευρά της εξέλιξης αυτής έγκνεται στην εισροή συναλλάγματος που επέτρεψε να επιτευχθεί και να διατηρηθεί το ύψηλό βιοτικό επίπεδο του

κυπριακού λαού. Από την άλλη μεριά, μια αγροτική εξαγωγική οικονομία παρουσιάζει ιδιαίτερη ευπάθεια στις συγκυριακές μεταβολές της παγκόσμιας αγοράς. Η ευπάθεια αυτή γίνεται ακόμη πιο έντονη από το γεγονός ότι το τρίτο περίπου των εξαγωγών άποτελείται από ένα προϊόν: τα έσπεριδοειδή.

Η ανάπτυξη της βιομηχανίας στην Κύπρο

Ός την τουρκική εισβολή η βιομηχανία ήταν ουσιαστικά άνύπαρκτη στην Κύπρο. Το 1971 απασχολούσε 16,5% του εργατικού δυναμικού ενώ το 1961 απασχολούσε 16,7%. Σε άπόλυτους άριθμους η απασχόληση στον βιομηχανικό τομέα ανέβηκε λίγο από 36.600 σε 40.500 άτομα. Η μικρή αύξηση στην μεταποίηση άντισταθμίστηκε από την μείωση του άριθμού των απασχολομένων στα όρυχεία και τα λατομεία.

Η συμβολή της μεταποίησης στη σύνθεση του ΑΕΠ ανέβηκε από 10,7 το 1961 σε 11,9% το 1971. Η άδυναμία της κυπριακής βιομηχανίας γίνεται πιο έμφανής αν εξετάσουμε το μέγεθος των επιχειρήσεων.

Όπως βλέπουμε στον Πίνακα 3, 32,2% των εργαζομένων στη βιομηχανία απασχολούνταν σε επιχειρήσεις με προσωπικό από 1-4 άτομα. Πρόκειται άσφαλώς για μικροβιοτεχνίες και όχι για βιομηχανίες. Το ίδιο ίσχύει και για τις περισσότερες «μεγάλες» βιομηχανίες του Πίνακα 3 που είναι ουσιαστικά βιοτεχνίες. Ο μέσος άριθμός απασχολομένων ανά επιχείρηση στην μεταποίηση δεν ξεπερνούσε τα 5 άτομα το 1968. Στα όρυχεία ο μέσος άριθμός έφτανε τα 29 άτομα και στις δημόσιες επιχειρήσεις ένεργείας τα 220 άτομα.

Από την μεριά της κυβερνητικής πολιτικής δεν είχαν γίνει ως την εισβολή ουσιαστικές προσπάθειες για ριζική άλλαγή της βιομηχανικής δομής. Το βάρος της κυβερνητικής πολιτικής είχε πέσει στην ίδρυση μικρών αγροτικών βιομηχανιών και στη δημιουργία έλαφράς βιομηχανίας που υποτίθεται ότι θα ύποκαθιστούσε εισαγωγές καταναλωτικών αγαθών. Το τελευταίο πενταετές σχέδιο 1972-76, πρόβλεπε την ίδρυση 17 νέων βιομηχανιών με 896 εργαζόμενους συνολικά, δηλαδή μέσος όρος ανά επιχείρηση 52 άτομα. Πρόκει-

Πίνακας 1

Κατανομή του ενεργού πληθυσμού στους κύριους τομείς της οικονομίας

	1961		1971		μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης % (1962-1971)
	άτομα	%	άτομα	%	
Πρωτογενής	103.598	47,3	100.400	40,9	-0,3
Γεωργία	98.249	44,9	96.200	39,2	-0,2
Όρυχεία	5.349	2,4	4.200	1,7	-2,4
Δευτερογενής	51.198	23,4	63.600	25,9	2,2
Βιομηχανία	31.281	14,3	36.300	14,8	1,5
Όικοδομές	18.966	8,7	26.000	10,6	3,2
Ένεργεια, Ύδρευση	951	0,4	1.300	0,5	3,2
Τριτογενής	64.134	29,3	81.700	33,2	2,4
Μεταφορές	9.376	4,3	11.400	4,6	2,0
Έμπόριο	16.263	7,4	21.600	8,8	2,9
Τράπεζες, Ασφάλειες,					
Κτηματικές επιχειρ.	1.708	0,8	2.600	1,1	4,3
Δημόσια Διοίκηση	6.603	3,0	9.200	3,7	3,4
Ύπηρεσίες	30.184	13,8	36.900	15,0	2,0

Πηγή: Department of Statistics and Research, Planning Bureau, *The Third Five Year Plan (1972-1976)*.

ταν για βιομηχανίες ύφασμάτων, νημάτων, ξύλου, φελλού και μη μεταλλικών ορυκτών.⁶

Η κυπριακή κυβέρνηση για να επιταχύνει την εκβιομηχάνιση υπήρξε πάντοτε ευνοϊκή για τις επενδύσεις ξένων κεφαλαίων. Χαρακτηριστικό είναι ότι αποδέχτηκε τους κανόνες της Διεθνούς Τράπεζας Άνασυγκρότησης και Ανάπτυξης (IBRD) για την μεταχείριση των ξένων ιδιωτικών επενδύσεων. Ιδιαίτερα ένδεικτική για τις διαθέσεις της κυπριακής κυβέρνησης απέναντι στο ξένο κεφάλαιο είναι η περίπτωση του διυλιστηρίου πετρελαίου που δόθηκε σε ξένο όμιλο, παρόλο που υπήρχαν δυνατότητες να γίνει από το ίδιο το κράτος ή από όμιλο κύριων

Πίνακας 2

Προέλευση του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος (ΑΕΠ) (σε σταθερές τιμές 1970, κόστους συντελεστών παραγωγής), σε %

Τομέας	1961	1971
Πρωτογενής	29,6	25,3
Δευτερογενής	20,5	22,0
Βιομηχανία	10,7	11,9
Οικόδομες	8,3	8,1
Ένεργεια, Ύδρευση	1,5	2,0
Τριτογενής	49,9	52,7
Μεταφορές	8,7	8,9
Έμπόριο	12,0	15,7
Τράπεζες, Ασφάλειες,		
Κτηματικές επιχειρ.	2,0	5,1
Κατοικίες	10,3	7,3
Δημόσια Διοίκηση	5,0	5,9
Ύπηρεσίες	11,9	9,8

Πηγή: Βλ. Πίν. 1.

επιχειρηματιών. Μεγάλες ελπίδες για την προσέλκυση ξένου κεφαλαίου στήριζε και στηρίζει ακόμη η κυβέρνηση στο θεσμό των ελεύθερων βιομηχανικών ζωνών. Οί βιομηχανίες που θα ιδρύονταν εκεί θα απολάμβαναν μεγάλα δασμολογικά και φορολογικά προνόμια.

Τα διαθέσιμα στοιχεία δεν μας επιτρέπουν δυστυχώς να βγάλουμε συμπεράσματα για το βαθμό συγκέντρωσης του κεφαλαίου στην κυπριακή βιομηχανία. Όπωςδήποτε όμως υπήρχαν ισχυρές τάσεις συγκέντρωσης. Έτσι ο αριθμός των βιομηχανικών επιχειρήσεων έπεσε από τις 8.782 το 1962 στις 6.586 το 1968, και η πτωτική αυτή τάση παρέμενε ως το 1973 σταθερή.⁷ Μεγάλη σημασία για τη βιομηχανική παραγωγή στην Κύπρο έχει το συγκρότημα της ΕΜΕ (Έλληνική Μεταλλευτική Έταιρεία). Το συγκρότημα αυτό το «χάρισε» το 1960 το συγκρότημα Μποδοσάκη όχι στο κυπριακό κράτος αλλά στην Έλληνική Κοινότητα της Κύπρου, αφού η τελευταία ανάλαβε την υποχρέωση να πληρώσει τα χρέη του, που ξεπερνούσαν τις 2 εκατομμύρια κυπριακές λίρες. Πριν από την εισβολή το συγκρότημα έλεγχε εκτός από εταιρείες εξορύξεως και επεξεργασίας μεταλλευμάτων, μία τσιμεντοβιομηχανία, οίνοποιητικές βιομηχανίες κ.ά. μικρότερες επιχειρήσεις.

Τουρισμός και υπηρεσίες

Ο τουρισμός ήταν ο τομέας της οικονομίας που ευνοήθηκε ιδιαίτερα από την οικονομική πολιτική της κυπριακής κυβέρνησης. Όπως πολλές άλλες κυβερνή-

σεις υπανάπτυκτων χωρών έτσι και η κυπριακή είδε τον τουρισμό σαν ανεξάντλητη πηγή συναλλαγματικών πόρων, που θα τη βοηθούσε να καλύψει το πειστικό έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου. Πραγματικά το 1973 ο τουρισμός πρόσφερε £ 23,8 εκατομμύρια ενώ το σύνολο των εξαγωγών προϊόντων δεν ξεπερνούσε τα £ 57 εκατομμύρια.⁸

Η συναλλαγματική προσφορά είναι η θετική όψη αυτής της οικονομικής επιλογής της κυπριακής κυβέρνησης. Υπάρχουν όμως και άλλες, αρνητικές, που μία πιο προσεκτική εξέταση δείχνει ότι υπερισχύουν. Πρώτα πρώτα η διεύρυνση του ελλείμματος του εμπορικού ισοζυγίου φαίνεται ότι δεν είναι άσχετη με την είσοδο των τουριστών που υποτίθεται ότι θα βοηθούσαν με τις δαπάνες τους να καλυφθεί το έλλειμμα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών. Αυτό συμβαίνει γιατί η κυπριακή οικονομία δεν είναι σε θέση να παραγάγει ούτε τα καταναλωτικά αγαθά ούτε τα τρόφιμα που χρειάζονται για τη διαβίωση των τουριστών στο έδαφός της. Έτσι ο τουρισμός, αντί να τονώνει την ντόπια παραγωγή, ενισχύει ακόμη περισσότερο την παρασιτική δομή της κυπριακής οικονομίας, διογκώνοντας κλάδους όπως οι υπηρεσίες, το εμπόριο και οι οικοδομές.

Άλλη αρνητική πλευρά του τουρισμού είναι η εξάρτηση της οικονομίας από την οικονομική συγκυρία των χωρών προέλευσης των τουριστών. Επίσης στην περίπτωση του μαζικού τουρισμού οι ντόπιες τουριστικές επιχειρήσεις λέφτουν στην άμεση εξάρτηση των μεγάλων οργανισμών που μονοπωλούν την αγορά των διακοπών στις βιομηχανικά αναπτυγμένες χώρες.

Ακόμη και αν δεν υπήρχαν όλες αυτές οι αρνητικές πλευρές, η μονόπλευρη ανάπτυξη του τουρισμού σε μία χώρα με πολιτικά προβλήματα σαν της Κυπριακής Δημοκρατίας θα ήταν παρακινδυνευμένη. Σήμερα με το 80% των τουριστικών εγκαταστάσεων στην

Πίνακας 3

Μικρές και μεγάλες επιχειρήσεις στην μεταποιητική βιομηχανία (1962-1971, σε %)

Έπιχειρήσεις	Άπασχόληση		Παραγωγή	
	1962	1971	1962	1971
Μικρές (1-4 άτομα)	50,7	32,2	26,7	17,1
Μεγάλες (5 και πάνω)	49,3	67,8	73,3	82,9

Πηγή: Περ. Έργασία, τεύχ. 4, Λευκωσία 1973, και Republic of Cyprus, Industrial Production Survey 1971.

τουρκοκρατούμενη περιοχή και με εισπράξεις από τον τουρισμό το πρώτο εξάμηνο του 1975 μόνο £ 1,9 εκατ. η κυπριακή κυβέρνηση πρέπει να έχει πικρή εμπειρία για το πόσο αστάθμητη επένδυση είναι ο τουρισμός.

Οί ξένες στρατιωτικές δυνάμεις

Μία ανάλυση των πλουτοπαραγωγικών πόρων της Κύπρου δεν θα ήταν πλήρης αν παρέλειπε τα έξοδα των ξένων στρατιωτικών δυνάμεων που σταθμεύουν στο Νησί. Όπως είναι γνωστό, η Άγγλία διατηρεί στην Κύπρο δύο μεγάλες στρατιωτικές βάσεις που αποτελούν κυρίαρχο βρετανικό έδαφος και πλήθος

μικρότερες στρατιωτικές εγκαταστάσεις διάσπαρτες σε όλο το Νησί. Ήξιζει να σημειωθεί ότι όλα αυτά τα χρόνια από το 1960 και πέρα δεν υπήρξε ουσιαστική αντίδραση για την ύπαρξη των βάσεων αυτών που κολοβώνουν την κυριαρχία της Δημοκρατίας, έρχονται σε αντίφαση με την επίσημη αδέσμευτη πολιτική της κυπριακής κυβέρνησης, και αποτελούν μόνιμη απειλή για την κυριαρχία και ανεξαρτησία της Κυπριακής Δημοκρατίας. Στη διακριτική αυτή στάση της κυπριακής πλευράς ίσως να συνέβαλε, πέρα από λόγους πολιτικής σκοπιμότητας, και το γεγονός ότι οι δαπάνες για τη συντήρηση αυτών των βάσεων —μαζί με τις δαπάνες συντήρησης της ειρηνευτικής δύναμης του ΟΗΕ και των ελληνικών και τουρκικών στρατιωτικών δυνάμεων— αποτελούν το δεύτερο σε τάξη συναλλαγματικό έσοδο της Κυπριακής Δημοκρατίας. Το 1973 οι ξένες στρατιωτικές δαπάνες και οι συγγενείς πόροι έφτασαν τα £ 42,4 εκατ. Την ίδια χρονιά οι εξαγωγές κυπριακών προϊόντων έφεραν συνάλλαγμα £ 51,3 εκατ., ενώ τα έσοδα από τον τουρισμό μόλις έφτασαν τα £ 23,8 εκατομμύρια.⁹

Βλέπουμε λοιπόν ότι τα δεσμά της κυπριακής ανεξαρτησίας ήταν κυριολεκτικά χρυσά. Καί, αντίθετα με τον τουρισμό, οι πόροι αυτοί εξακολουθούν να εισρέουν και μετά από την τουρκική εισβολή (£ 16,1 εκατ. για το πρώτο εξάμηνο του 1975). Η οικονομική σημασία των ξένων βάσεων δεν περιορίζεται μόνο στην εισροή ξένου συναλλάγματος. Οι ξένες βάσεις είναι από τις κύριες δυνάμεις που διόγκωσαν τον τριτογενή τομέα της κυπριακής οικονομίας (εμπόριο, υπηρεσίες) και διαμόρφωσαν την παρασιτική της μορφή. Ίδιαίτερα οι βρετανικές βάσεις είναι ο μεγαλύτερος εργοδότης του Νησιού.

Οί παραγωγικές σχέσεις στην Κύπρο

Ός εδώ εξετάσαμε το επίπεδο ανάπτυξης των κυριότερων παραγωγικών δυνάμεων και τις κύριες πηγές του εισοδήματος της κυπριακής οικονομίας. Σ' αυτή την παράγραφο θα προσπαθήσουμε να επισημάνουμε τις παραγωγικές σχέσεις, όπως διαμορφώθηκαν την

περίοδο 1960-1974, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στην κατανομή του εισοδήματος στους παράγοντες της παραγωγικής διαδικασίας.

Η Κύπρος, αστική κοινωνία

Η Βρετανία, ή Ελλάδα και η Τουρκία, οι τρεις έγγυητριες δυνάμεις, φρόντισαν να προικίσουν τη νεοσύστατη Κυπριακή Δημοκρατία με θεσμούς που έγγυόνταν και προστάτευαν την ατομική ιδιοκτησία. Ίδιαίτερη μνεία έγινε για την εκκλησιαστική περιουσία —χριστιανική και μωαμεθανική— που κηρύχθηκε από το σύνταγμα αναπαλλοτρίωτη. Η διάταξη αυτή έχει μεγάλη σημασία γιατί η ελληνική Έκκλησία είναι ο μεγαλύτερος γαιοκτήμονας του Νησιού κατέχοντας κάπου 8-10% της καλλιεργήσιμης γης. Τα τουρκικά βακούφικα κτήματα φτάνουν το 2% της γης.

Οί πρώτες προεδρικές εκλογές έφεραν στην εξουσία τον εκπρόσωπο αυτής της μεγάλης ιδιοκτησίας στο πρόσωπο του Μακάριου, ο οποίος φρόντισε να πλαισιωθεί και να επανδρώσει τον κρατικό μηχανισμό με τους εκπροσώπους των μικροαστικών μεταπρατικών στρωμάτων που είχαν ήδη διαμορφωθεί κατά την αγγλοκρατία αλλά πρόκειταν να γνωρίσουν στα χρόνια της Κυπριακής Δημοκρατίας την μεγαλύτερη ανάπτυξη τους. Βλέπουμε λοιπόν ότι η δομή της κρατικής εξουσίας στην Κύπρο αποτέλεσε ήδη από τα πρώτα χρόνια της ανεξαρτησίας πιστή αντανάκλαση της κοινωνικοοικονομικής δομής. Στην κορυφή της πυραμίδας βρίσκεται ο εκπρόσωπος της μεγάλης ιδιοκτησίας, και άμέσως μετά οι εκπρόσωποι των μικρομεσαίων αστικών στρωμάτων. Στη στενή βάση της πυραμίδας βρίσκουμε τους μικρογεωργούς και τους εργάτες των αστικών κέντρων. Το όλο οικοδόμημα ελέγχεται, τόσο οικονομικά όσο και πολιτικά, με διάφορους μηχανισμούς εξάρτησης από την παλαιά μητρόπολη και τις άλλες ιμπεριαλιστικές δυνάμεις.

Η πραγματικότητα αυτής της κατάστασης δεν άναίρειται από το γεγονός ότι την περίοδο από την ανεξαρτησία ως την εισβολή καταρτίστηκαν τρία πεν-

Πίνακας 4

Ίσοζύγιο πληρωμών, σε £ εκατομ.

	1969	1970	1971	1972	1973
Έξαγωγές FOB	38,4	41,3	44,8	47,9	57,2
Είσαγωγές FOB	-75,3	-86,0	-94,5	-108,2	-140,5
Εμπορικό ισοζύγιο	-36	-44,7	-49,7	-60,3	-83,3
*Αδηλοι πόροι	58,7	64,7	75,5	88,7	97,4
*Αδηλες πληρωμές	-24,9	-27,2	-29,7	-33,7	-42,3
Ίσοζύγιο αδήλων	33,8	37,5	45,8	55,0	55,1
Τρέχουσες συναλλαγές	-3,1	-7,2	-3,9	-5,3	-28,2
Βραχυπρόθεσμα κεφάλαια	3,1	2,4	3,7	3,7	7,3
Μακροπρόθεσμα δάνεια	-3,6	4,6	0,7	-0,5	3,7
*Άλλα μακροπρόθεσμα ιδιωτικά κεφάλαια	6,0	6,1	12,0	14,4	13,0
*Άλλα δημόσια μακροπρόθεσμα δάνεια	5,3	0,2	1,7	0,2	—
Καθαρή κίνηση κεφαλαίων	10,8	13,3	18,1	17,8	24,0
Λογαριασμοί τάξης	-0,9	4,4	3,7	-5,1	-0,3
ΓΕΝΙΚΟ ΙΣΟΖΥΓΙΟ	6,8	10,5	17,9	7,4	-4,5

Πηγή: Central Bank of Cyprus, Bulletin, Δεκ. 1975.

τατη προγράμματα οικονομικής ανάπτυξης. Τα προγράμματα αυτά δεν αμφισβήτησαν ποτέ το ρόλο της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στην οικονομία και δεν πρέπει ποτέ να θεωρηθούν «σοσιαλιστικό» ή «προοδευτικό» στοιχείο στην κυπριακή πραγματικότητα. Όπως συμβαίνει στις περισσότερες περιπτώσεις οικονομικού προγραμματισμού σε μιαν αστική οικονομία τα προγράμματα αυτά δεν ήταν τίποτε άλλο από απολογίες για την οικονομική πολιτική του παρελθόντος, εύχολονια για το μέλλον ή, στην ουσιαστικότερη περίπτωση, οιαδήποτε αποφάσεων για την μελλοντική κατεύθυνση της οικονομίας που έχουν ληφθεί σε άλλα επίπεδα και οπωσδήποτε όχι στο γραφείο προγραμματισμού.

Το πιο ολοκληρωμένο οικονομικό πρόγραμμα ήταν το τρίτο (1972-1976) που δεν πρόλαβε να εφαρμοστεί ολόκληρο. Το πρόγραμμα αυτό καταρτίστηκε σε συνδυασμό με χωροταξικό σχέδιο και σχέδιο φυσικών πόρων του Νησιού. Η συνδυασμένη κατάρτιση των τριών σχεδίων αποτέλεσε σταθμό στην εξέλιξη του οικονομικού προγραμματισμού στην Κύπρο.

Το συνεργατικό κίνημα

Όπως είδαμε στην παράγραφο για την αγγλοκρατία το συνεργατικό κίνημα ολοκληρώθηκε ήδη πριν από την ανεξαρτησία στο κοινωνικοοικονομικό σύστημα του Νησιού. Η κυβέρνηση της Δημοκρατίας φρόντισε να ενισχύσει τον κρατικό έλεγχο στο συνεργατικό κίνημα όταν με τη διάλυση (1965) της Ελληνικής Κοινοτικής Συνέλευσης έθεσε το συνεργατικό κίνημα υπό τον άμεσο έλεγχο του Υπουργείου Έμπορου και Βιομηχανίας. Από τότε το συνεργατικό κίνημα αναπτύχθηκε μέσα σε σαφές καπιταλιστικό πλαίσιο. Χαρακτηριστικό για την εξέλιξη του είναι ότι, ενώ η οικονομική επιφάνεια του συνεργατικού κινήματος μεγαλώνει συνεχώς, μειώνεται ο αριθμός των συνεργατικών εταιρειών. Έτσι ενώ το 1967 υπήρχαν 920 συνεργατικές εταιρείες, το 1972 είχαν μείνει μόνο 832.¹⁰

Η οικονομική σημασία του συνεργατισμού είναι ιδιαίτερα μεγάλη στον αγροτικό τομέα. Οι συνεργατικές εταιρείες αποτελούν ένα συγκρότημα υπό κρατικό έλεγχο το οποίο μονοπωλεί όλο το κύκλωμα της αγροτικής παραγωγής, από τα λιπάσματα, τους σπόρους και τα μηχανήματα ως την επεξεργασία και τη διάθεση των γεωργικών προϊόντων. Επιπλέον, με τη Συνεργατική Τράπεζα ελέγχει και την αγροτική πίστη.

Το εργατικό κίνημα

Ανάμεσα στην εξέλιξη του συνεργατικού κινήματος και την εξέλιξη του κυπριακού εργατικού κινήματος υπάρχει μια διαλεκτική σχέση. Η αγγλοκρατία ευνόησε τη δημιουργία του συνεργατικού κινήματος προκειμένου να προλάβει, μεταξύ άλλων, την πολιτική ριζοσπαστικοποίηση των πιο φτωχών τάξεων του κυπριακού πληθυσμού. Παρ' όλα αυτά υπήρξε εποχή όπου το νεαρό εργατικό κίνημα της Κύπρου κατόρθωσε να ελέγχει το συνεργατικό. Τελικά όμως η πολιτική εξουσία εκμεταλλεύτηκε τη ροπή της κοινωνικής εξέλιξης στην Κύπρο για να αποσπάσει —και με τη βοήθεια της άστοχης πολιτικής της ηγεσίας του κυπριακού εργατικού κινήματος— το συνεργατικό από το προοδευτικό κίνημα, και να το απολιτικοποιήσει.

Η δύναμη της εργατικής τάξης στην Κύπρο ήταν

πριν από την εισβολή χαμηλή. Όπως δείχνει ο Πίνακας 6, το 1971 ο αριθμός των μισθωτών εργαζομένων ήταν 134 χιλ. άτομα. Βλέπουμε ότι τη δεκαετία 1961-1971, ενώ ο πληθυσμός του Νησιού αυξήθηκε κατά 11,5%, ο ρυθμός αύξησης του ενεργού πληθυσμού ήταν 16,2%. Την ίδια περίοδο, αν πιστέψουμε τα στοιχεία, η εργατική τάξη σημείωσε αύξηση 17,5%. Το μεγαλύτερο ποσοστό αύξησης του ενεργού πληθυσμού και της εργατικής τάξης είναι ένδειξη για μία σε βάθος ανάπτυξη του καπιταλισμού. Η διαφορά αυτή στο ρυθμό αύξησης οφείλεται στην απορρόφηση άργουντων στρωμάτων της αγροτικής κοινωνίας και ιδιαίτερα των γυναικών στην παραγωγή. Οι ένδειξεις όμως για μία σε βάθος ανάπτυξη του καπιταλισμού χάνουν πολύ την αξία τους αν παρατηρήσουμε ότι:

α) Το μεγαλύτερο ποσοστό αύξησης του εργατικού δυναμικού σημειώθηκε στον τριτογενή τομέα (πηρεσίες) με μέσο ετήσιο όρο 2,4%, και το μικρότερο στην μεταποίηση με 1,5% ενώ οι απασχολούμενοι στα δορυχεία μειώθηκαν με ρυθμό -2,4%.

β) Το ποσοστό των μισθωτών εργαζομένων σε σχέση με το σύνολο του πληθυσμού ήταν μόνο 21% το 1971 αντί 19,9% το 1961.

Η οργανωτικότητα της εργατικής τάξης δεν κατόρθωσε να παρακολουθήσει ούτε αυτόν τον χαμηλό

Πίνακας 5

Ανάλυση άδελων πόρων 1973 σε £ έκτομο.

Ναύλοι + ασφάλιστρα	3,0
Μεταφορικά	6,6
Τουρισμός	23,8
Επενδύσεις	7,7
Ξένες στρατιωτικές δυνάμεις	43,4
Άλλες υπηρεσίες	6,9
Εμβάσματα μεταναστών	5,0
Κυβερνητικοί πόροι	1,0
ΑΔΗΛΟΙ ΠΟΡΟΙ	97,4

Πηγή: Central Bank of Cyprus, *Bulletin*, Δεκ. 1975.

ρυθμό αύξησης της αριθμητικής της δύναμης. Την περίοδο 1959-1971 το συνδικαλιστικό κίνημα αύξησε τη δύναμή του από 65.381 σε 75.000 μέλη (14,7%). Το ποσοστό αύξησης της ΠΕΟ, της συνδικαλιστικής οργάνωσης του ΑΚΕΛ, ήταν 9%, δηλαδή κάτω από τον μέσο όρο.¹¹ Από αυτά τα στοιχεία προκύπτει ότι η εκλογική δύναμη του ΑΚΕΛ, γύρω στο 40%, είναι μεγαλύτερη από το ποσοστό της εργατικής τάξης. Άρα το ΑΚΕΛ είναι κάτι περισσότερο από κόμμα του εργαζόμενου λαού που ισχυρίζεται ο τίτλος του. Θα ήταν λοιπόν πολύτιμη μία ανάλυση της ταξικής κατάστασης των μελών και της ηγεσίας του ΑΚΕΛ και της σχέσης ανάμεσά τους και στην ταξική και γενική πολιτική τους θέση.

Το εξωτερικό εμπόριο

Όλα τα στοιχεία που εξετάσαμε ως τώρα επιτρέπουν να χαρακτηρίσουμε την κυπριακή κοινωνία καπιταλιστική με μία έντονα αναπτυγμένη μικρομεσαία μεταπρατική τάξη. Η κοινωνία αυτή εξαρτάται με διάφορους τρόπους, οικονομικά και πολιτικά, από το εξωτερικό. Έκφραση αυτής της εξάρτησης είναι και η διάρθρωση του εξωτερικού εμπορίου της Κύπρου. Τη διάρθρωση αυτή πρέπει να τη δούμε διαλεκτικά, σαν

αποτέλεσμα άλλα και σαν μηχανισμό που αναπαράγει την εξάρτηση. Αυτό που εντυπωσιάζει στο εξωτερικό εμπόριο της Κύπρου είναι το μεγάλο και συνεχώς αυξανόμενο έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου (Πίνακας 4). Έτσι, ενώ το 1969 η αξία των εξαγωγών κάλυπτε κάτι περισσότερο από το μισό των εισαγωγών, το 1973 το ποσοστό αυτό είχε πέσει στα 40%. Το 1973, ένα τρίτο των εισαγωγών ήταν καταναλωτικά αγαθά και άλλο 1/3 πρώτες ύλες για τη βιομηχανία. Ο κεφαλαιουχικός εξοπλισμός για τη βιομηχανία και τα όρυχια μόλις πλησίαζε το 9%, ενώ το 6% των εισαγωγών το αποτελούσαν μεταφορικά μέσα, κυρίως

Πίνακας 6

Αριθμητική δύναμη μισθωτών εργαζομένων

	1960	1971	Αύξηση % 1960-1971
Συνολικός πληθυσμός	573.000	639.000	11,5
Ένεργος πληθυσμός	235.000	273.000	16,2
Μισθωτοί	114.000	134.000	17,5
Έργοδοτες + άμισθα μέλη οικογένειάς τους	116.000	—	—
Απροσδιόριστοι	5.000	—	—

Πηγή: Statistisches Bundesamt, *Zypern 1971*, και περιοδικό *Έργασία*, τεύχ. 4, Λευκωσία 1973.

ιδιωτικά αυτοκίνητα. Η δομή αυτή του εξωτερικού εμπορίου της Κύπρου προσδιορίζει σε μεγάλο βαθμό και την κατεύθυνσή του. Όπως φαίνεται και στον Πίνακα 7, το 1960 τα 2/3 τόσο των εξαγωγών όσο και των εισαγωγών είχαν κατεύθυνση ή προέλευση τις χώρες της σημερινής ΕΟΚ. Το μισό από αυτό το ποσό άφορούσε το εμπόριο με τη Βρετανία. Το 1973 το εμπόριο με την ΕΟΚ είχε πέσει ποσοστιαία γύρω στο 50% των εισαγωγών και εξαγωγών. Αντίστροφα ανέβηκε το εμπόριο με τις σοσιαλιστικές χώρες, τις αραβικές, και με την Ελλάδα. Το 1973 η ελληνική αγορά άποροφούσε 3,2% των κυπριακών εξαγωγών και προμήθευε 5,6% των εισαγωγών. Άρα το εμπόριο με την Ελλάδα παραμένει ακόμη σε χαμηλό επίπεδο. Στο εμπόριο με την ΕΟΚ οφείλεται το μεγαλύτερο μέρος του ελλείμματος του εμπορικού ισοζυγίου, ενώ το εμπόριο με τις σοσιαλιστικές χώρες είναι μάλλον ισορροπημένο. Όπωςδήποτε η εξέλιξη της δομής του

Πίνακας 7

Διάρθρωση εξωτερικού εμπορίου
Κυριότερες χώρες προορισμού και προέλευσης των αγαθών,
£ εκατ.

	1960		1973	
	Εξαγωγές / Εισαγωγές	Εξαγωγές / Εισαγωγές	Εξαγωγές / Εισαγωγές	Εξαγωγές / Εισαγωγές
Ε.Ο.Κ.	14,712	25,145	35,875	66,436
(ιδιαίτερα Βρετανία)	(6,664)	(12,694)	(24,152)	(39,251)
Έλλάδα	127	1,164	1,936	8,978
Τουρκία	88	216	434	1,746
Σοσιαλ. χώρες	513	1,175	8,923	9,372
ΣΥΝΟΛΟ	19,232	37,075	60,474	157,442

Πηγή: Central Bank of Cyprus, *Bulletin*, Δεκ. 1975.

εξωτερικού εμπορίου δεν μπορεί να χρησιμεύσει σαν απόδειξη της αδέσμευτης πολιτικής της Κύπρου. Πρώτα γιατί το εμπόριο με τις σοσιαλιστικές και τις αδέσμευτες χώρες αποτελεί μικρό σχετικά ποσοστό του εξωτερικού εμπορίου. Ύστερα, και αυτός είναι ο κύριος λόγος, γιατί το εμπόριο αυτό διεξάγεται σε καθαρά καπιταλιστική βάση και δεν έχει καμία διαφοροποιό επίδραση στη δομή της κυπριακής κοινωνίας.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό του εξωτερικού εμπορίου είναι ότι από τα £ 57,2 εκατ. των εξαγωγών του 1973, τα £ 6 εκατ. ήταν επανεξαγωγές, χωρίς καμία κατεργασία, ξένων προϊόντων. Το γεγονός αυτό οφείλεται, σ'όν τοίς άλλους, και στο ότι το «made in Cyprus» επέτρεπε σε πολλές περιπτώσεις τις συναλλαγές χωρίς να δημιουργεί διπλωματικά προβλήματα. Για τους ίδιους λόγους, πέρα από τη φορολογική ατέλεια, η κυπριακή σημαία τράβηξε πολλά πλοία ελλήνων εφοπλιστών. Η άποψη λοιπόν που υποστήριζε την ύπαρξη δύο «ελληνικών» κρατών δεν ήταν ολότελα άσπρη.

Η κατανομή του εισοδήματος

Την περίοδο της ανεξαρτησίας της η κυπριακή οικονομία πέτυχε γρήγορους ρυθμούς αύξησης. Για παράδειγμα: ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης του ΑΕΠ σε τρέχουσες τιμές συντελεστών ήταν 8% για την περίοδο του α' πενταετούς (1962-1966) και 11% για το διάστημα του β' πενταετούς (1967-1971). Οί ρυθμοί αυτοί συνοδεύτηκαν από σημαντική άνοδο του βιοτικού επιπέδου, αλλά δεν μπορούσαν να μάς πληροφορήσουν για την εξέλιξη της κατανομής του εισοδήματος στις διάφορες τάξεις και μερίδες τάξεων. Και για αυτό το θέμα έχουμε μόνο ενδείξεις.

Στον αγροτικό τομέα που συνεισφέρει σημαντικό μέρος του εθνικού προϊόντος έχουμε μεγάλη ανισότητα στην κατανομή της ιδιοκτησίας και, κατά συνέπεια, ως έγαν βαθμό και του γεωργικού εισοδήματος. Το 1960 το 2% των ιδιοκτητών κατείχε κάπου 20% της καλλιεργήσιμης γης. Αντίθετα το 25% των ιδιοκτητών δεν κατείχε παραπάνω από το 2,5% της γης. Οί ιδιοκτησίες αυτής της μερίδας δεν ξεπερνούσαν τις 10 σκάλες (1 σκάλα = 1.337,8 τ.μ.) και ήταν κομματιασμένες σε περισσότερα από ένα κομμάτια. Πάντως τα 2/3 της γης τα κατέχει μια ισχυρή μικρομεσαία τάξη αγροτών —το 67% του συνόλου— με κτήματα 10-200 σκάλες.¹²

Στην άτροφική κυπριακή βιομηχανία οί μισθοί και τή ημερομίσθια δέν μπόρεσαν νά παρακολουθήσουν τήν άνοδο τών έπιχειρησιακών κερδών (βλ. πίν. 8). Αυτό άποκτά μεγαλύτερη σημασία όταν αναλογιστοϋμε ότι ό φόρος εισοδήματος μόλις φτάνει τώ 21% τών συνολικών κυβερνητικών έσοδων από τή φορολο-

έπειτα ή τουρκική μειονότητα, τώ 18% τού πληθυσμοϋ, κρατήθηκε σκόπιμα τόσο από τήν κυπριακή κυβέρνηση όσο και από τήν τουρκοκυπριακή ήγεσία στό περιθώριο τής οικονομικής ευημερίας. Σ' αυτή τήν περίπτωση ή κυπριακή κυβέρνηση έπαιξε τώ παιχνίδι τού άντιπάλου τής. Ό οικονομικός έκβιασμός τής

Πίνακας 8

Σχέση μισθών και ήμερομισθίων πρós προστιθέμενη άξία (1962-1971)

Τομέας	1962			1971		
	Μισθοί Ήμερομίσθια (1)	Προστιθέμενη άξία (2)	(1):(2) σε %	Μισθοί Ήμερομίσθια (3)	Προστιθέμενη άξία (4)	(3):(4) σε %
1. Έξορνηκτική βιομηχανία	£ 2.300.431	£ 6.129.892	37,5	£ 3.475.000	£ 11.211.000	30,9
2. Μεταποιητική βιομηχανία	£ 3.666.164	£ 8.661.594	44,9	£ 10.416.000	£ 24.721.000	42,1

Πηγή: Περ. Έργασία, τεϋχ. 4, Λευκωσία 1973. Αναφέρεται σέ Republic of Cyprus, *Census of Industrial Production* 1962, τόμ. II, και *Industrial Production Survey* 1971.

γία. Τώ υπόλοιπο είναι έμμεσοί φόροι πού έπιβαρϋνουν περισσότερο τή χαμηλότερα εισοδήματα.¹³

Τά μεγαλύτερα όμως εισοδήματα και ή μεγαλύτερη εισοδηματική άνισότητα παρατηρϋνται στόν τριτογενή τομέα (έμπόριο, τουρισμός, υπηρεσίες) πού τώ 1971 συνέβαλε στό ΑΕΠ με 52,7%. Μικρό ποσοστό τών κερδών από αυτόν τόν τομέα κατευθϋνονται σέ παραγωγικές επενδϋσεις. Τώ υπόλοιπο τροφοδοτεί τήν κατανάλωση και αναπαράγει τόν τομέα ή τοποθετείται σέ πολυτελείς οικοδομές. Ή Κύπρος όπως και άλλες παρασιτικές οικονομίες έχει ιδιαίτερα αναπτυσμένο τομέα οικοδομών. Τώ 1973 52% τών ακαθάριστων επενδϋσεων πήγαινε στίς οικοδομές. Τώ 35% άφοροϋσε κατοικίες. Παρ' όλη όμως τήν οικοδομική δραστηριότητα δέν λύθηκε τώ πρόβλημα τής λαϊκής στέγης. Αντίθετα δξϋνθήκε ενώ τή ένοίκια σημείωσαν επικίνδυνα άνοδικές τάσεις. Έτσι τώ διάστημα 1969-1973 ή άνοδος τών ένοικίων ήταν διπλάσια άπ' ό,τι όλο τώ διάστημα 1957-1969.¹⁴ Αν μάλιστα λάβουμε υπόψη ότι τήν ίδια περίοδο ή άνοδος τού τιμάριθμου γενικά ήταν πολύ πιό έντονη άπ' ό,τι προηγϋμενα, τότε βγάζουμε τώ συμπέρασμα ότι ή άνοδος τού πραγματικού εργατικού εισοδήματος ήταν πολύ μικρότερη από τήν άνοδο τού χρηματικού.

Στό περιθώριο τής ευημερίας

Μποροϋμε λοιπόν νά συμπεράνουμε ότι ή βελτίωση τής κυπριακής οικονομίας εϋνόησε κατά κύριο λόγο τήν μικρομεσαία άστική τάξη ενώ σημαντικά τμήματα τού άγροτικού πληθυσμοϋ και τής εργατιάς έμειναν στό περιθώριο τής ευημερίας. Ή πολιτική τής ήγεσίας τού εργατικού κινήματος δέν έπέτρεψε σ' αυτά τή στρώματα νά προβάλλουν τίς οικονομικές τους διεκδικήσεις. Από τήν άλλη μεριά ή sui generis πολιτική κατάσταση τού Νησιϋ έμπόδισε αυτή τή δυσαρέσκεια νά έκφραστεί στό πλαίσιο τού συστήματος. Αν είναι αλήθεια ότι οί περισσότεροι όπαδοί τής ΕΟΚΑ Β' προέρχονται από αυτά τή στρώματα, τότε ή όλη υπόθεση τού παράνομου ένωτικού κινήματος πρέπει νά ιδωθεί και από ένα άλλο πρίσμα, πέρα από τώ κλισέ τών χουντικών και νατοϊκών δακτύλων.

Δέν πρέπει επίσης νά ξεχνάμε ότι από τώ 1964 και

έγινε μπουμεραγκ και γύρισε εναντίον τής, άφοϋ οί Τουρκοκύπριοι όχι μόνο δέν λύγισαν αλλά άπόκτησαν, έκτός από τούς φυλετικούς, θρησκευτικούς και ιδεολογικούς δεσμούς, και κοινά οικονομικά συμφέροντα σέ πρωτοφανή έκταση.

Ή κατάσταση μετά από τήν εισβολή και οί μελλοντικές προοπτικές

Έχει επικρατήσει οί επιπτώσεις στην κυπριακή οικονομία από τήν τουρκική εισβολή τού 1974 νά εξετάζονται μόνο από τήν ποσοτική τους άποψη. Οί ποιοτικές μεταβολές τής τουρκικής εισβολής είναι όμως πολύ πιό σημαντικές και καθοριστικές για τώ πολιτικό μέλλον τού Νησιϋ.

Τώ Νησί δέν χωρίστηκε μόνο σέ μιá τουρκοκρατούμενη βόρεια Κύπρο και μιá ελληνική νότια Κύπρο. Ταυτόχρονα χωρίστηκε σέ μιá άγροτική Κύπρο και σέ μιá Κύπρο, άν όχι βιομηχανική, πού πάντως συγκεντρώνει σημαντικές προϋποθέσεις για γρήγορη έκβιομηχάνιση. Συγκεκριμένα, στό βόρειο τμήμα τού Νησιϋ έβγαινε τώ 80% τής παραγωγής έσπεριδοειδών και τώ 80% τής παραγωγής σιτηρών ενώ μόνο τώ 25% τής βιομηχανικής παραγωγής.¹⁵ Έκει βρισκόταν και τώ 82% τών τουριστικών εγκαταστάσεων. Ό νότος μετά από τήν καταστροφή βρέθηκε νά διαθέτει σέ άφθονία και φθηνή τιμή τήν πολυτιμότερη παραγωγική δύναμη τού Νησιϋ: 50.000 άνεργους με ύψηλό πολιτιστικό επίπεδο. Λέμε σέ φθηνή τιμή γιατί μετά από τήν εισβολή οί μισθοί μειώθηκαν από 6,7% για τούς κατώτερους ως 25% για τούς άνωτερους. Οί προϋποθέσεις για τήν έκβιομηχάνιση ύπάρχουν και ή κυβέρνηση προχωρεί με ταϋ ρυθμό πρós αυτή τήν κατεύθυνση. Ή Ε.Μ.Ε., πού ως τώ 1960 άνήκε στό συγκρότημα Μποδοσάκη και σήμερα στην ελληνική κοινότητα, προχωρεί στην ίδρυση μεγάλων χημικών, μεταλλευτικών και ηλεκτρολογικών βιομηχανιών. Στά σχέδια αυτά συνεργάζεται στενά με τώ ξένο κεφάλαιο, όπως τήν καναδική Noranda και τήν ιαπωνική Hitachi. Τώ συγκρότημα διαθέτει και τή δική του Τράπεζα

δπου μετέχει ή Bank of America. Μεγάλες ελπίδες στηρίζει ή κυβέρνηση και στο θεσμό τών ελεύθερων βιομηχανικών ζωνών που λειτουργούν ήδη στην Πάφο, τή Λεμεσό και τή Λάρνακα. Έκει θα ιδρυθούν ελαφρές βιομηχανίες που θα συναρμολογούν τὰ εισαγόμενα ήμέτοια προϊόντα που θα επανεξάγονται σάν έτοιμα πιά προϊόντα στις χώρες τής Μ. Ανατολής.¹⁶

Έωσότου άποπερατωθούν αυτές οι βιομηχανικές εγκαταστάσεις, ή εργατική δύναμη δέν πρόκειται νά μείνει άνεμετάλλευτη. Έχει ήδη γίνει άντικείμενο ένός πρωτότυπου έμπορίου. Χιλιάδες Κύπριοι εργάζονται στις σοσιαλιστικές χώρες (ιδιαίτερα Βουλγαρία, Τσεχοσλοβακία). Η άμοιβή τους εκεί περιορίζεται στή στέγη και τήν τροφή τους. Τό υπόλοιπο τού μισθού τους συμψηφίζεται με τίς εισαγωγές βιομηχανικών προϊόντων που κάνουν επιχειρήσεις τής Κύπρου, οι όποιες άναλαμβάνουν τήν ύποχρέωση νά τó καταβάλουν στις οικογένειες τών μεταναστών, στην Κύπρο. Άν κρίνουμε όμως άπό τίς συχνές διαμαρτυρίες στόν κυπριακό τύπο, ή πληρωμή τών οικογενειών τών μεταναστών τίς περισσότερες φορές καθυστερεί πολλούς μήνες.

Τώρα, ποιές πολιτικές λύσεις προδιαγράφει αυτός ό καταμερισμός εργασίας στο γεωγραφικό και έθνικό επίπεδο;

Βραχυπρόθεσμα: Οι οικονομικές διαφορές άνάμεσα στις δύο κοινότητες είναι σέ σύγκριση με τó 1960 τεράστιες. Όχι μόνο δέν μπορεί νά γίνεται σοβαρά λόγος για ένιαίο κράτος άλλα και ή λύση τού όμοσπονδιακού κράτους με ίσχυρη κεντρική κυβέρνηση δέν θα είναι βιώσιμη. Πιθανότερη λύση είναι ή συνομοσπον-

δία με διακοσμητικές άρμοδιότητες τής κεντρικής κυβέρνησης. Στην περίπτωση αυτή τó βόρειο τμήμα θα είναι ουσιαστικά τουρκική έπαρχία —ήδη ό Ντενκτάς άνακοίνωσε τήν εισαγωγή τής τουρκικής λίρας για έπίσημο νόμισμα— ενώ τó άκρωτηριασμένο έλληνικό τμήμα θα παίζει τó ρόλο νέου Λιβάνου.

Μακροπρόθεσμα: Θα υπάρχει πάντα ή άπειλή μιās νέας σύγκρουσης, όταν ό γεωργικός βορράς θα έποφθαλμιά τόν βιομηχανικό νότο. Με αυτές τίς συνθήκες ή επιβίωση τής άκρωτηριασμένης Κυπριακής Δημοκρατίας θα είναι έπισφαλής, και ή Κύπρος θα άποτελεί άνοικτη ή λανθάνουσα έστία κρίσης στο χώρο τής Άν. Μεσογείου.

1. Statistisches Bundesamt, *Allgemeine Statistik des Auslandes, Zypern*, Wiesbaden 1971.
2. Κ. Μ. Άγκαστινιώτης, *Ό συνεργατισμός, γέννησις και άνάπτυξις του έν Κύπρω*, Λευκωσία 1965.
3. Central Bank of Cyprus, *Bulletin*, Δεκέμβρης 1975.
4. Στο ίδιο.
5. Statistisches Bundesamt, όπ. παρ.
6. *Third Five Year Plan, 1972-76*, Planning Bureau, Nicosia 1972.
7. Statistisches Bundesamt, όπ. παρ.
8. Central Bank of Cyprus, όπ. παρ.
9. Στο ίδιο.
10. *Τμήμα Συνεργατικής Άναπτύξεως διά τὰ έτη 1967-1972. Έτήσια Έκθεση*, Λευκωσία.
11. Περιοδικό *Έργασία*, τεύχ. 4, Ιούνιος 1973, Λευκωσία.
12. Statistisches Bundesamt, όπ. παρ.
13. *Έργασία*, τεύχ. 5, Οκτώβριος 1973.
14. *Έργασία*, τεύχ. 4, Ιούνιος 1973.
15. Central Bank of Cyprus, *Annual Report 1974*.
16. *The Times*, 27 Μαΐου 1976, και Ε. Σωτηρίου, «Η Έλληνική Μεταλλευτική Έταιρεία, κύριος μοχλός τής οικονομίας τής Κύπρου», στόν *Οικονομικό Ταχυδρόμο*, 12 Φεβρ. 1976, σελ. 76.

ΠΟΛΥΕΘΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΗ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑ (Συνέχεια άπό τή σελ. 44)

ταστείτε π.χ. ότι οι προεκτάσεις τής ΡUK στις ΗΠΑ (άν ή ΡUK εθνικοποιηθεί στη Γαλλία) άυτονομούνται, οι διάφορες θυγατρικές δηλαδή γίνονται ένα μικρό άυτόνομο συγκρότημα στις ΗΠΑ. Αυτό είναι μιá πιθανότητα. δέν πρόκειται νά άρχίσουμε ούτε οικονομικό ούτε στρατιωτικό πόλεμο στο σημείο αυτό. Ξέρουμε ότι θα είμαστε σέ κατάσταση άρκετά μεγάλης έντασης σέ πολλά σημεία.

Άντίθετα υπάρχουν χώρες άλλες που θα έχουν επίσης περάσει στο σοσιαλισμό ή θα άσκοϋν έθνική πολιτική. Τέτοια θα μπορούσε νά είναι ή περίπτωση τής Ελλάδας ή τής Ίσπανίας. Σέ παρόμοιες

περιπτώσεις εκείνο που έχουμε προβλέψει —δέν πρόκειται όμως για άπόφαση τού κόμματος, είναι άκόμη μιá πρόταση που έγινε στή συνάντηση— είναι νά επιστρέψουμε τó συντομότερο δυνατόν τίς εξαρτημένες σήμερα άπό τήν Πεσινέ επιχειρήσεις στις λαϊκές δυνάμεις τών χωρών αυτών. Θα άφήσουμε έννοείται τή χώρα ελεύθερη ως πρòς τήν μέθοδο που θέλει νά χρησιμοποιήσει —εθνικοποίηση, συνεταιρισμός, άυτοδιαχειριζόμενη επιχείρηση—, άλλα οι εργαζόμενοι, σέ τοπική ή έθνική κλίμακα, θα ξαναγίνουν κύριοι τών μηχανισμών παραγωγής.

Άνάμεσα σ' αυτούς τούς δύο πόλους, στις ΗΠΑ, χώρα καπιταλιστική - ίμπεριαλιστική, άπό τήν μιá, και χώρες όπως ή Ελλάδα ή ή Ίσπανία άπό τήν άλλη, που θα βρίσκονται στο δρόμο πρòς τó σοσια-

λισμό, υπάρχουν όλες οι άλλες περιπτώσεις, και για όρισμένο χρονικό διάστημα θα υπάρχουν άναμφίβολα καταστάσεις διαφορούμενες και άντιφατικές: π.χ. όρισμένες επιχειρήσεις σέ χώρες τής Άφρικής ή τής Λατινικής Άμερικής ή τής Ν. Ευρώπης θα εξακολουθήσουν νά εξαρτώνται άπό τὰ εθνικοποιημένα συγκροτήματα στη Γαλλία, όπως και ή Ρενώ θα συνεχίσει, ίσως, νά έχει για όρισμένο διάστημα θυγατρικές εταιρείες στο έξωτερικό. Πάντως, πρέπει νά προσπαθήσουμε ώστε αυτές οι βιομηχανικές προεκτάσεις τών συγκροτημάτων νά έχουν όλο και λιγότερες δυνατότητες άπόσπασης υπεραξίας σέ παγκόσμια κλίμακα, όλο και περισσότερο χαρακτήρα διεθνούς συνεργασίας, θεμελιωμένης σέ ισότιμες άνταλλαγές.

Οί πολιτικές δυνάμεις τῆς Κύπρου (1960-1975)

Β' μέρος

τοῦ Πέτρου Ν. Στάγκου

ΤΑ ΑΣΤΙΚΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΚΟΜΜΑΤΑ

Ἡ δημιουργία τῶν ἀστικῶν πολιτικῶν κομμάτων στήν Κύπρο προετοιμάζεται ἤδη ἀπό τήν περίοδο τοῦ ἐνοπλοῦ ἀγῶνα ὅταν ἡ ἀστική τάξη καί ἡ Ἐκκλησία, ἔχοντας πετύχει νά παραμερίσουν τὸ ΑΚΕΛ ὡς καθοριστικό παράγοντα στή διεξαγωγή τοῦ ἐθνικοαπελευθερωτικοῦ κινήματος, συναισθάνονται ἐπιτακτικῶς τήν ἀνάγκη νά σταθεροποιήσουν τίς θέσεις τους στό ἐσωτερικό πολιτικό μέτωπο τῆς Κύπρου, μέ τή δημιουργία ἑνὸς συγκροτημένου κόμματος πού θά συνενώνει τίς συντηρητικὲς δυνάμεις κατὰ τῆς ἀριστερᾶς. Ὡστόσο τὸ πρῶτο ἀστικό πολιτικό κόμμα, τὸ *Πατριωτικό Μέτωπο* (ΠΑ.ΜΕ.) ἰδρύεται λίγο πρὶν ἀπὸ τίς βουλευτικὲς ἐκλογές τοῦ 1960 καί συγκεντρώνει στίς γραμμές του ὅλους τοὺς ἀντικομμουνιστὲς ἀγωνιστὲς τῆς ΕΟΚΑ.

Στὴν οὐσία δὲν πρόκειται γιὰ ὀργανωμένο πολιτικό κόμμα ἀφοῦ οὔτε συγκεκριμένο πολιτικό πρόγραμμα παρουσιάζει οὔτε ἡ κοινοβουλευτικὴ ὁμάδα του ἀκολουθεῖ ἐνιαία γραμμὴ. Μοναδικὸ κοινὸ σημεῖο εἶναι ἡ ἀνεπιφύλακτη ἀποδοχὴ τοῦ ἡγετικοῦ ρόλου τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Μακάριου καί ἡ ἐμπιστοσύνη στήν πολιτικὴ του. Ἡ ἔλλειψη κομματικῆς ὀργάνωσης καί συγκεκριμένης πολιτικῆς ἰδεολογίας ὑπῆρξαν ἀρκετὰ γιὰ νά δημιουργηθεῖ διαφορετικὸς κοινωνικὸς καί πολιτικὸς προσανατολισμὸς ἀνάμεσα στὰ διάφορα στελέχη τοῦ ΠΑ.ΜΕ. Πρόκυψαν ἐπίσης διαφορὲς καθαρὰ προσωπικῆς φύσης μέ ἀποτέλεσμα νά ἐπιταχυνθεῖ ἡ διάλυση τοῦ σχήματος αὐτοῦ. Ἔτσι, μεταξὺ 1968 καί 1969, καί ἐνόψει νέων βουλευτικῶν ἐκλογῶν,

τρὶα νέα πολιτικὰ κόμματα ἰδρύονται πού οἱ ἀρχηγοὶ καί τὰ βασικά στελέχη τους δροῦσαν ὡς τότε ὑπὸ τὴ σημαία τοῦ ΠΑ.ΜΕ. Πρόκειται γιὰ τὸ *Ἐνιαῖο Κόμμα* ὑπὸ τὸν Γλαῦκο Κληρίδη, τὴν *Προοδευτικὴ Παράταξη* ὑπὸ τὸν Ὀδυσσεά Ἰωαννίδη, καί τὸ *Προοδευτικὸ Κόμμα* ὑπὸ τὸν Νικ. Σαμπῶν.

Τὰ κόμματα αὐτὰ ἀποτελοῦσαν ὡς τὸ 1974 τὴ λεγόμενη «δεξιὰ συμπολίτευση» στό καθεστῶς τοῦ Προέδρου Μακαρίου, σὲ ἀντίθεση μέ ἕνα ἄλλο ἀστικό πολιτικὸ κόμμα, τὸ ΔΕΚ (Δημοκρατικὸ Ἐθνικὸ Κόμμα) πού ἀπὸ τὴν ἰδρύση του τὸ 1968, ἀκολουθώντας ἀδιάλλακτη ἐνωτικὴ πολιτικὴ, ἀποτέλεσε τὴν ἀντιπολίτευση στήν πολιτικὴ γραμμὴ τοῦ Κυπρίου Προέδρου. Στὴν ἀνάλυση τῶν κομμάτων αὐτῶν πού θά ἐπιχειρήσουμε, συμπεριλαμβάνουμε καί τὴ *Δημοκρατικὴ Παράταξη*, ὑπὸ τὸν Σπύρο Κυπριανοῦ, πού ἡ ἰδρύση της (Μάης 1976) ὡς νέου κομματικοῦ φορέα τῆς πολιτικῆς τοῦ Μακάριου, ὑποδηλώνει τίς ἐντονες διαφοροποιήσεις καί ἀνακατατάξεις στό χῶρο τῶν συντηρητικῶν πολιτικῶν δυνάμεων τῆς Κύπρου κατὰ τὴ διετία 1974-1976.

Τὸ Ἐνιαῖο Κόμμα Ἐθνικοφρόνου Συμπολιτεύσεως (Δημοκρατικὸς Συναγερμὸς)

Ὁ Πρόεδρος τῆς κυπριακῆς Βουλῆς Γλαῦκος Κληρίδης πού ὡς τὸ 1974 καί ἡ συμπολίτευση καί ἡ ἀντιπολίτευση τὸν θεωροῦσαν διάδοχο τοῦ Προέδρου Μακαρίου, ἦταν ἀπὸ τοὺς πρώτους πολιτικοὺς ἡγέτες πού κινήθηκαν, ὅταν διαλύθηκε τὸ ΠΑ.ΜΕ., γιὰ τὴν

Ίδρυση νέου πολιτικού κόμματος, με συναρχηγό στην κίνηση αυτή τόν τ. ύπουργό Έσωτερικών και Άμύνης Πολύκαρπο Γεωργιάδη.

Βασικός παράγοντας που καθόριζε τις διαστάσεις του Ένιαίου Κόμματος ήταν ή σύλληψη του ως ενός και μόνου κόμματος κεντροδεξιάς τοποθέτησης που θα άσκούσε συμπολιτευτικό έργο στην κυβέρνηση Μακαρίου. Κατά την πριν από την ίδρυση του περίοδο αναφέρονταν διαβουλεύσεις μεταξύ διαφόρων πολιτικών παραγόντων του Νησιού, ακόμη και συζητήσεις στο Έπουργικό Συμβούλιο. Και ή κατάληξη δημιούργησε την άπορία: γιατί μετά από τόσες συνεννοήσεις δεν επιτεύχθηκε ή δημιουργία ενός πανίσχυρου Ένιαίου Κόμματος; Η έρμηνεία που δίνεται είναι ότι ό Πρόεδρος Μακάριος «δεν ήθελε ισχυρό τόν Γλαύκο Κληρίδη, γιατί φοβόταν πώς θα έχανε τόν έλεγχο των πραγμάτων». Άν και ή πολιτική λογική του είδους αυτού άνήκει σε παροχημένη εποχή, έντούτοις άνταποκρίνεται στην κυπριακή πραγματικότητα, στο μέτρο που ό Γλ. Κληρίδης, εκφραστής του μεγάλου κυπριακού κεφαλαίου και με σαφώς φιλοδυτικό προσανατολισμό, βρισκόταν έξω από τήν αντίθεση με τόν Άρχιεπίσκοπο Μακάριο που ύποστήριζε τό εκκλησιαστικό κεφάλαιο και τό συνεργατισμό, ένώ για τήν επιτυχία του έθνικοαπελευθερωτικού άγώνα άναζητούσε τά διεθνή στηρίγματα στις χώρες του Τρίτου Κόσμου. Κατά συνέπεια, ό Μακάριος, έχοντας συνείδηση του γεγονότος ότι ή διάσπαση και ό πολυκομματισμός στην πολιτική ζωή θα άντισταθμίζονταν, σε μεγάλο βαθμό, από τήν πανίσχυρη θέση του που του παρείχε τή δυνατότητα να παραμένει «ύπεράνω κομμάτων», ένθάρρυνε τή δημιουργία και άλλου κόμματος δεξιάς τοποθέτησης (πρόκειται για τήν Προοδευτική Παράταξη). Έπιδίωκε έτσι τόν περιορισμό τής δύναμης του Γλ. Κληρίδη ως διαδόχου του στην προεδρία τής Δημοκρατίας, έφόσον, σε τελευταία άνάλυση, είχε άποδειχθεί πώς ό τ. Πρόεδρος τής Βουλής δεν θα ήταν συνεχιστής τής «μακαριακής πολιτικής» αλλά φορέας ενός διαδόχου σχήματος τών Άμερικανών για τήν Κύπρο.

Κατά τόν ίδιο τόν Γλαύκο Κληρίδη, τό «Ένιαίο» είναι ένα «προοδευτικό κόμμα τής δεξιάς στο όποιο ύπάρχουν σοσιαλιστικές τάσεις». Η παρουσία εξέταλου σ' αυτό του Τάσου Παπαδόπουλου, του δραστήριου ύπουργού Έργασίας τών κυβερνήσεων Μακαρίου (1960-1970), άποτελούσε, κατά τόν Γλ. Κληρίδη, άπόδειξη τών προοδευτικών τάσεων του κόμματος. Είναι όμως γεγονός ότι ό Τ. Παπαδόπουλος, δυναμικός και φιλόδοξος πολιτικός, θεωρούσε τή δράση του στο πλαίσιο του «Ένιαίου» μάλλον περιστασιακή, στηριζόμενος περισσότερο σε έξωκομματικές δυνάμεις, σε περίπτωση που θα διεκδικούσε τήν Προεδρία τής Δημοκρατίας. Τό «Ένιαίο» θέλησε να έμφανιστεί, χωρίς επιτυχία, σάν ό άποκλειστικός κομματικός φορέας του καθεστώτος του Μακαρίου. Χωρίς όμως να προχωρήσει στην όργάνωση ισχυρής κομματικής δομής, συγκέντρωσε στις γραμμές του τά πιό άντιφατικά στοιχεία. Είναι χαρακτηριστικό πώς τό 1973 τό κόμμα διχάστηκε στο ερώτημα άν έπρεπε να ύποστηρίξει ή όχι τόν Μακάριο στις προεδρικές εκλογές, ένώ τό 1974 παρέπεμψε τόν Πρόεδρο Μακάριο και τόν Γ. Γρίβα στόν στρατηγό Γκιζίκη για να τούς λύσει τις διαφορές. Τό «Ένιαίο» υπήρξε επίσης άνεξάντλητη πηγή που τροφοδότησε και επάνδρωσε με στελέχη τήν

ΕΟΚΑ Β' ένώ πολλά μέλη του πήραν ενεργό μέρος στο πραξικόπημα. Δύο βουλευτές του που χρημάτισαν «ύπουργοί» στην «κυβέρνηση τών όχτώ ήμερών» διακήρυξαν, άργότερα, πώς εξακολουθούσαν να άνήκουν στο «Ένιαίο», και δεν διαγράφηκαν από τό κόμμα παρά μετά από τόν Δεκέμβριο του 1974, άφου είχε προηγηθεί ή από τό σύνταγμα προβλεπόμενη έκπτωσή τους από τό βουλευτικό αξίωμα.

Ό Γλ. Κληρίδης μετά από τό 1974 και ώσπου να άπομακρυνθεί όριστικά από τό προσκήνιο τών διακομματικών συνομιλιών, υπήρξε άντικείμενο σφοδρής πολεμικής τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Κύπρο. Άν και τά λάθη και οι παραλείψεις που βαρύνουν τόν τ. Πρόεδρο τής Κυπριακής Βουλής χρονολογούνται από τήν εποχή που σάν εκπρόσωπος τής νεοσύστατης Δημοκρατίας «διαπραγματεύεται» τή σύνταξη του συντάγματος της, οι ευθύνες δεν άνήκουν άποκλειστικά σ' αυτόν, αλλά σ' όλους όσους άνέχθηκαν ή άγωνίστηκαν, συνειδητά ή άσυνείδητα, για τό διαιώνισή του πολιτικού συστήματος τής Κύπρου, συστήματος που επέτρεπε τή διείσδυση τών ξένων δυνάμεων και τήν άνερόχλητη δράση τών προγεφυρωμάτων τους που διασπούσαν τό έσωτερικό μέτωπο. Η «περίπτωση Κληρίδη» άποτελεί έκφραση τών άντιφάσεων του συστήματος αυτού που κάθε άλλο παρά ευνοούσε τόν άγώνα του έλληνοκυπριακού λαού.

Συνέπεια τών πρόσφατων εξελίξεων που σχετίζονται με τήν τακτική του Γλ. Κληρίδη στις διακοινοτικές συνομιλίες, ήταν ή μετατόπιση του «Ένιαίου» εκτός τών «φιλομακαριακών» δυνάμεων και ή σημαντική μείωση τής επιρροής του στις λαϊκές μάζες. Άποτέλεσμα τής προσπάθειας του «Ένιαίου» να άναπτύξει αυτόνομη πολιτική δραστηριότητα, ήταν ή διάλυσή του και ή ταυτόχρονη ίδρυση του «Δημοκρατικού Συναγερευμού» που συγκροτήθηκε με βάση τό «Ένιαίο», όρισμένους βουλευτές τής «Προοδευτικής» και άνεξάρτητους συντηρητικούς πολιτευτές. Τήν ίδρυση και συγκρότησή του που ανέλαβε ό Τ. Παπαδόπουλος, άκολούθησε έκστρατεία τών δημοσιογραφικών του όργάνων και τών στελεχών του εναντίον του ΑΚΕΛ που κατηγορείται ότι κήρυξε έξοντωτικό πόλεμο στο «Δημοκρατικό Συναγερευμό» με τήν άπόφαση του να προοδότησει με ψήφους άλλα κόμματα τής δεξιάς (ύπονοώντας τή Δημοκρατική Παράταξη) ώστε να κερδίσουν τις εκλογές σε βάρος του κόμματος του Γλ. Κληρίδη. Άποκλείοντας από τό κόμμα του εκείνους που καλόπιστα παρασύρθηκαν είτε από τά ιδανικά τής ένωσης είτε από τήν προπαγάνδα τών Έλλήνων χουντικών, ό Γλ. Κληρίδης διακηρύττει πώς κύριος στόχος πρέπει να είναι ή «συμπαράταξη τών φιλελευθέρων προοδευτικών δυνάμεων τής δεξιάς», άποκλείοντας όποιοδήποτε συμβιβασμό που θα ριμοδοτούσε τό ΑΚΕΛ.

Η Προοδευτική Παράταξη

Η πρωτοβουλία για τήν ίδρυση τής Προοδευτικής Παράταξης που προήλθε από τόν Άνδρέα Άζίνα, πρόεδρο τής Παναγροτικής Ένώσεως Κύπρου και διοικητή του ισχυρού συνεργατικού κόμματος του Νησιού, ένθαρρύνθηκε, για τούς λόγους που προαναφέραμε, από τόν Μακάριο με τελικό άποτέλεσμα να διασπαστεί ή δεξιά, και τό «Ένιαίο» να μην μπορέσει

νά κερδίσει την απόλυτη πλειοψηφία στη Βουλή. Έξάλλου, οι παράγοντες και οι λοιποί εκφραστές της δεξιάς στην Κύπρο ήταν τόσο πολλοί, ώστε με την ίδρυση του «Ενιαίου» ήταν αδύνατο να περιληφθούν όλοι στο εκλογικό του ψηφοδέλτιο ή να ικανοποιηθούν άλλοι με μια θέση στην Ιεραρχία του κόμματος· και ο Α. Άζινας κέντρισε τη φιλοδοξία των στελεχών αυτών για την ίδρυση ενός αυτόνομου κόμματος, του οποίου θα ήταν ο ουσιαστικός αρχηγός, για να εξασφαλίσει επιπλέον μέσα στη Βουλή την έγγυση ότι κανένας δεν θα ασχοληθεί με τα συμφέροντα του συνεργατισμού. (Ήδη από διάφορους κύκλους υποστηριζόταν η ιδέα επιβολής κοινοβουλευτικού έλεγχου στα θέματα του συνεργατισμού, πράγμα που δεν επιθυμούσε ο Α. Άζινας.)

Η «Προοδευτική» περιέλαβε στις γραμμές της αρκετούς «άντιμακαριακούς» ενώ την αρχική συλλογική της ήγηση, την οποία αποτελούσαν στην πλειοψηφία στελέχη της ΠΕΚ, ανέλαβε ο διορισμένος δήμαρχος Λευκωσίας Όδυσσεάς Ιωαννίδης που αρχικά είχε ταχθεί υπέρ του «Ενιαίου». Στις βουλευτικές εκλογές του 1970 συγκέντρωσε το 17,9% των ψήφων και κατέλαβε 7 έδρες στη βουλή. Αν και ήταν απόλυτα εύθυναμισμένη με την κυβερνητική πολιτική, έδινε μεγαλύτερη έμφαση στην επίλυση των προβλημάτων του αγροτικού πληθυσμού, και η προπαγάνδα της στρεφόταν «στην καλλιέργεια του ελληνικού φρονήματος των Κυπρίων» ενώ συχνά κατήγγειλε «την παρακμή των ελληνικών ιδανικών» στο Νησί και εξέφραζε «την επιθυμία επιστροφής στην εποχή όπου ο εθνικιστικός ζήλος ήταν τιμή και όχι όνειδος».

Τοποθετημένη στη δεξιά πτέρυγα της συντηρητικής συμπολίτευσης, η «Προοδευτική» εφοδιάσε με πολλά στελέχη της τον κυβερνητικό σχηματισμό την περίοδο του πραξικοπήματος αλλά και μετά από αυτό. Διαλυμένη ουσιαστικά μετά από την κρίση του 1974, έπισημοποίησε τη διάλυσή της τον Μάη του 1976 όταν το μεγαλύτερο μέρος των στελεχών της προσυπέγραψε την ιδρυτική πράξη της Δημοκρατικής Παράταξης διακηρύσσοντας «τη βεβαιότητα ότι (ή Δημοκρατική Παράταξη) θα γίνει ισχυρός πόλος έλξεως και συνενώσεως των κατακερματισμένων δημοκρατικών προοδευτικών και αγωνιστικών δυνάμεων».

Το Προοδευτικό Κόμμα

Ο Ν. Σαμπών, από τους πιο έμπιστους υπαρχηγούς του Γ. Γρίβα την περίοδο της ΕΟΚΑ, μετά από την ανεξαρτησία ήταν ο μόνος δημόσιος άνδρας της Κύπρου που διατηρούσε στενές σχέσεις και με τον στρατηγό Γρίβα και με τον Πρόεδρο Μακάριο.

Στις αρχές του 1969, αγνοώντας την πρόθεση των Κληρίδη και Γεωργιάδη να τον συμπεριλάβουν στο Ένιαίο, εξέγγειλε την ίδρυση του Προοδευτικού Κόμματος και άρχισε εξορμήσεις στην ύπαιθρο καταφερόμενος εναντίον όλων των άλλων πολιτικών παρατάξεων.

Οι στόχοι του Προοδευτικού Κόμματος όπως αποκρυστάλλωθηκαν κατά τους 14 μήνες της ύπαρξής του, ήταν: «γκοέμιμα των Κάστρων της Φαυλοκρατίας, Εύνοιοκρατίας, και Συνωμοτικών καταστάσεων...», «άνοικοδόμηση νέων Κάστρων της Καθάρσεως, της Έθνικης Άναμορφώσεως και της Κοινωνικής

Δικαιοσύνης...». Με έντονη αντικομμουνιστική προπαγάνδα και αδιάκοπη συνθηματολογία υπέρ της «Γνησίας Ένώσεως», η πολιτική του Προοδευτικού Κόμματος προκαλούσε αρχικά τη δυσπιστία της ΠΕΚ, που είχε ιδρύσει μὲν την Προοδευτική Παράταξη αλλά επιζητούσε ταυτόχρονα τη διεύρυνσή της με στελέχη που δεν προέρχονταν αποκλειστικά από την αγροτική τάξη. Τελικά, έναν μήνα πριν από τις βουλευτικές εκλογές, το Προοδευτικό Κόμμα με απόφαση της «Συλλογικής ήγησης του» που ήταν διαρθρωμένη με την μορφή «σκιάδους κυβερνήσεως», και που περιλάμβανε άτομα που δεν διακρίνονταν για τη «φιλομακαριακή» τους τοποθέτηση —όπως ο Άχιλλέας Αιμιλιανίδης, ο υπεύθυνος της νεολαίας Άνδρέας Παρισινός, ο γιατρός Φειδίας Παρασκευίδης— αποφάσισε να συγχωνευθεί με την «Προοδευτική» υπό τη σημαία της οποίας ο Ν. Σαμπών εκλέχτηκε βουλευτής το 1970.

Η Δημοκρατική Παράταξη

Ο Σπύρος Κυπριανού, τ. υπουργός Έξωτερικών της Κυπριακής Δημοκρατίας (1960-1972), που παραιτήθηκε όπως είναι γνωστό μετά από έκβιασμό της ελληνικής χούντας, αποφάσισε να δραστηριοποιηθεί πολιτικά ιδρύοντας τον Μάη του 1976 τη Δημοκρατική Παράταξη. Ήδη από το 1972 οι εκπρόσωποι της στρατιωτικής δικτατορίας στην Κύπρο, με πρόθεση να δημιουργήσουν ή και να υποδουλήσουν εσωτερικές αντιθέσεις στο χώρο της συντηρητικής συμπολίτευσης, καλλιεργούσαν συστηματικά τη φήμη ότι ο Σ. Κυπριανού σκόπευε να πολιτευτεί, ενώ αντίθετα ο τ. Υπουργός Έξωτερικών απόφευγε με προσοχή να δημιουργήσει προβλήματα στην κυπριακή ήγηση. Μετά από τον Δεκέμβριο του 1974 ή σφοδρή αντίθεση του Γλ. Κληρίδη απέτρεψε τη φημολογούμενη επανατοποθέτηση του Σ. Κυπριανού στο Υπουργείο Έξωτερικών, και έτσι ο τελευταίος πρόσφερε τις υπηρεσίες του σαν απλό μέλος της κυπριακής αντιπροσωπείας στα Ήνωμένα Έθνη.

Η ίδρυση της Δημοκρατικής Παράταξης που έγινε με την προτροπή του Αρχιεπίσκοπου Μακάριου, θεωρείται γεγονός με αποφασιστική σημασία για τις πολιτικές εξελίξεις της Κύπρου. Ο Σ. Κυπριανού, στην ιδρυτική πράξη του Κόμματος δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στην, κατά προτεραιότητα, ικανοποίηση των βασικών αιτημάτων των εργαζομένων, σύμφωνα με τις νέες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες που έχουν δημιουργηθεί, διακηρύσσει την «ανάγκη ένωσης όλων των πατριωτικών, δημοκρατικών δυνάμεων για να μπορέσουν να διαδραματίσουν τον ρόλο που πρέπει στον αγώνα για την επιβίωση και την εθνική δικαίωση». Ιδιαίτερη σημασία αποδίδει η Δημοκρατική Παράταξη στις ελληνοκυπριακές σχέσεις υποστηρίζοντας ότι «ή συμπαράσταση της Ελλάδος, της ελληνικής κυβερνήσεως, του πολιτικού κόσμου, και του ελληνικού λαού είναι και θα είναι το κύριο στήριγμα της Κύπρου». Η Δημοκρατική Παράταξη είναι ένα προοδευτικό κόμμα του κέντρου με στόχο την αποφυγή της πόλωσης στην πολιτική ζωή της Κύπρου και τη σταθεροποίηση της ασπικτικής τάξης στην πολιτική εξουσία, με ταυτόχρονες παραχωρήσεις προς τους εργαζομένους.

«Όπως προκύπτει τέλος από τις προεκλογικές εκτιμήσεις, ή εμφάνιση και ή δραστηριοποίηση του Σ. Κυπριανού στο πολιτικό προσκήνιο, προσελκύει σημαντικό αριθμό εκλογέων· ή δύναμή του αυτή παίρνει μεγαλύτερες διαστάσεις λόγω της διαπίστωσης «ότι χαιρεί της απόλυτου εμπιστοσύνης του Προέδρου Μακαρίου». Είναι χαρακτηριστικό ότι εκτός από το 17,9% που προσχώρησε στη Δημοκρατική Παράταξη από την «Προοδευτική», ο Σ. Κυπριανού έχει προσελκύσει την μεγάλη μάζα των οπαδών του Μακαρίου που υποστήριζαν τον Γλ. Κληρίδη, ενώ διεκδικεί σημαντικό μέρος των εκλογέων που απείχαν από τις εκλογές του 1970 (ποσοστό άποχής 24,2%). Παράλληλα συγκεντρώνει την εκτίμηση των ηγετών και μαζών του ΑΚΕΛ και της ΕΔΕΚ που δεν κρύβουν σε δημόσιες ομιλίες την επιθυμία τους να συνεργαστούν με τη Δημοκρατική Παράταξη, ενώ θεωρούν τον Σ. Κυπριανού νέο Πρόεδρο της Βουλής που θα προκύψει από τις εκλογές της 5ης Σεπτεμβρίου.

Το Δημοκρατικό Έθνικό Κόμμα (ΔΕΚ)

Το μόνο ελληνοκυπριακό πολιτικό κόμμα που αντιπολιτευόταν τον Πρόεδρο Μακάριο ήταν το ΔΕΚ υπό την ηγεσία του ψυχιάτρου Δρα Ευδόκα. Το ΔΕΚ ιδρύθηκε λίγο πριν από τις προεδρικές εκλογές του 1968, ουσιαστικά όμως αποτελεί συνέχεια ενός άλλου κόμματος της αντιπολίτευσης, της Δημοκρατικής Ένωσης που ιδρύθηκε το 1959 από τον Γιάννη Κληρίδη (πατέρα του Γλαύκου Κληρίδη) και συγκέντρωνε στις τάξεις της εκείνα τα μέλη της ΕΟΚΑ που παρέμειναν εξαρχής, παρά τα κελεύσματα του Γ. Γρίβα, αμετάπειστα έχθρικά προς τις συμφωνίες της Ζυρίχης. Ο Γιάννης Κληρίδης, πρώην εκλεγμένος δήμαρχος Λευκωσίας (1946-1949), ήταν ο αντίπαλος του Μακαρίου στις προεδρικές εκλογές του 1959, υποστηριζόμενος από τη Δημοκρατική Ένωση και το ΑΚΕΛ, στο οποίο και όφειλε το 33% των ψήφων που συγκέντρωσε, αφού ή Δ.Ε., όπως φάνηκε από την μετέπειτα δράση της, είχε ασήμαντη απήχηση στο λαό.

Η ίδρυση του κόμματος και το πολιτικό του πρόγραμμα

Η ίδρυση του ΔΕΚ συνδέεται γενικότερα με την εξέλιξη του ένωτικού κινήματος στην Κύπρο μετά από το 1968. Τον ιδρυτικό του πυρήνα τον αποτέλεσε ένα σημαντικό τμήμα στελεχών της Ένωτικής Παράταξης που συγκεντρωμένα γύρω από τον Δρα Τ. Ευδόκα καλλιεργούσαν την άποψη της πολιτικής μεθόδευσης τόσο του ένωτικού αγώνα όσο και της αντιπολίτευσης στην κυβέρνηση Μακαρίου. Τέλος ο Δρ Ευδόκας και οι υποστηρικτές του, μετά από μια «ανάμετρηση» με τα «σκληρά» ένωτικά στοιχεία, επιβάλλουν τις απόψεις τους και αποφασίζεται ή ίδρυση του ΔΕΚ ως κομματικού φορέα της Ένωτικής Παράταξης.

Το ΔΕΚ εμφανίζεται στον κομματικό στίβο στις προεδρικές εκλογές του 1968, υποστηρίζοντας την υποψηφιότητα του προέδρου του Δρα Ευδόκα. Κατά κοινή ομολογία, οι συνθήκες διεξαγωγής της εκλογικής αναμέτρησης δεν ήταν και τόσο ευνοϊκές για τον αντίπαλο του Μακαρίου. Ο Τ. Ευδόκας συγκέντρωσε 3,4% των ψήφων, όχι όμως εξαιτίας της «τρομοκρατίας» που είτε ασκήθηκε από κυβερνητικά όργανα είτε

συγκαλύφθηκε απ' αυτά», όσο γιατί οι λαϊκές μάζες έμειναν άπαθείς στην ένωτική συνθηματολογία που δεν ανταποκρινόταν στις νέες οικονομικοκοινωνικές συνθήκες που είχαν διαμορφωθεί στην Κύπρο.

Μετά από τις εκλογές του 1968 συνεχεται το ιδρυτικό συνέδριο του ΔΕΚ που ψηφίζει το καταστατικό και χαράσσει το γενικό πολιτικό του πρόγραμμα. Το ΔΕΚ υποτίθεται πως ξεκίνησε σαν «κόμμα δημοκρατικών και προοδευτικών αρχών». Στο ιδρυτικό συνέδριο πολλοί υποστήριξαν την μετονομασία του σε Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα ενώ ή πρώτη διοικούσα επιτροπή αποτελείταν από μια ομάδα νέων επιστημόνων, που επιδίωκαν με την κομματική οργάνωση τη διαφοροποίηση του κόμματος από τα άκραία στοιχεία της ένωτικής παράταξης. Το πολιτικό του πρόγραμμα έδινε φυσικά την προτεραιότητα «στην επιδίωξη της Ένώσεως δια της Αυτόδιαθέσεως». Ο πολιτικός αγώνας του όμως εξαντλείται κυρίως στη στείρα πολεμική στον Πρόεδρο Μακάριο που τον κατηγορούσε ότι εγκαθίδρυσε στην Κύπρο «δικτατορία έλεεινης μορφής» (!).

Το ΔΕΚ ήταν αντίθετο με τις διακοινοτικές συνομιλίες τις οποίες χαρακτήριζε «φιάσκο», και «έντεχνη προσπάθεια οριστικής ματαιώσεως της πολυποθήτου Ένώσεως», που όφειλε να παραμείνει πρωταρχικός στόχος του αγώνα. Όσο για την αντιμετώπιση της τουρκικής απειλής, κατά τον Δρα Ευδόκα, μόνη λύση ήταν «να καταστεί ή Κύπρος ένα δεύτερο Ίσραηλ της Μέσης Ανατολής». Να ενδυναμωθεί δηλαδή ή κυπριακή άμυνα με τέτοιο τρόπο ώστε «να καταστεί αυτόδύναμη». Το ΔΕΚ επέκρινε επίσης δορυμμάτα την αδέσμευτη εξωτερική πολιτική του Μακαρίου διακηρύσσοντας πως «ή Κύπρος ανήκει στον δυτικό κόσμο» και πως «τά ζωτικά (μας) συμφέροντα επιβάλλουν τον προσανατολισμό της εξωτερικής πολιτικής προς τις δυτικοευρωπαϊκές χώρες». Έντονη ήταν επίσης ή αντικομμουνιστική προπαγάνδα του ΔΕΚ που πολλές φορές, παίρνοντας δξύτερη μορφή, στρεφόταν κατά συγκεκριμένων προσώπων του κυβερνητικού μηχανισμού, ζητώντας την απομάκρυνσή τους «ως αντιστρατευομένων εις τα έθνικά ιδεώδη» (π.χ. του Μιλτιάδη Χριστοδούλου, γενικού διευθυντή του γραφείου δημοσίων πληροφοριών, ή του Ζήωνα Ρωσσίδη, μόνιμου αντιπροσώπου της Κύπρου στον ΟΗΕ κ.ά.).

Η τακτική του ΔΕΚ ως προς τον στρατηγό Γρίβα και την ελληνική δικτατορία

Το ΔΕΚ ενώ ξεκίνησε στην αρχή με προοπτική να εξελιχθεί σε συγκροτημένο πολιτικό φορέα, γρήγορα κατέληξε σε ένα άνοργάνωτο σχήμα που δρούσε στη βάση μιας αδιάκοπης συνθηματολογίας χωρίς να εκπροσωπεί στην ουσία καμία από τις πολιτικές τάσεις που υπήρχαν στον ελληνοκυπριακό λαό. Η λαϊκή του βάση, ένα κράμα ιδεαλιστών (ό αρχικώς πυρήνας γύρω από τον Δρα Ευδόκα) δυσαρεστημένων κάθε είδους και συμπεροντολόγων, ήταν στην πραγματικότητα ετερόφωνη. Δεν πρέπει άλλωστε να ξεχνούμε πως «φυσικός» ηγέτης της ένωτικής παράταξης, την οποία εκπροσωπούσε το ΔΕΚ, ήταν ο Γ. Γρίβας, ο οποίος παρέμεινε υπό την επιρροή των αδιάλλακτων ένωτικών στοιχείων που βρίσκονταν εκτός του ΔΕΚ. Τα στοιχεία αυτά έπηρέασαν ακόμη τον στρατηγό Γρίβα να ταχθεί δημόσια κατά του ΔΕΚ τόσο στις προεδρικές εκλογές του 1968 όσο και στις βουλευτικές του

1970. Και όταν ο Γ. Γρίβας τον Σεπτέμβριο του 1971 κατεβαίνει στην Κύπρο και λίγο αργότερα ιδρύει την ΕΟΚΑ Β', μεγάλο μέρος των οπαδών του ΔΕΚ και ιδιαίτερα της νεολαίας απορροφάται από την κίνηση που δημιουργήθηκε γύρω του.

Έξαρχης το ΔΕΚ τάχθηκε ενάντια στη δημιουργία και την τρομοκρατική δράση της ΕΟΚΑ Β', ενώ λίγο πριν είχε αρχίσει έντονη δημοσιογραφική εκστρατεία κατά της ελληνικής χούντας στην οποία απέδιδε την ευθύνη για την τεταμένη κατάσταση που επικρατούσε στο Νησί. Στην πραγματικότητα, ενώ μετά από τις βουλευτικές εκλογές φαινόταν ότι η πολιτική ζωή της Κύπρου θα οργανωνόταν με βάση τις πραγματικές οικονομικές και κοινωνικές ανάγκες του τόπου, έναν χρόνο αργότερα κυριαρχούσε μία πολιτική πόλωση: ο λαός χωρίστηκε σε δύο ακραίες παρατάξεις, τους «μακαριακούς» και τους «άντιμακαριακούς» και η μεταξύ τους σύγκρουση έπαιρνε καταστροφικές διαστάσεις. Κατά τον Δρα Ευδόκα «η ελληνική δικτατορία βοήθησε αποφασιστικά να ένταθει η πόλωση και να διευρυνθεί το χάσμα με το να ενθαρρύνει και να εξοπλίζει τα ακραία αντιμακαριακά στοιχεία».

Η θέση του κόμματος ήταν ότι ο Γ. Γρίβας παρέμεινε μέχρι τέλους σταθερά εναντίον της χούντας, αν και ο Γρίβας γνώριζε ότι το ΔΕΚ πιθανόν να είχε έγκραστησει κάποια έπαφή μαζί της, λίγο πριν από το θάνατό του.

ΟΙ ΕΞΩΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΚΕΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΖΩΗΣ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ

Θα εξετάσουμε διαδοχικά την Έκκλησία και τα οργανωμένα οικονομικά συμφέροντα στην Κύπρο. Αν και η καθεμιά από τις ιθύνουσες αυτές ομάδες θα αποτελέσει αντικείμενο ιδιαίτερης μελέτης, οφείλουμε να παρατηρήσουμε, εισαγωγικά, ότι χαρακτηριστικό γνώρισμα της κυπριακής πολιτικής και κοινωνικής πραγματικότητας ήταν η κοινή επιδίωξη των δύο αυτών κοινωνικών δυνάμεων να διατηρήσουν τις σχέσεις που επέβαλλε ο πιο άκαμπος κοινωνικός συντηρητισμός. Μετά την ανάπτυξη του θέματος αυτού θα αναφερθούμε συνοπτικά στις πολιτικές δυνάμεις των Τουρκοκυπρίων.

Η Έκκλησία

Αν για όλους τους άλλους χριστιανικούς λαούς που ήταν υπόδουλοι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, και ιδιαίτερα για την Ελλάδα, το τέλος της Οθωμανικής κυριαρχίας έχει συνέπεια την μείωση της επιρροής της Έκκλησίας και την αντικατάστασή της στα «έθναρχικά της καθήκοντα» από το κράτος, δεν συνέβη το ίδιο και στην Κύπρο, όπου τη θέση των Τούρκων κυριάρχων κατέλαβαν από το 1878 οι Βρετανοί.

Η Έκκλησία συνέχισε να διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην πολιτική ζωή του τόπου και κατά τη διάρκεια της βρετανικής κυριαρχίας, αφού εξαιτίας της έλλειψης μόνιμου αντιπροσωπευτικού σώματος και οργανωμένων πολιτικών κομμάτων, ο Αρχιεπίσκοπος παρέμενε, όπως και κατά την Τουρκοκρατία,

Έτσι το ΔΕΚ, όταν ιδρύθηκε ή ΕΟΚΑ Β' θέλησε να απευθυνθεί στην μάζα εκείνη των μετριοπαθών έναυτων που έμεινε αδιάφορη ή έστω άπλως θεατής της δράσης της ΕΟΚΑ Β'. Το τμήμα όμως αυτό του λαού δεν ήταν ύπολογισμο, και το ΔΕΚ κατέληξε στην αφάνεια αφού τον Δεκέμβριο του 1972 το δημοσιογραφικό του όργανο Γνώμη διέκοψε την έκδοσή του, και τον Ιανουάριο του 1973 ο Δρ Ευδόκας παραιτήθηκε από την ηγεσία του κόμματος.

Μετά από το 1974 το ΔΕΚ δραστηριοποιήθηκε και ο Δρ Ευδόκας ανέλαβε και πάλι την ηγεσία του, για να τον διαδεχθεί στις αρχές του 1976 ο Ρένος Χριστοδουλίδης. Σήμερα το ΔΕΚ παρόλο που δεν διαθέτει δικό του δημοσιογραφικό όργανο, που θα επέτρεπε να προσδιορίσουμε με σαφήνεια τον πολιτικό χώρο που καλύπτει, και η κομματική του διάρθρωση είναι άσημαντη, φαίνεται πως επιζητεί να περιλάβει στις γραμμές του εκείνα τα στοιχεία της ενωτικής παράταξης που «μετανόησαν μετά την καταστροφή στην οποία συνέβαλαν με την αδιάλλακτη στάση τους κατά το παρελθόν νομίζοντας ότι αγωνιζόμενοι για την πτώση του Μακαρίου θα συνέβαλαν στην πραγμάτωση της Ένώσεως» και που «ειλικρινώς θέλουν να συμβάλουν στην τωρινή φάση του αγώνα του έλληνοκυπριακού λαού».

ο μόνος εκλεγμένος από τον λαό ηγέτης. Έξάλλου το θρησκευτικό συναίσθημα ήταν πολύ βαθιά ριζωμένο, κυρίως στον αγροτικό πληθυσμό του Νησιού, και οι ιερείς, που επίσης εκλέγονταν από το λαό με μυστική και καθολική ψηφοφορία, αντιπροσώπευαν για τις λαϊκές μάζες όχι μόνο την «Αυτοκέφαλη Έκκλησία της Κύπρου», αλλά και την μόνη νόμιμη εξουσία, εκείνη δηλαδή που δρούσε ανεξάρτητα από τη βρετανική διοίκηση.

Η πολιτική ισχύς της Έκκλησίας συσχετίζεται επίσης και με το γεγονός ότι ήταν και είναι η ισχυρότερη οικονομική δύναμη της Κύπρου. Σύμφωνα με την μοναδική οργανωμένη απογραφή που έγινε στην Κύπρο το 1960 η Έκκλησία είναι ο μεγαλύτερος —και ο μόνος μεγάλος— ιδιοκτήτης καλλιεργήσιμης γης στο Νησί. Το σύνολο των σκαλών που κατέχει η Έκκλησία εκτιμάται στις 1.300.000 ή 40% περίπου του συνόλου της καλλιεργήσιμης γης. Πολυάριθμα είναι επίσης τα ακίνητα που κατέχει, και η αξία τους υπολογίζεται σήμερα, παρά τις απώλειες που προέβλεψε η τουρκική εισβολή, σε 7.000.000 λίρες. Σημαντικές είναι επίσης οι επενδύσεις σε διάφορους παραγωγικούς τομείς της κυπριακής οικονομίας, όπως π.χ. στον τουρισμό, στις μεταφορές, στο εμπόριο.

Παίρνοντας λοιπόν υπόψη την πολιτική και οικονομική της δύναμη καθώς και το παράδειγμα που έδωσε η Έκκλησία της «Μητέρας Πατρίδας» κατά το 1821, η Κυπριακή Έκκλησία αναλαμβάνει την ηγεσία του έθνικοαπελευθερωτικού κινήματος, που λήγει το

1959, όχι βέβαια με την πραγματοποίηση της Ένωσης, αλλά με την ίδρυση ενός «ανεξάρτητου» κυπριακού κράτους. Από το 1960 η πολιτική ηγεσία περνά από την Έκκλησία στα χέρια μιας νέας πολιτικής έλίτ που εκπροσωπεί την ανερχόμενη αστική τάξη. Αρχηγός όμως του κράτους γίνεται ο Αρχιεπίσκοπος της κυπριακής Έκκλησίας. Το γεγονός αυτό δεν σήμαινε μόνο ότι η Έκκλησία επιζήτησε με τον τρόπο αυτό να διασφαλίσει καλύτερα τα συμφέροντά της, που εξάλλου ήταν ήδη συνταγματικά κατοχυρωμένα (το σχετικό μάλιστα άρθρο του συντάγματος που προνοούσε για το «αναπαλλοτριωτο των συμφερόντων» της Έκκλησίας περιλαμβανόταν στα θεμελιώδη άρθρα που δεν επιδέχονταν αναθεώρηση).

Επιπλέον, η αποκλειστική σύνθεση της κυπριακής κυβέρνησης από άτομα που εκπροσωπούσαν τις πιο συντηρητικές τάσεις της κυπριακής κοινωνίας όσο και ο αρχικός προσανατολισμός της οικονομικής της πολιτικής, αποτελούσαν τυπικά χαρακτηριστικά ενός νεοϊδρυθένου κράτους, νεοαποικιακού τύπου, που, αν και απαλλαγμένο από την πολιτική κυριαρχία της αποικιακής δύναμης, διατήρησε ανέπαφες τις οικονομικές δομές που προϋπήχαν, δομές οι οποίες αφενός εννοούσαν την εξάρτηση από τα ξένα οικονομικά συμφέροντα, αφετέρου έθεταν φραγμούς στην ανάπτυξη της αστικής τάξης, ώστε να μην προβάλλει στο μέλλον σαν ανταγωνιστής της κυρίαρχης οικονομικής δύναμης (που στην περίπτωση της Κύπρου ήταν η Έκκλησία).

Τό ότι ο Αρχιεπίσκοπος Μακάριος βρέθηκε επικεφαλής του κυπριακού κράτους οφείλεται στο γεγονός ότι ήδη από την περίοδο του ένοπλου αγώνα είχε κατορθώσει να χαράξει μια πολιτική γραμμή που ανταποκρινόταν στις προσδοκίες όλων εκείνων των παραγόντων που από τις διαθέσεις τους εξαρτιόταν ή λύση του κυπριακού προβλήματος. Η έλλειψη, τέλος, οποιασδήποτε άλλης προσωπικότητας που θα μπορούσε να αναλάβει το βάρος της διαχείρισης των τυχών του κυπριακού κράτους και της εξέλιξης του κυπριακού προβλήματος γενικότερα, συντέλεσε στο να καθιερωθεί ο Μακάριος σαν ο ένδεδειγμένος πολιτικός ηγέτης.

Μετά από την κρίση του 1963, όταν ο Πρόεδρος Μακάριος χαράζει σε νέες βάσεις την πολιτική του, προκειμένου να εξασφαλίσει την ανεξαρτησία της Κύπρου, η πολιτική ισχύς της Έκκλησίας, που η δράση της είχε ταυτιστεί για αιώνες με τον αγώνα για την Ένωση, αρχίζει να κλονίζεται αποφασιστικά, ενώ ταυτόχρονα μειώνεται ο πνευματικός έλεγχος που ασκούσε στις λαϊκές μάζες. Το φαινόμενο αυτό της παρακμής του γοήτρου και της πολιτικής δύναμης της Έκκλησίας αποδόθηκε από πολλούς στην προσωπικότητα του Μακάριου και στην «απροσμέτρητη φιλοδοξία του» να παραμείνει ο ηγέτης της Κύπρου εφορμώντας «την άλλοπρόσαλλη πολιτική του».

Μια τέτοια θεώρηση του θέματος άπλοποιεί σημαντικά τα πράγματα. Η παρακμή της Έκκλησίας ως πολιτικοοικονομικής δύναμης ήταν αποτέλεσμα του εκουγχρονισμού της κυπριακής κοινωνίας και της ανάπτυξης μιας νέας βιομηχανικής τάξης, που σε συνεργασία με το ξένο κεφάλαιο δραστηριοποιήθηκε με εξαιρετικά αποτελέσματα σε τομείς όπως ο τουρισμός, η βιομηχανία επεξεργασίας αγροτικών προϊόντων, η ελαφρά βιομηχανία και το εμπόριο. Η δημιουργία επίσης της πολιτικοκοινωνικής υποδομής με

την μορφή κυβερνητικής γραφειοκρατίας και πολιτικών κομμάτων αποτελούσε έναν άλλο παράγοντα που εξασθένισε την Έκκλησία ως πολιτική δύναμη.

Στις νέες αυτές οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες η Έκκλησία αντέδρασε δυναμικά, φροντίζοντας να αξιοποιήσει την ακίνητη περιουσία της, ιδρύοντας μεγάλες τουριστικές μονάδες σε πολλές περιοχές της Κύπρου. Ταυτόχρονα ενίσχυσε την ανάπτυξη του συνεργατικού κινήματος σαν αντίβαρο στην ιδιωτική πρωτοβουλία, χωρίς βέβαια το επίσημο κράτος να διανοηθεί, ούτε προς στιγμήν, να απαλλοτριώσει τις μεγάλες εκτάσεις καλλιεργήσιμης γης που αποτελούσαν εκκλησιαστική και μοναστηριακή ιδιοκτησία.

Πιο σημαντική όμως ήταν η αντίδραση της Έκκλησίας, η καλύτερα ενός μέρους της ιεραρχίας της, στην πολιτική του Μακάριου στο εθνικό πρόβλημα. Πρόκειται φυσικά για τη γνωστή «εκκλησιαστική κρίση» που εκδηλώθηκε το 1971 και που αποτέλεσε μέσο αποδυνάμωσης του Μακάριου ως προέδρου, και «διάσωσης» της οικονομικής κυριαρχίας της Έκκλησίας. Είναι χαρακτηριστικό πως οι τρεις Μητροπολίτες δεν επιζητούσαν την απομάκρυνσή του από το προεδρικό αξίωμα, αλλά την καθαιρέσή του από το αρχιεπισκοπικό αξίωμα. Η κίνηση των τριών Μητροπολιτών είχε στόχο, όπως δήλωναν οι ίδιοι, «την διαφύλαξη του κύρους της Έκκλησίας ως θεματοφύλακος των εθνικών παραδόσεων» που είχε κλονιστεί εξαιτίας της φθοράς που υπέστη ο εκκλησιαστικός ηγέτης με την πολιτική του, «ή όποια συνίστατο στον ύποβιβασμό της Έκκλησίας ως έπαισιόδους παράγοντος της πολιτικής και κοινωνικής ζωής της Κύπρου».

Ποτέ όμως, όπως διαπιστώσαμε, στη διάρκεια της 15χρονης ζωής της ανεξάρτητης Κύπρου, τα συμφέροντα και τα προνόμια της Έκκλησίας δεν απειλήθηκαν άμεσα. Αντίθετα, όταν φάνηκε πως μακροπρόθεσμα θα περιοριζόταν η οικονομική της κυριαρχία προς όφελος άλλων εκμεταλλευτικών στρωμάτων, η αντίδρασή της ήταν άμεση και αποτελεσματική. Όμως οι ξένοι κύκλοι, που στόχος τους ήταν η κατάλυση της κυπριακής ανεξαρτησίας και η απομάκρυνση του Μακάριου από το πολιτικό προσκήνιο, έντεχνα κινητοποίησαν την Έκκλησία, την πιο συντηρητική κοινωνική δύναμη του Νησιού, έναντι ενός συστήματος στο οποίο ήδη κυριαρχούσε και το οποίο όφειλε να προασπίσει.

Τα οργανωμένα οικονομικά συμφέροντα

Η κεφαλαιοκρατική τάξη της Κύπρου αρχίζει να δημιουργείται από την εποχή της οθωμανικής κυριαρχίας, όταν οι Έλληνοκύπριοι παρέλαβαν στα χέρια τους το εμπόριο το οποίο προηγούμενα ασκούσαν οι Ένετοί. Η εγκατάσταση των Βρετανών στην Κύπρο έδωσε νέα ώθηση στην ανάπτυξη της αστικής τάξης που δεν περιορίζεται πια μόνο στο εμπόριο αλλά αρχίζει να επεκτείνει τις δραστηριότητές της στον τομέα της ελαφράς βιομηχανίας.

Μετά από την ανεξαρτησία, η μεγαλοαστική τάξη της Κύπρου, που τα δριά της ήταν πολύ περιορισμένα, αρχίζει να παραγκωνίζεται προς όφελος μιας ενιαίας μεσαίας τάξης που η επιχειρησιακή της δραστηριότητα, βρίσκοντας έδαφος ήδη καλλιεργημένο από τους Βρετανούς, αναπτύσσεται με επιτυχία. Εξάλλου, οι

περιορισμένες δυνατότητες επιχειρησιακής εξάπλωσης, λόγω του μικρού χώρου της Κύπρου, δεν άπαιτούσαν μεγάλης κλίμακας κεφάλαια για τέτοιες δραστηριότητες, πράγμα που επέτρεψε στις λαϊκές μάζες να αλλάξουν γρήγορα ταξική ταυτότητα και να συγκροτήσουν την ενιαία μεσοαστική τάξη που αναφέραμε. Η βιομηχανία του Νησιού περιορίζεται έτσι σε μεγάλο αριθμό μικρομεσαίων επιχειρήσεων που ασχολούνται με την επεξεργασία αγροτικών προϊόντων και την παραγωγή καταναλωτικών αγαθών. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό πως ο αριθμός των επίσημα καταγεγραμμένων εταιρειών διπλασιάστηκε μεταξύ 1963 και 1967 από 883 σε 1.695. Πηγή χρηματοδότησης των επενδύσεων αυτών ήταν το βρετανικό και μετά από το 1968 το δυτικοευρωπαϊκό κυρίως κεφάλαιο, που διατηρούσε τον μηχανισμό ελέγχου της κυπριακής οικονομίας όχι με μορφή άμεσων βιομηχανικών επενδύσεων αλλά μέσω του ελέγχου των πιστωτικών ιδρυμάτων.

Με βάση αυτές τις αντικειμενικές συνθήκες, η κυπριακή κεφαλαιοκρατία ήταν επόμενο να ζητήσει την επιβολή όχι μόνο των οικονομικών αλλά και των πολιτικών της θελήσεων. Και το θεμελιακό πρόβλημα ήταν αν η πολιτική δημιουργίας ενός ανεξάρτητου, κυρίαρχου και ενιαίου κράτους που ακολουθούσε ή κυπριακή κυβέρνηση, πολιτική που η άστική τάξη θεωρούσε πλεονεκτήσιμη για την κατοχύρωση των συμφερόντων της, είχε ερείσματα στην πραγματικότητα. Η κυπριακή οικονομία ήταν οικονομία απόλυτα εξαρτημένη από το ξένο κεφάλαιο, και τα χαρακτηριστικά της ανάπτυξής της είναι εκείνα των αναπτυσσόμενων χωρών της περιφέρειας του καπιταλισμού. Η λύση της δημιουργίας του «ανεξάρτητου κυπριακού κράτους», κατά τις συμφωνίες του 1959, ήταν όπωσδήποτε λύση αντίθετη με τις προσδοκίες του έλληνοκυπριακού λαού, που διεκδικούσε την πολιτική, κοινωνική και οικονομική του ελευθερία. Στην πραγματικότητα, πρόκειταν για προσωρινή λύση που εξιππερευόταν τα αλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα των μεγάλων δυνάμεων.

Η κυπριακή κεφαλαιοκρατική τάξη είχε βέβαια αντιληφθεί την προσωρινότητα και τον συμβιβαστικό χαρακτήρα αυτής της λύσης. Ήταν όμως γεγονός ότι με το καθεστώς αυτό θα μπορούσε να διαφυλάξει τα συμφέροντά της ενώ η όριστική λύση του προβλήματος που θα έκανε πραγματικότητα τους εθνικούς πόθους, δηλαδή η Ένωση, δεν φαινόταν εφικτή, τουλάχιστον στο κοντινό μέλλον. Έτσι η νεοβιομηχανική τάξη υιοθέτησε τη γνωστή συνθηματολογία για «Ανεξάρτητη Κύπρο», που μεταφραζόταν αν όχι σε ανθελλαδική στάση, τουλάχιστον σε ανθενωτικό πνεύμα που επεκτάθηκε και σε άλλα στρώματα της έλληνοκυπριακής κοινωνίας.

Το καθεστώς της «ανεξαρτησίας» αποδείχτηκε τελικά αρκετά πρόσφορο για την έλληνοκυπριακή κεφαλαιοκρατία, γιατί της επέτρεψε να διατηρήσει ως έναν βαθμό ανέπαφους τους δεσμούς της με το βρετανικό κεφάλαιο, αλλά επίσης της έδωσε τη δυνατότητα να άπλώσει τη δραστηριότητά της σε ευρύτερους ορίζοντες, κυρίως στον άφροασιατικό χώρο. Τέλος ήταν φυσικό να επιβάλει τις απόψεις της στη διαχείριση των πολιτικών υποθέσεων του κράτους. Και η επιρροή της στον κυβερνητικό μηχανισμό ήταν τέτοια που όχι μόνο παραγκώνισε τις δυνάμεις της άριστε-

ράς, μολονότι αυτές διέθεταν το 40% της λαϊκής υποστήριξης, αλλά και επέβαλε στον Έλληνοκύπριο διαπραγματευτή και κύριο υπεύθυνο για το χειρισμό του εθνικοπολιτικού προβλήματος τις απόψεις της σχετικά με την μελλοντική «διευθέτηση» του «έδαφικού» προβλήματος με τους Τουρκοκύπριους, απόψεις που έφταναν στην άνευ όρων αποδοχή της διζωνικής ομοσπονδίας.

Όσον αφορά τις εργατικές και επαγγελματικές συνδικαλιστικές οργανώσεις, είχαμε την ευκαιρία να τονίσουμε την ισχύ τους όταν εξετάζαμε την οργάνωση του ΑΚΕΛ το οποίο ελέγχει τα 2/3 του συνδικαλισμένου εργατικού δυναμικού του Νησιού.

Τέλος, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το συνεργατικό κίνημα της Κύπρου που οι ρίζες του βρίσκονται στη δεύτερη δεκαετία του αιώνα μας, αναπτύσσεται όμως και οργανώνεται συστηματικά μετά από την ανεξαρτησία, για να αποτελέσει καθοριστικό παράγοντα της κυπριακής οικονομίας.

Αρχικά ο συνεργατισμός αποτελούσε την μαζική και οργανωμένη εκδήλωση των προοδευτικών δυνάμεων της Κύπρου, και το ΑΚΕΛ είχε τον απόλυτο έλεγχο του. Μετά από την ανεξαρτησία, και όταν φάνηκε ότι ενδεχόμενη πολιτικοποίησή του θα αποτελούσε σοβαρό αντίπαλο για την κυρίαρχη άστική τάξη, άρχισε από κυβερνητικής πλευράς συστηματική προσπάθεια χειραγώγησης που κατέληξε στη δημιουργία ενός κινήματος με άρτια τεχνικοοικονομική οργάνωση, προσαρμοσμένου στις ανάγκες της ελεύθερης οικονομίας αλλά άπολιτικοποιημένου.

Πριν από το πραξικόπημα και την τουρκική εισβολή, το συνεργατικό κίνημα διέθετε 100 συνεργατικά ιδρύματα με 210.000 μέλη. Επίσης σημαντικό ρόλο στη λειτουργία του διαδραμάτιζε και διαδραματίζει η Κεντρική Συνεργατική Τράπεζα, ενώ το 1970, όπως είδαμε, με πρωτοβουλία του ήγέτη του Συνεργατισμού Άνδρέα Άζίνα, ιδρύθηκε η Προοδευτική Παράταξη που θεωρείται ο «πολιτικός εκφραστής» του κινήματος.

Οί πολιτικές δυνάμεις της Τουρκοκυπριακής κοινότητας

Η ύπαρξη και ο ρόλος της Τουρκοκυπριακής κοινότητας συνιστά σημαντική ιδιομορφία στην κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα της Κύπρου. Η κοινότητα αυτή αποτελεί την πληθυσμιακά ισχυρότερη μειονότητα του Νησιού, που ζει είτε σε μεικτά είτε και σε αποκλειστικά τουρκικά χωριά, διατηρώντας τις παραδοσιακές οικονομικές και κοινωνικές αξίες του Ίσλάμ. Κατά το αποικιακό καθεστώς, δέχτηκε πολλές από τις μεταρρυθμίσεις του Κεμάλ Άτατούρκ, ενώ σε μικρότερο από τους Έλληνοκύπριους βαθμό άφομοίωσε στοιχεία από τον αγγλικό τρόπο ζωής.

Η οικονομική, κοινωνική και πολιτική θέση της τουρκικής μειονότητας, σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία και τις επίσημες αναφορές, ήταν δυσμενέστερη σε σχέση με τους Έλληνοκύπριους. Την περίοδο 1963-1974 το χάσμα διευρύνθηκε. Η τουρκοκυπριακή οικονομία περισσότερο από τον διακοινοτικό πόλεμο ζημιώθηκε από τις περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες των θυλάκων στους οποίους συγκεντρώθηκε το 60% του τουρκικού πληθυσμού και από τον

οικονομικό αποκλεισμό που κατά καιρούς επέβαλε η κυπριακή κυβέρνηση. Την ίδια δεκαετία, όσοι Τουρκοκύπριοι εργάζονταν για τη Δημοκρατία της Κύπρου εγκατέλειψαν τις θέσεις τους και ένα μικρό μέρος τους απορροφήθηκε από τις δημιουργημένες δημόσιες υπηρεσίες, που από το 1967 αποτελούν την «τουρκοκυπριακή διοίκηση». Οί Τουρκοκύπριοι προσπάθησαν να ενισχύσουν την αυτονομία τους με τη δημιουργία ανεξάρτητου «κυβερνητικού» μηχανισμού με υπερωροφικό στρατό και αστυνομία.

Για να συντηρηθούν όμως οί εϋθραστες δομές αυτού του «κράτους» χρειαζόταν οικονομική βοήθεια 10.000.000 λίρες τὸ χρόνο ἀπὸ τὴν τουρκικὴ κυβέρνηση. Μὲ τὸ 30% τῆς βοήθειας αὐτῆς καλύπτονταν οί ἀμυντικὲς δαπάνες, τὸ 15% ξοδεύονταν σὰν εἰδικὴ οικονομικὴ ἐνίσχυση τῶν 10.000 Τουρκοκυπρίων πού εἶχαν ἐκούσια «προσφυγοποιηθεῖ» μετὰ ἀπὸ τὶς συγκρούσεις 1963-64, καὶ τὸ ὑπόλοιπο ποσὸ πῆγαινε στὴ διοίκηση καὶ τὴ χρηματοδότηση ἀναπτυξιακῶν προγραμμάτων πού κατάρτιζαν Τούρκοι εἰδικοί.

Στὸ πλαίσιο τῆς τουρκοκυπριακῆς κοινότητας εἶναι δύσκολο νὰ κάνει κανεὶς λόγο γιὰ πολιτικὰ κόμματα, μιὰ καὶ οί ὀργανωμένες ὁμάδες συμφερόντων πού ὑπῆρχαν εἶχαν ὑποταγεῖ, ἐν ὀνόματι τῆς ἐνότητος, στὸν ἀπόλυτο ἔλεγχο τῆς κοινοτικῆς διοίκησης. Ὡστόσο ἀπὸ τὸ 1968, καὶ χωρὶς νὰ φτάσουμε μεχρὶ σήμερα στὴ δημιουργία κομμάτων, τόσο στὸ ἐπίπεδο τῆς ἡγεσίας ὅσο καὶ στὰ λαϊκὰ στρώματα ὑπῆρχαν σημαντικὲς διαφοροποιήσεις. Στὴν τουρκοκυπριακὴ ἡγεσία, πού προωθοῦσε τὴν πολιτικὴ ἀπομόνωση τῆς τουρκικῆς μειονότητας ἀπὸ τὸ οἰκονομικοκοινωνικὸ τῆς περιγύρο, καὶ ἡ ὁποία ἦταν πάντοτε ὑποχείρια τῆς ἐκάστοτε τουρκικῆς κυβέρνησης, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἀντιπολιτευόμενες τὸ καθεστῶς Ραούφ Ντενκτὰς δυνάμεις, ἀντιτέθηκαν ἀπὸ τὸ 1961 οί τουρκοκύπριοι πολιτικοὶ Ἀιχάμ Χικμέτ καὶ Ἀχμέτ Μουσταφά Γκουράν, καὶ δημιούργησαν τὸ Τουρκικὸ (Κυπριακὸ) Λαϊκὸ Κόμμα (Κ.Μ.Τ.Ρ.). Τὸ κόμμα αὐτὸ, μετὰ τὴν ἐφημερίδα του *Μποζκούρτ*, ἄσκησε ἐντονη κριτικὴ στὴν τουρκοκυπριακὴ ἡγεσία, ὑποστηρίζοντας τὴ συνεργασία τῶν δύο κοινοτήτων. Τελικὰ ἡ προσπάθεια αὐτὴ σοσπεύθη τῶν προοδευτικῶν δυνάμεων τῆς κοινότητας ἔληξε τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1962 μετὰ τὴ δολοφονία τῶν δύο πολιτικῶν ἀπὸ τὴν ΤΜΤ, τὴ λεγόμενη «ἐθνικοαπελευθερωτικὴ ὀργάνωση» Τουρκοκυπρίων ἐξτρεμιστῶν, καὶ τὴ διάλυση τοῦ κόμματος.

Στὸ μεταξὺ δραστηριοποιοῦνται, σὲ ἀριστερὴ βάση, οί τουρκοκυπριακοὶ φοιτητικοὶ κύκλοι στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ κάνουν ἐκδηλώσεις ἐναντίον τῆς κυπριακῆς ἡγεσίας. Τὸ 1972 ἰδρύεται τὸ Τουρκοκυπριακὸ Δημοκρατικὸ Κόμμα ἀπὸ τὸν Ἀχμέτ Μπερμύρογλου, πού προσεταιρίζεται τὸν Δρα Κιουτσούκ, προσπαθώντας νὰ δημιουργήσει ἀντιπολιτευτικὸ στὸν Ντενκτὰς μέτωπο. Ἐνόψει τῶν προεδρικῶν ἐκλογῶν, οί δύο πολιτικοὶ ἄρχισαν ἀπὸ τὸ 1973 προεκλογικὴ ἐκστρατεία, γιὰ τὴν ὁποία εἶχαν ἐξασφαλίσει τὴν οικονομικὴ ἐνίσχυση τοῦ Λαϊκοῦ Κόμματος τοῦ Μπ. Ἐτζεβίτ, ἀλλὰ ὁ πρῶν ἀντιπρόεδρος τῆς Κυπριακῆς Δημοκρατίας Κιουτσούκ ὑπέκλυσε σὲ ὕλικά ἀνταλλάγματα καὶ στὶς πιέσεις τῆς Ἀγκυρας, ἀποσύρθηκε ἀπὸ τὴν ἐκλογικὴ ἀναμέτρηση, ἡ κίνηση τοῦ Τουρκοκυπριακοῦ Δημοκρατικοῦ Κόμματος καταποντίστηκε, καὶ ὁ Ντενκτὰς ἀνακηρύχθηκε πρῶτος τῆς «Τουρκοκυ-

πριακῆς Διοίκησης» (καὶ θεωρητικὰ ἀντιπρόεδρος τῆς Δημοκρατίας).

Ὅσον ἀφορᾷ τὰ ὀργανωμένα οἰκονομικὰ συμφέροντα, ἡ Ὀμοσπονδία Τουρκικῶν Συντεχνιῶν εἶναι ἡ ἰσχυρότερη τουρκοκυπριακὴ συνδικαλιστικὴ ὀργάνωση μετὰ 2.300 περίπου μέλη. Πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνεξαρτησία πολλοὶ Τούρκοι ἐργάτες ἦταν μέλη ἑλληνικῶν συντεχνιῶν, ὅμως μετὰ ἀπὸ τὸ 1960 τὶς ἐγκατέλειψαν καὶ προσχώρησαν στὶς τουρκικὲς, μετὰ ἀποτέλεσμα νὰ αὐξηθεῖ ὁ ἀριθμὸς τῶν μελῶν τους ἀπὸ 1.137 τὸ 1958 σὲ 4.829 τὸ 1960. Κάποια συνεργασία εἶχε ἀποκατασταθεῖ ἀνάμεσα στὶς τουρκικὲς καὶ τὶς ἑλληνικὲς (κυρίως τὴ ΣΕΚ) συντεχνίες μετὰ ἀπὸ τὴν κρίση τοῦ 1967, ἐνῶ τὸ 1966 ἰδρύθηκε, σὰν ἀντίβαρο τῆς δεξιᾶς Ὀμοσπονδίας Τουρκικῶν Συντεχνιῶν, ἡ Πατριωτικὴ Ἐνωσὴ Τουρκοκυπρίων (Ρ.Κ.Τ.Κ.), πού ἂν καὶ δὲν εἶναι ὀμοιογενὴς συντεχνιακὴ Ἐνωσὴ, συγκεντρώνει δραστήρια συνδικαλιστικὰ στελέχη πού πρὶν ἀπὸ τὸ 1960 ἀνήκαν στὴν Π.Ε.Ο. ἐνῶ μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνεξαρτησία ὑπῆρχαν στελέχη τοῦ Τουρκοκυπριακοῦ Λαϊκοῦ Κόμματος.

Τέλος, καλύτερη παρουσιαζόταν ἡ κατάσταση στὸν συνεργατισμὸ, ὅπου τὸ Τουρκοκυπριακὸ τμῆμα τῆς «Συνεργατικῆς Ἀνάπτυξης» σημείωσε σημαντικὴ ἀνάπτυξη τὴν περίοδο 1963-1974. Ὁ τουρκοκυπριακὸς συνεργατισμὸς διέθετε 200 συνεργατικὰ ἰδρύματα μετὰ 26.000 μέλη. Ἐξάλλου ἡ συνεργατικὴ κίνηση ἦταν ὡς τὸ 1974 ὁ μόνος τομέας ὅπου συνεργάζονταν στενὰ οί δύο κοινότητες.

Μετὰ ἀπὸ τὴν τουρκικὴ εἰσβολὴ ἡ θέση τοῦ Ρ. Ντενκτὰς φάνηκε νὰ ἰσχυροποιεῖται σὲ μεγάλῳ βαθμῳ. Ταυτόχρονα ὅμως δραστηριοποιήθηκαν πολλὲς ἀντιπολιτευόμενες ὁμάδες, ἐνῶ στελέχη προοδευτικῶν ὀργανώσεων νεολαίας, παρὰ τὴν τρομοκρατία πού ἐπικρατεῖ στὴν τουρκοκρατούμενη Κύπρο, προσπαθοῦν νὰ ἀξιοποιήσουν τὴν ὀγκομένη δυσἀρέσκεια τῶν τουρκοκυπριακῶν μαζῶν ἐξαιτίας τῆς δυσμενοῦς οἰκονομικῆς κατάστασης στὴν ὁποία ἐξακολουθοῦν νὰ βρίσκονται.

Σημαντικὴ ἀπήχηση φαίνεται νὰ βροῖσκει, ἰδιαίτερα στὴν ἐργατικὴ τάξη, τὸ νεοἰδρυμένο Λαϊκὸ Κόμμα ὑπὸ τὴν ἡγεσία τῶν Α. Ὀρχάν καὶ Μ. Βεζιρογλου πού ὑποστηρίζει ὅτι εἶναι ἓνα εἶδος σοσιαλδημοκρατικοῦ κόμματος μετὰ ἰδεολογικὴ συγγένεια πρὸς τὸ κόμμα τοῦ Μπ. Ἐτζεβίτ, τοῦ ὁποίου ὅμως δὲν πρόκειται νὰ γίνῃ παράρτημα. Στὸ πολιτικὸ θέμα, τὸ κόμμα αὐτὸ ὑποστηρίζει τὴν συνεργασία τῶν δύο κοινοτήτων, ἀλλὰ μετὰ χωριστὴ διζωνικὴ ὀμοσπονδιακὴ διοίκηση, τὴν ἀπομάκρυνση τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων μετὰ ἀπὸ ἱκανοποιητικὴ συμφωνία, τὴν κατάργηση ὅλων τῶν ξένων βάσεων καὶ τὴν υἱοθέτηση ἀδέσμευτης ἐξωτερικῆς πολιτικῆς.

Ἐκεῖνο ὅμως πού ἔχει μεγαλύτερη σημασία εἶναι ὁ τρόπος μετὰ τὸν ὁποῖο ἡ ἑλληνοκυπριακὴ ἡγεσία ἀντιμετώπισε καὶ ἀντιμετωπίζει τὴν τουρκοκυπριακὴ κοινότητα. Εἶναι γεγονός πὼς τὴν περίοδο τοῦ ἐνοπλοῦ ἀγῶνα, λάθη τακτικῆς τῆς ἑλληνοκυπριακῆς ἡγεσίας ἐπέτρεψαν στοὺς ἀποικιοκράτες νὰ «ἀξιοποιήσουν» στὸ ἀκέραιο τὴν τουρκικὴν μειονότητα. Μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνεξαρτησία, οί ἑλληνοκύπριοι ἀπέτυχαν νὰ ἀποκαταστήσουν στενὲς σχέσεις μετὰ τὸ σύννοικο στοιχεῖο, ὥστε νὰ ξεπεραστοῦν μετὰ τὸν τρόπο αὐτὸ τὰ ἐμπόδια πού οί

συμφωνίες της Ζυρίχης έθεταν στη δημοουργία ενιαίου κράτους. Έτσι, η τουρκική κοινότητα υποχρεώθηκε από την ήγεςία της να συνεχίσει μιὰ πορεία απομόνωσης, οικονομικής καθυστέρησης και εκμετάλλευσης, και να χρησιμοποιηθεί σαν παθητικό προγεφύρωμα των νεοαποικιακών συμφερόντων.

Έπίλογος

Με τή σύντομη αναφορά στην πολιτικοκοινωνική υποδομή της τουρκοκυπριακής κοινότητας ολοκληρώνουμε και τήν μελέτη των πολιτικών δυνάμεων που δράουν στον κυπριακό χώρο.

Αφιερώσαμε τὸ μεγαλύτερο μέρος στα πολιτικά κόμματα και, με βάση τις παρατηρήσεις που επιχειρήσαμε, διαπιστώνουμε πώς τὰ κόμματα αυτά, με εξαίρεση τὰ αριστερά, θυμίζουσαν περισσότερο τις πατροπαράδοτες κοινοβουλευτικές ομάδες, συστειρωμένες γύρω από τὸν ήγέτη τους, παρά τὰ σύγχρονα, γραφειοκρατικά συγκροτημένα, σχήματα. Έξάλλου, τὸ ὅτι ἡ αντιμετώπιση τοῦ εθνικοῦ προβλήματος κυριαρχοῦσε στην προοπτική ὄλων τῶν πολιτικῶν παρατάξεων δὲν επέτρεψε στα κόμματα νὰ ἀσχοληθῶν οὐσιαστικά με τὰ οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα τοῦ κυπριακοῦ λαοῦ ὥστε νὰ συμβάλουν στη διαμόρφωση τοῦ πολιτικοκοινωνικοῦ πλαισίου πὸν θὰ ἀνταποκρινόταν στις πραγματικές συνθήκες τῆς κυπριακής κοινότητας.

Στὴ σημερινή φάση τοῦ Κυπριακοῦ ἐπιβάλλεται περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη φορά νὰ δημιουργηθεῖ ἕνα ἰσχυρὸ ἐσωτερικὸ μέτωπο και νὰ τονωθεῖ τὸ ἀγωνιστικὸ φρόνημα τοῦ ἑλληνοκυπριακοῦ λαοῦ. Αὐτοὶ οἱ δύο παράγοντες εἶναι και οἱ πιὸ καθοριστικοὶ τῆς ἐσωτερικῆς πολιτικῆς εξέλιξης. Δὲν εἶναι ὁμως δυνατό νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ ἐπιστράτευση τῶν λαϊκῶν δυνάμεων χωρίς τήν κάθαρση τῆς πολιτικῆς ζωῆς, τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ, τῶν σωμάτων ἀσφαλείας, ἀπὸ ἐκείνους πὸν ἀποτελοῦν προγεφύρωμα ξένων σχεδίων και ἀπὸ ἐκείνα τὰ στοιχεῖα πὸν συνειδητὰ ἐξυπηρετοῦν ξένα συμφέροντα ἢ ἐμμένουν σὲ ἀντιδημοκρατικές διαδικασίες. Πρωταρχική ἐπίσης σημασία ἔχει και ἡ συμμετοχή τοῦ λαοῦ στη διαδικασία γιὰ τὴ λήψη ἀποφάσεων σὲ ζωτικὰ θέματα πὸν ἀφοροῦν τήν Κύπρο.

Μετὰ τήν ἐπιστροφή τοῦ Προέδρου Μακαρίου στην Κύπρο, τὸν Δεκέμβρη τοῦ 1974, και ἀφοῦ οἱ προσπάθειές του γιὰ τὸ σχηματισμὸ πολιτικῆς κυβέρνη-

σης εθνικῆς ἐνότητας συνάντησαν ἔντονη ἀντίδραση ἀκόμη και ἀπὸ «κύκλους» πὸν θεωροῦνταν «φιλικὰ προσκείμενοι» στὸν Ἀρχιεπίσκοπο, συγκροτήθηκε τὸ Ἐθνικὸ Συμβούλιο πὸν ἀποτελεῖται ἀπὸ εκπροσώπους τῶν κομμάτων και συμβάλλει, με τις κοινές συνεδριάσεις του με τὸ Ὑπουργικὸ Συμβούλιο, στη λήψη ἀποφάσεων γιὰ τὸ Κυπριακό. Παρ' ὅλα αὐτὰ τήν εὐθύνη τῶν ἀποφάσεων ἔχει τελικὰ ἡ κυβέρνηση, ἔνω τὸ Ἐθνικὸ Συμβούλιο ἀποτελεῖ ἀπλῶς «συμβουλευτικὸ σῶμα», χωρίς ὁμως νὰ ὑποτιμάται ἡ συμβολή του στην πιὸ συγκροτημένη καθοδήγηση τοῦ ἀγώνα γιὰ τήν ἐπίλυση τοῦ εθνικοῦ θέματος, ὅπως ἀποδείχθηκε κατὰ τήν κρίση πὸν προκάλεσε ἡ συμπεριφορά τοῦ Γλαύκου Κληρίδη στις διακοινοτικές.

Οἱ ἐκλογές τῆς 5ης Σεπτεμβρίου εἶναι δυνατόν νὰ συμβάλουν στη γνήσια ἀντιπροσώπευση τῆς λαϊκῆς θέλησης. Ἀρκεῖ, φυσικά, νὰ ἀποφευχθοῦν τὰ λάθη τοῦ παρελθόντος, ὅταν οἱ ἔδρες τῆς ὑπὸ ἀνάδειξη Βουλῆς κατανέμονταν προεκλογικά με κοινή συμφωνία ὄλων τῶν κομμάτων και ὁ λαὸς ἀπλῶς ἐπικύρωνε τὴ διακομματικὴ διανομή. Ἀφοῦ τελικὰ δὲν καθιερώθηκε ὡς ἐκλογικὸ σύστημα ἡ ἀπλή ἀναλογική, ὅπως ζήτησαν τὸ ΑΚΕΛ και ἡ ΕΔΕΚ, ἡ προεκλογική και μετεκλογική συνεργασία τῶν κομμάτων ἐκείνων πὸν βάση τοῦ προγράμματός τους θέτουν τήν ὑποστήριξη τῆς πολιτικῆς τοῦ Μακαρίου στοῦ εθνικοῦ θέματος, ἀποτελεῖ τὸν μόνο τρόπο ἐξουδετέρωσης τῶν ἀντιδημοκρατικῶν δυνάμεων και σταθεροποίησης τῆς εθνικῆς ἐνότητας.

Ἄν και ἡ Βουλὴ ἔχει περιορισμένες ἀρμοδιότητες πρὸς ὄφελος τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας, ἡ σύνθεσή της πρέπει νὰ εἶναι τέτοια πὸν νὰ μὴ δημιουργεῖ στοὺς ἀμερικανοτουρκικοὺς κύκλους ἐλπίδες γιὰ νέα συνωμοσία. Γιατὶ ὁ πρόεδρος τῆς Βουλῆς δὲν εἶναι ἀπλῶς ὁ πρόεδρος τοῦ νομοθετικοῦ σώματος ἀλλὰ και ὁ ἀντικαταστάτης και σημαντικότερος συνεργάτης τοῦ προέδρου τῆς Δημοκρατίας. Ἐὰν λοιπὸν ὁ νέος πρόεδρος τῆς Βουλῆς δίνει τήν ἐντύπωση ὅτι θὰ ἀποδεχόταν «σχέδια» πὸν ἀπορρίπτει ὁ Πρόεδρος Μακάριος και ὁ κυπριακὸς λαὸς και ὅτι συντάσσεται με κύκλους πὸν ἀντιστρατεύονται τὴ λαϊκὴ θέληση, τότε ἡ συνωμοσία σὲ βάρος τῆς Κύπρου θὰ συνεχιστεῖ. Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς οἱ προσεχέες ἐκλογές ἀποκοτῶν ἀποφασιστικῆς σημασίας τόσο ὅσον ἀφορὰ τήν ὀριστικὴ διαμόρφωση τῶν πολιτικῶν δυνάμεων ὅσο και γιὰ τὴ σωστή και πλήρη ἀξιοποίηση τοῦ λαϊκοῦ παραγόντα.

Αὐγουστος 1976

ΕΑΜ:

ιστορία και ιδεολογία

Προϋποθέσεις για μια έπιστημονική θεώρηση του ΕΑΜ

του *Αγγελου Έλεφάντη

Ἡ πληθώρα δημοσιευμάτων—μαρτυρίες πρωταγωνιστῶν, δημοσίευση ἀρχείων, μυθιστορίες, βιογραφίες ἀγωνιστῶν, δοκίμια, ἐκθέσεις, μονογραφίες, δημοσιογραφικὲς καμπάνιες, τοπικὲς ἱστορίες, γενικότερες ἱστορικὲς συνθέσεις κ.λπ.— ἀλλὰ καὶ τὸ γενικευμένο ἐνδιαφέρον τοῦ κόσμου ποὺ κατάφερε νὰ ξεπεράσει τὸ ἀδιέξοδο τοῦ ἀντικομμουνισμοῦ, δίνουν στὴν ἱστορία τῆς Ἀντίστασης μερικὲς δυνατότητες ποὺ παλαιότερα δὲν εἶχε. Εἶναι γεγονός ὅτι σήμερα μπορεῖ ὄχι μόνον νὰ ἱστορηθεῖ τί πραγματικὰ ἐγινε τὴν περίοδο αὐτή, καὶ ἡ ἐξιστόρηση νὰ ἔχει πολλὲς ἐλπίδες γιὰ ἀντικειμενικότητα, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐπιχειρηθεῖ μιὰ γενικότερη θεώρηση τοῦ ἀντιστασιακοῦ φαινομένου.

...Εἶναι δυνατό μὲ ὀρισμένες προϋποθέσεις. Σ' αὐτές, πρωταρχικὴ σημασία ἔχει ἡ προσπάθεια νὰ στραφεῖ ἡ ἱστορικὴ ἐρευνα πρὸς τοὺς γενικότερους, ντόπιους καὶ διεθνεῖς, κοινωνικοὺς, πολιτικοὺς, ταξικoὺς, ἰδεολογικοὺς ὅρους διαμόρφωσης τῆς Ἀντίστασης, τῶν ἀντιστασιακῶν ὁργανώσεων καὶ τῆς δράσης τους, ὅρους ὀλοφάνερα παραμελημένους μέχρι σήμερα. Καὶ μιὰ τέτοια στροφὴ θὰ ἔδειχνε ἀφενὸς τὸ διεθνὲς πλαίσιο ὅπου ἐγγράφεται καὶ ἡ ἑλληνικὴ περίπτωση, τίς γενικὲς τάσεις ποὺ ἐπιβεβαιώνονται σ' ὅλη τὴν Εὐρώπη κατὰ τὸν Β' παγκόσμιον πόλεμο, τίς ἐπιρροές, συνεπῶς, ποὺ δέχεται ἡ ἑλληνικὴ ἀντίσταση ἀπὸ διεθνεῖς παράγοντες, καὶ ἀφετέρου θὰ ὑπογραμμίζονταν οἱ ἑλληνικὲς ἰδιομορφίες ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ τίς ἰθαγενεῖς συνιστώσες. Ἡ ἀνάδειξη λοιπὸν τῶν γενικῶν ὁρων καὶ ἡ ἀξιολόγησις τῶν παραγόντων μπορεῖ νὰ ξεκολλήσῃ τὴν ἱστορία ἀπὸ τὸ τέλος τῆς ἄκρατης ἰδεολογικοποίησης ὅπου ἔχει βυθιστεῖ. Γιατί ἡ ἀπόλυτη ἰδεολογικοποίηση τῆς ἱστορίας καὶ ἡ ὑπο-

ταγὴ τῆς στὶς ἐκ τῶν ὑστέρων πολιτικὲς ἐπιλογὲς ἀποτελοῦν θανάσιμο κίνδυνο: γιὰ τὴν ἱστορικὴ γνῶσι μὰ καὶ γιὰ τὸ εἶδος τῆς ἰδεολογικῆς τροφῆς ποὺ προσφέρεται στὸν κόσμο.

Ἡ ἱστορία τῆς Ἀντίστασης καὶ εἰδικὰ ὁ ρόλος καὶ ἡ θέση τοῦ ΕΑΜ σ' αὐτὴν, ἀποτελεῖ, νομίζω, κραυγαλέα περίπτωση μυθολογίας. Εἰδικότερα δὲ οἱ γενικὲς ἐρμηγνείες (θεωρίες) οἱ σχετικὲς μὲ τὴ διαμόρφωση τοῦ ΕΑΜ κινοῦνται σὲ μιὰ γκάμα ποὺ πάει ἀπὸ τὴν πλαστογράφηση ὡς τὸ ρομαντισμὸ καὶ τὸ μελόδραμα. Δηλαδή:

Ἀπὸ τὴν μιὰ μεριὰ ἔχουμε ἓνα γεγονός: στὶς 27 Σεπτεμβρίου 1941 οἱ ἀντιπρόσωποι τριῶν μικρῶν κομμάτων τῆς ἀριστερᾶς καὶ οἱ ἀντιπρόσωποι συνδικαλιστικῶν ἐργατικῶν ὁργανώσεων υπέγραψαν τὸ ἰδρυτικὸ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀπελευθερωτικοῦ Μετώπου. Ἡ ὁργάνωσις αὐτὴ, ποὺ τότε σχεδιάστηκε στὸ χαρτί, τρία χρόνια ἀργότερα θὰ ἔχει πανελλήνια ἀπήχησι: ριζωμένη σὲ ὅλους τοὺς κοινωνικοὺς χώρους, τοῦ χωριοῦ καὶ τῆς πόλης, θὰ μετατραπῆ σὲ τεράστια λαϊκὴ ὁργάνωσις. Ἐχει περίπου ἐνάμισι ἑκατομμύριο μέλη, δεκάδες χιλιάδες στρατὸ (τακτικὸ καὶ ἐφεδρικό) καὶ συμμετέχει μὲ ἕξι ὑπουργοὺς στὴν κυβέρνησις «Ἐθνικῆς Ἐνότητος».

Καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἀνακύπτει ἓνα ἐρώτημα: Ποῦ ὀφείλεται αὐτὴ ἡ ἱλιγγιώδης πορεία;

Ἀναδιφώντας στὴν μέχρι πρὶν δυὸ τρία χρόνια σχετικὴ φιλολογία, δύο τύπους ἐξηγήσεων θὰ βροῦμε, μὲ πολλὲς παραλλαγὲς ἢ καθεμιά: τὴν ἐξήγησι τῆς δεξιᾶς καὶ τὴν ἐξήγησι τῆς ἀριστερᾶς. Καὶ οἱ δύο, ἀνεξάρτη-

τα από το καταπόσο καταφέρνουν να προσεγγίσουν την ιστορική πραγματικότητα της εποχής, είναι θεωρίες υποταγμένες σε πολιτικές αναγκαιότητες. Είναι στρατευμένες. Φτιάχτηκαν από την ανάγκη να πολεμήσουν την αντίθετή τους, από τις ανάγκες της πολιτικής πρακτικής που πάχιζε να βρει τα πειστικά για τους οπαδούς και τα αποστομωτικά για τους αντίπαλους επιχειρήματα, εν ανάγκη να προσφέρει έναν δικαιωτικό μύθο. Από την άποψη αυτή η ιστορική θεώρηση της δεκαετίας 1940-50 είναι απόλυτα «ιδεολογικοποιημένη». Ιστορία και ιδεολογία συμπιέζονται εις βάρος της ιστορικής γνώσης. Συχνά, ή απλή καταγραφή των συμβάντων της περιόδου, οι νέες σχέσεις που διαμορφώνονται, το νόημα που μέσα τους κρύβουν τα γεγονότα, διαστρεβλώνονται από το εκάστοτε πολιτικό και ιδεολογικό δόγμα των έρμηνευτών· οι συνειδητές αποσιωπήσεις όπως και τα μνημονικά παραστρατήματα βρίθουν στη σχετική φιλολογία. Άς δούμε όμως κάπως αναλυτικότερα τις δυο αντίπαλες θεωρήσεις:

α. 'Η «θεωρία» της δεξιάς

Θά ήταν σωστότερο να πούμε: ή θεωρία που προβάλλεται από τους διάφορους πολιτικούς, ιδεολογικούς και επιστημονικούς εκπροσώπους του ελληνικού αστικού κόσμου. Από την άποψη αυτή οι συγκεκριμένοι εκφραστές της θεωρίας δεν κατατάσσονται αναγκαστικά στο πολιτικό προσωπικό των εκάστοτε κομμάτων της δεξιάς μά στο ένγενει πολιτικό προσωπικό του ελληνικού αστισμού, στην ένγενει αστική πολιτική τάξη και τους ιδεολόγους της. Όλος αυτός ο κόσμος μέχρι πρότινος άκουγε στο όνομα «έθνικόφρων παράταξις». Ο όρος δηλοϊ όχι μόνο την άφοσίωση στην αστική νομιμότητα μά, κατά κάποιον περίεργο γλωσσικά τρόπο, και τον πατριωτισμό, δηλαδή τη συζητήσιμη και θεμιτή έκδοχή των πολιτικών πραγμάτων του τόπου μας...

Στά μάτια λοιπόν του έθνικόφρονος κόσμου το ΕΑΜ είναι άποτέλεσμα μιάς δράσης του ΚΚΕ που βασίστηκε στη *συνωμοσία*, την *άπάτη* και την *τρομοκρατία*.

Θά δώσουμε ένα και μόνο παράδειγμα: Την εκτίμηση του Γεωργίου Παπανδρέου για ή διαδικασία ανάπτυξης και την πολιτική ουσία του ΕΑΜ:

«Το ΚΚΕ ανέπτυξεν όλην την συνωμοτικήν του δραστηριότητα υπέρ του άπελευθερωτικού άγώνος εις τον όποιον κατόρθωσε να προβαδίσει χάρις εις την μακράν του έπαναστατικήν παράδοσιν και όργανωσίν του. (...) Το ΕΑΜ υπήρξε πράγματι μεγάλη έθνική και ήθική και λαϊκή δύναμις. Έπροκάλεσε με την εμφάνισίν του την μέθην της άπελευθερώσεως και έστηρίχθη όχι άπλώς εις την συγκατάθεσιν αλλά εις τον ένθουσιασμόν, εις την ψυχικήν κατάκτησιν του λαού και ιδίως της νεότητος. Ο λαός άντελαμβάνετο ότι ή σημαία του έθνικού άγώνος έχρησιμοποιείτο υπό της κομμουνιστικής ήγεσίας του ΕΑΜ δια την προετοιμασίαν της μετακατοχικής δυναμικής επικρατήσεως, δια την βίαιαν κατάληψιν της εξουσίας εκ μέρους του ΚΚΕ»¹.

Η κρίση αυτή για το ΕΑΜ έχει σημασία όχι μόνο γιατί ο Γεώργιος Παπανδρέου υπήρξε ο Πρωθυπουργός της Άπελευθέρωσης, ο άστος ήγέτης την εποχή της στρατιωτικής επέμβασης των Άγγλων, όχι μόνο γιατί

το πολιτικό του έργο αυτής της περιόδου (και ιδιαίτερα στα «Δεκεμβριανά») δέν άμφισβητήθηκε από κανέναν αστό πολιτικό-ιδεολόγο,² αλλά, από την άποψη που εξετάζουμε το ζήτημα κυρίως, γιατί ήταν ο επιφανεότερος φιλελεύθερος ήγέτης όλης της μεταπολεμικής περιόδου, ως το θάνατό του, το 1968.

Πάντως, στη βάση αυτή αναπτύχθηκε μιά τεράστια φιλολογία και μιά άκόμη μεγαλύτερη προφορική παράδοση που παρουσιάζει όλες τις άποχρώσεις του ίδιου φάσματος: από τις κομψές εκφράσεις στα χείλη και την πένα επιδέξιων άκαδημαϊκών ως τις χονδροειδείς και εκχυδαϊσμένες της καθημερινής δημοσιογραφικής και άστυνομικής πρακτικής. Με δυο λόγια αυτή ήταν περίπου ή επιχειρηματολογία της επίσημης, της «έθνικόφρονος Έλλάδος», δηλαδή του κράτους των νικητών που ιστόρησαν τη νίκη τους με τα κριτήρια της δικιάς τους αλήθειας.

Για τον ελληνικό αστισμό, λοιπόν, οι κομμουνιστές σκάρωσαν το ΕΑΜ συνδυάζοντας συνωμοτική δράση (μιά και είχαν πείρα), άπάτη (έκμεταλλούμενοι τά άγνα αισθήματα των Έλλήνων, και ιδιαίτερα της νεολαίας, που ήθελαν να πολεμήσουν τον κατακτητή) και την τρομοκρατία (για όσους δέν άποδέχονταν τους άπώτερους σκοπούς τους, δηλ. τη βίαιη κατάληψη της εξουσίας). Έπομένως τά πάντα έχουν τη ρίζα τους στη δολιότητα μερικών άντικοινωνικών στοιχείων, τά όποια επιπλέον ήταν ξενόδουλα. Βέβαια, για τις πολιτικές και κοινωνικές αίτιες που συντέλεσαν στην ανάπτυξη του ΕΑΜ, για τον συγκεκριμένο τρόπο δράσης των ανθρώπων και των πολιτικών δυνάμεων, των μικρών και των μεγάλων, των παλιών και των νέων, άς μη γίνεται λόγος. Για τά ζητήματα αυτά ή άφέλεια συναγωνίζεται τον έμπειρισμό και τον πιο άκρατο υποκειμενισμό, όταν ή ιδιοτέλεια, ή συνειδητή άπόκρυψη και ή πλαστογράφηση δέν είναι έξοφθαλμες.

Είναι φανερό ότι κανένας σήμερα δέν μπορεί να στηριχτεί στις «έθνικόφρονες» μεθοδολογικές κατηγορίες για να διαμορφώσει έρμηνευτικές έννοιες, και το περιγραφικό πλαίσιο της ιστορίας της αντίστασης. Όσο ή μεθοδολογία αυτή όσο κι αν είναι υποτιμώδης είχε συγκεκριμένους πολιτικούς σκοπούς. Μολονότι παρακάμπτε το έαμίτικο φαινόμενο, βιάζεται να πείσει πόσο έπιτακτική και αναγκαία ήταν ή φουσική, ή πολιτική και ή ήθική εξόντωση των έαμιτών. Θέλησε δηλαδή να λειτουργήσει, και ως ένα όρισμένο σημείο το πέτυχε, ως δικαίωση της καταπίεσης. Ο δικαιωτικός μύθος του «ΕΑΜ-τέρατος» (έτσι άλλωστε άπεικονίστηκε και στις προπαγανδιστικές άφισες του άντικομμουνισμού: τέρας πολυκέφαλο και αίμοσταγές) ήταν ένα χρήσιμο όπλο στα χέρια της δεξιάς.

Μέχρι πρότινος —γιατί στη διάρκεια της στρατιωτικής δικτατορίας και ιδιαίτερα μετά από την πτώση της τά πράγματα έχουν κάπως αλλάξει— ή «ιστορία» γραφόταν έτσι: το ΕΑΜ είναι προίον συνωμοσίας, άπάτης και τρομοκρατίας.

β. 'Η έρμηνεία της άριστεράς

Η έρμηνεία της άριστεράς, και ιδιαίτερα του ΚΚΕ, έχει χαρακτήρα επίσης δικαιωτικό. Έπειδή όμως πρόκειται για προσπάθεια δικαίωσης άπέναντι στην κατάφωρη ιστορική πλαστογράφηση της δεξιάς, που

κατηγορούσε το ΚΚΕ ως άντεθνικό κόμμα, κεντρικό μοτίβο έγινε η προσπάθεια να αποδειχτεί ότι το ΕΑΜ ήταν καρπός και έκφραση της πολιτικής της εθνικής ενότητας. Ένα επίσημο κείμενο του ΚΚΕ, πριν από τη διάσπασή του, όπου το ίδιο το κόμμα κρίνει το ρόλο του στην έαμική επιτυχία, είναι άρκετά χαρακτηριστικό:

«Στις δύσκολες αυτές στιγμές το ΚΚΕ πρώτο σήκωσε τη σημαία του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα(...). Η ανάδειξη της εργατικής τάξης σε ηγεμόνα της αντιφασιστικής αντιμπεριαλιστικής συμμαχίας είχε προετοιμαστεί από τη μακρόχρονη δουλειά του κόμματος, από τις ιστορικές αποφάσεις της 6ης Όλομέλειας του 1934, τη συνεπή αντιμπεριαλιστική πάλη που έκανε το κόμμα. Ήταν καρπός της εθνικής ενότητας που εφάρμοσε το κόμμα από τις πρώτες μέρες της εθνικής αντίστασης, της αυτοθυσίας, της μαχητικότητας και του πρωτοποριακού ρόλου της εργατικής τάξης»³.

Εδώ έχουμε μίαν άλλη περίπτωση ιδεολογικοποίησης της ιστορίας, διαφορετικής ποιότητας και διαφορετικής σκόπευσης σε σχέση με την επιχειρηματολογία της δεξιάς. Όσα λέει το ΚΚΕ για το ΕΑΜ και τη δράση του είναι αληθινά και αληθοφανή ταυτόχρονα. Αληθινά γιατί τα προβαλλόμενα στοιχεία είναι όλα πραγματικά. Π.χ. ότι το ΚΚΕ πρώτο σήκωσε τη σημαία του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα, ότι η εργατική τάξη έδειξε μαχητικότητα και αυτοθυσία και ότι την περίοδο της αντίστασης, μέσω του ΚΚΕ, τόνισε τον πρωτοποριακό-ηγεμονικό χαρακτήρα της. Και αληθοφανής γιατί τα προβαλλόμενα στοιχεία, καιτοι πραγματικά, δεν αποτελούν τις πραγματικές αιτίες της διαμόρφωσης και ισχυροποίησης του ΕΑΜ. Ένα άλλο χαρακτηριστικό γνώρισμα της έρμηνης του ΚΚΕ, χαρακτηριστικό κι αυτό της δικαιωτικής προσπάθειας, είναι η έξαρση της οργανωτικής ρύθμισης και πρόβλεψης, η έξαρση της ορθότητας της γραμμής του κόμματος (μάλιστα, χωρίς διαφοροποιήσεις από το 1934). Καθιερώνει δηλαδή μιὰ σχέση αίτιου προς αποτέλεσμα ανάμεσα στην «όρθη πολιτική» του κόμματος, την οργανωτική αντιμετώπιση των σχετικών ζητημάτων και την ανάπτυξη της έαμικής αντίστασης. Όταν όμως εκθειάζει την πολιτική της «εθνικής ενότητας», στην πραγματικότητα δεν περιγράφει την τότε κατάσταση αλλά απλώς υπερασπίζεται μιὰ εκ των υστέρων πολιτική επιλογή, που διατυπώνεται το 1958, και η οποία, για να αποκτήσει ιστορικές ρίζες, παρουσιάζεται σαν πράγματι να ίσχυε και την εποχή της Αντίστασης. Όσοι τότε η εθνική ενότητα, αν και καθημερινά προπαγανδιζόταν, αν και έγιναν άπειρες προσπάθειες για την υλοποίησή της, αν και προς στιγμήν φάνηκε ότι ευοδώνεται —μετά τη συγκρότηση της κυβέρνησης «Εθνικής Ενότητας», το καλοκαίρι του 1944, στην οποία μετείχαν 6 έαμικές υπουργοί, εκ των οποίων 3 κομμουνιστές— όλοι ξέρουν ότι ποτέ δεν υλοποιήθηκε. Πραγματικά, αν εξετάσουμε από κοντά την προχωρητική διαδικασία της Αντίστασης και του αντίρτικου από το 1941 ως την απελευθέρωση, είμαστε υποχρεωμένοι να σταθούμε στη διαδοχή περιστατικών θερμού και ψυχρού εμφυλίου πολέμου, υπόκωφου ή κηρυγμένου, που χαρακτήριζε τις σχέσεις των αντιστασιακών οργανώσεων της άριστερας και της δεξιάς, του ΕΑΜ και του άστικου κόσμου. Και μάλιστα, όσο προχωρούμε προς

την απελευθέρωση είμαστε υποχρεωμένοι να διαπιστώσουμε ότι το σύνολο του άστικου κόσμου έχει συγκροτήσει έναν ένιαίο συνασπισμό που χαρακτηρίζεται από μαχητικό και ανένδοτο αντίεαμισμό. Νά πως περιγράφει ο δημοσιογράφος Τζελέπης⁴ το πολιτικό κλίμα της εποχής: «Βενιζελικοί, ρεπουμπλικάνοι, βασιλικοί, μεταξικοί φιλελεύθεροι ή συντηρητικοί, αν και διασπασμένοι μεταξύ τους στο πολιτικό επίπεδο, βρίσκονται ενωμένοι —θα μπορούσαμε να πούμε υπό τη γερμανική αλγίδα— ενάντια στον κοινό κίνδυνο, το ΕΑΜ(...)». Όλοι αυτοί οι φιλελεύθεροι, όλοι ετούτοι οι δημοκράτες είναι σύμφωνοι με τους ολοκληρωτικούς μεταξικούς και τους αντιδραστικούς βασιλικούς στους οποίους δεν θα διστάσουν να δώσουν το χέρι για να σώσουν την Ελλάδα από τον κομμουνισμό».

Η όξυδερκής διαβεβαίωση του Τζελέπη δεν είναι «άποψη» αλλά περιγραφή μιὰς πραγματικής κατάστασης. Εθνική ενότητα δεν υπήρξε ούτε όταν υπογράφηκε το ιδρυτικό του ΕΑΜ, ούτε όταν συγκροτήθηκε το Κοινό Στρατηγείο Ανταρτικών Όμάδων, ούτε όταν υπογράφηκε το «Συμβόλαιον του Λιβάνου» ούτε όταν σχηματίστηκε η κυβέρνηση «Εθνικής Ενότητας».

Η έρμηνης λοιπόν της άριστερας ενώ από την μιὰ δείχνει ότι το ΚΚΕ ήταν όντως εθνικό κόμμα, από την άλλη προσπαθεί a posteriori να δικαιολογήσει και να θεμελιώσει μιὰ νέα πολιτική επιλογή. Έτσι η Άριστερά μη προτείνοντας μιὰ εξήγηση με συνοχή και αντιστοιχία προς τα ιστορικά γεγονότα, καταλήγει σ' έναν φαύλο κύκλο: επιβεβαιώνει αυτό που θά' πρεπε να αποδείξει. Γιατί ακριβώς έτσι στοχάζεται όταν διατείνεται ότι η «ήγεμονία της εργατικής τάξης ήταν καρπός (...) του πρωτοποριακού ρόλου της εργατικής τάξης». Σ' αυτή την τέλεια ταυτολογία το αποτέλεσμα μιὰς διαδικασίας ταυτίζεται με τη βαθύτερη αίτια του. Και συνακόλουθα, ερωτήματα όπως γιατί η τεράστια έαμική κινητοποίηση έγινε δυνατή, πως πραγματοποιήθηκε συγκεκριμένα αυτή η πρωτοφανής στην ιστορία μας προαγωγή, και ποιά η φύση του φαινομένου, μένουν αναπάντητα. Και θά' μένουν αναπάντητα όσο χρησιμοποιείται αυτή η έμπειρική και ιδεολογίζουσα μεθοδολογία. Το ίδιο θα μπορούσαμε, έντελώς πρόχειρα, να πούμε για το τεράστιο πρόβλημα της οργανωτικής έτοιμότητας του ΚΚΕ. Λογουχάρη, πολλά αξιόλογα δημοσιεύματα έχουν δείξει ότι όταν το ΕΑΜ ξεκινά το έργο του, το ΚΚΕ είναι εξαρθρωμένο, ή ήγεια του και τα στελέχη του βρίσκονται στις φυλακές και τα στρατόπεδα της μεταξικής δικτατορίας, οί δυνατότητες των υπολειμμάτων των κομματικών οργανώσεων μηδαμινές. Γι' αυτό, όχι μόνο δυσπιστούμε διαβάζοντας ότι το ΚΚΕ ήταν έτοιμο να αντιμετωπίσει τα τρομερά ζητήματα που έθετε η νέα φάση του αντιφασιστικού αγώνα, αλλά και άρνούμαστε κατηγορηματικά παρόμοιες έκτιμήσεις που μετά βίας καταφέρνουν να κρύψουν την ιδεοληψία του άλάνθαστου της κομματικής ήγείας.

Στο σημείωμα αυτό δεν θα αποπειραθώ να περιγράψω τον τρόπο συγκρότησης του ΕΑΜ ούτε να εξετάσω το χαρακτήρα του. Θα προσπαθήσω όμως να έπισημάνω όρισμένα προβλήματα μεθοδολογικού χαρακτήρα που σχετίζονται με τους πολιτικούς μηχανισμούς,

μηχανισμούς χάρη στους οποίους αναπτύχθηκε το ΕΑΜ.

Δέν θα ήταν υπερβολικό να τονιστεί ότι βασικό γνώρισμα του Β' παγκόσμιου πολέμου ήταν η στράτευση των λαϊκών μαζών, είτε στον τακτικό στρατό της χώρας τους είτε στις στρατιές της αντίστασης. Είδαμε στην Ελλάδα, όπως και σ' όλη την Ευρώπη, αυτή την καταπληκτική και γενικευμένη εκδήλωση. Το νέο που συντελείται είναι η άμεση επέμβαση των μαζών, που διεκδικούν το ρόλο αυτόνομου ιστορικού πρωταγωνιστή, ύστερα από την παταγώδη αποτυχία των κυβερνήσεων τους και των κυρίαρχων τάξεων εμπρός στη φασιστική επιβολή. Οί μάζες εκφράζονται μέσα στο δικό τους «ιστορικό μπλόκ», σε αντίθεση με την αστική ιδεολογία, σε αντίθεση με την πολιτική του αστικού κόσμου. 'Απ' αυτή την άποψη δέν υπάρχει κάποια ελληνική ιδιαιτερότητα, αλλά επιβεβαίωση και στην Ελλάδα μιας γενικής τάσης.

Στην ελληνική περίπτωση επιβεβαιώνεται επίσης μια άλλη γενική τάση που συναντάμε σ' όλη την αντιτασιακή Ευρώπη: η σύγκρουση δεξιών και αριστερών αντιτασιακών οργανώσεων, ο αντιθετικός τους, τελικά, χαρακτήρας. Στην Ελλάδα η σύγκρουση θα γνωρίσει ιδιαίτερη σφοδρότητα, πράγμα όχι τυχαίο βέβαια, αλλά και τούτο γέννημα κάποιων εγγενών συνθηκών. Μια άλλη γενική τάση που επαληθεύεται και στην περίπτωση της Ελλάδας είναι ότι αλλάζει παντελώς, σε σχέση με την προπολεμική περίοδο, το πολιτικό σκηνικό, το είδος και ο ρόλος των πολιτικών δυνάμεων που πρωταγωνιστούν: δηλαδή των πολιτικών δυνάμεων της 'Αντίστασης. Για τὸ σημείο αυτό, και με γενικό τρόπο βέβαια, θα μπορούσαμε να πούμε ότι τὰ αστικά κόμματα παθαίνουν ένα είδος καθίζησης. Τη θέση τους θα πάρουν οί αντιτασιακές οργανώσεις. 'Αλλά στο μεταξύ η ιδεολογική και η πολιτική τους αποδυνάμωση έχει αφήσει ένα σημαντικό πολιτικό κενό που επιτρέπει την ανάπτυξη των αντιτασιακών οργανώσεων της αριστεράς.

Για να φανούν οί αλλαγές που συντελούνται με την έναρξη της 'Αντίστασης, πρέπει να σκεφτούμε τί ίσχυε την προπολεμική περίοδο. Στην Ελλάδα κατά τον μεσοπόλεμο οί λαϊκές μάζες ζούσαν στο περιθώριο των πολιτικών ανταγωνισμών: η κίνησή τους ήταν συναρτημένη με τη διαπάλη των αστικών κομματικών σχηματισμών: αν και στο επίπεδο της κοινωνικής πάλης εμφανίζουν μια αναμφισβήτητη ζωντάνια, δέν καταφέρνουν να αποκτήσουν την αντίστοιχη πολιτική συνείδηση και ιδεολογία, και να ανταμώσουν τις πρωτοπορίες. 'Η καλύτερα, η πολιτική πρωτοπορία δέν καταφέρνει να εκφράσει τον κοινωνικό ριζοσπαστισμό των λαϊκών μαζών. Στη διάρκεια του μεσοπολέμου η οργανική ζεύξη εργατικών, πολιτικών οργανώσεων (κυρίως του ΚΚΕ) και εργαζομένων μαζών, άκομη και στις ευτυχέστερες στιγμές της, δέν έχει πραγματοποιηθεί. Οί λόγοι είναι πολλοί: έχουν σχέση με τις ιστορικές συνθήκες διαμόρφωσης του εργατικού κινήματος στον τόπο μας, με την ανάπτυξη του σοσιαλιστικού κινήματος, με τὸ χαρακτήρα των αστικών κομμάτων, με τὰ δομικά χαρακτηριστικά της ελληνικής εργατικής τάξης και τὸν γενικότερο ταξικό ιστό της ελληνικής κοινωνίας του μεσοπολέμου· έχουν σχέση τέλος με τὸ ίδιο τὸ ΚΚΕ, τὴν πολιτική του και τὴν ποιότητα της οργάνωσής του.

'Ηδη όμως η απόκρουση του ιταλικού φασισμού

κατὰ τὸν ἑλληνοϊταλικὸ πόλεμο ἦταν μιὰ πρώτη, νέας ἱστορικής ποιότητας, ἐκδήλωση τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ σημαδιακὴ ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις: ἐκδήλωση ὑψηλοῦ πατριωτισμοῦ, ἔκφραση ἀντιφασιστικοῦ φρονήματος, ἔκφραση «ἱστορικής πρωτοβουλίας» καὶ ταυτόχρονα προμήνυμα τῆς μελλοντικῆς ἀποδέσμευσῆς του ἀπὸ τὶς δυνάμεις ἐκείνες ποῦ, μέσα ἀπὸ τὸ ἀδιέξοδο τῶν ἀντιφάσεων τους, ὀδηγήθηκαν στὴ συνθηκολόγηση ἢ στὴ φυγὴ. Γιατὶ τὸ «ἐπίσημο» κράτος τοῦ μοναρχο-στρατιωτικοῦ συγκροτήματος, ποῦ κυβερνοῦσε ἀπὸ τὸ 1936, κατὰληξε ἐκεῖ: στὴ συνθηκολόγηση καὶ τὴ φυγὴ.

Οί λαϊκὲς μάζες ἐν συνεχείᾳ, στὴν εὐνοϊκὴ ἀλλὰ καὶ ὀδυνηρὴ συγκυρία τοῦ πολέμου, ξεπετάγονται αὐτόνομα καὶ πρωταγωνιστικὰ στὸ ἱστορικὸ προκείμενο. Πολιτικὴ τους ἔκφραση θὰ γίνουν τὸ ΕΑΜ καὶ τὸ ΚΚΕ, ὅπου θὰ λάβουν μέρος ὄχι σὰν ψηφοφόροι ἐκλογικῆς ἐκστρατείας ἀλλὰ σὰν φορεῖς τῆς ἱστορίας τους. Οί ὀργανώσεις αὐτές, μαχόμενες ἐναντίον τοῦ ξένου κατακτητῆ, πολιτικοποίησαν στὸ ἔπακρο ὅλα τὰ προβλήματα καὶ τὶς κοινωνικὲς σχέσεις, ἀντιτιθέμενες ὄχι μόνο στὸν ξένο φασισμό ἀλλὰ καὶ στὴ τὸπια ἀστική-μοναρχικὴ παράδοση. Οί αλλαγές ποῦ προκαλεῖ ἡ ἔαμικὴ περίοδος εἶναι τόσο βαθιές καὶ πολυσήμαντες, καὶ ἡ πολιτικὴ συνείδηση τοῦ λαοῦ προάγεται τόσο ἀλματικά, ὥστε ξεπερνιέται ὁ πατροπαράδοτος ἀνταγωνισμὸς τῶν πολιτικῶν δυνάμεων καὶ οί προπολεμικὲς ἀναφορές τῶν λαϊκῶν μαζῶν. Τὴ θέση τοῦ παλιοῦ ἀνταγωνισμοῦ βενιζελικῶν-ἀντιβενιζελικῶν παίρνει μιὰ νέα ἀντίθεση: ἡ ἀντίθεση τοῦ μπλόκ τῶν ἔαμικῶν δυνάμεων, με πρωταγωνιστὴ τὸ ΚΚΕ, καὶ τοῦ μπλόκ τῶν αστικῶν δυνάμεων, με κύριο στήριγμα καὶ καθοδηγητὴ τους 'Αγγλους. 'Ἐτσι, ἔγινε γιὰ πρώτη φορὰ κτήμα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἡ προοπτικὴ τῆς λαοκρατίας.

Τὸ φαινόμενο αὐτὸ παρουσιάζεται στὴ νεοελληνικὴ ἱστορία γιὰ πρώτη φορὰ. Καὶ ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη, στὴν περιοδολόγηση τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας, ἡ 'Αντίσταση ἀποτελεῖ βασικὴ τομὴ: τέλος μιᾶς περιόδου καὶ ἀρχὴ μιᾶς ἄλλης. Μετὴ τὴν έναρξη τοῦ Β' Παγκόσμιου ὀλοκληρώνεται καὶ τερατίζει μιὰ ὀλόκληρη φάση, ποῦ εἶχε ἀρχίσει μετὴ τὴν ἐπανάσταση τοῦ Γουδιοῦ τὸ 1909, καὶ μιὰ ἄλλη ἀρχίζει. Τὸ νέο δέν γεννιέται ἐπειδὴ, ἀπλὰ καὶ μόνο, ὑπῆρξαν ἀντιτασιακά γεγονότα μεγάλης ἔκτασης, οὔτε ἐπειδὴ θυσιάστηκε ὁ λαός, ἀλλὰ ἐπειδὴ ἀναδείχτηκαν νέοι ἱστορικοὶ πρωταγωνιστές.

'Η διαφορὰ εἶναι τεράστια. Στὴν προπολεμικὴ περίοδο πρωταγωνιστοῦσαν τὰ αστικὰ κόμματα: στὴν Κατοχὴ, τὸ ἔαμικὸ συγκρότημα καὶ οί ὀργανωμένες σ' αὐτὸ λαϊκὲς δυνάμεις.

Ξαναγυρίζουμε λοιπὸν στὸ ἀρχικὸ ἐρώτημα: ποῦ ὀφείλεται αὐτὴ ἡ βαθιὰ τομὴ; 'Ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα τῆς βίας, τῆς τρομοκρατίας καὶ τῆς εξαπάτησης;

Δέν θὰ ἀναφερθοῦμε τώρα στὰ περιστατικά ποῦ ἀνασκευάζουν αὐτὴ τὴ χοντροκοπιὰ. Οί λαοί, ὅπως ἔλεγε κάποιος Σύνταγμα τῆς Γαλλικῆς 'Επανάστασης, «ἔχουν ὑποχρέωση νὰ ἐπαναστατοῦν ἐναντία στὴν τυραννία». 'Ο ἑλληνικὸς λαός, ὅπως καὶ οί ἄλλοι λαοὶ τῆς κατεχόμενης Εὐρώπης, συνειδητοποίησε αὐτὸ του τὸ δικαίωμα καὶ τὸ ἔκανε πράξη: 'Αντίσταση. Καὶ ἡ πράξη αὐτὴ βρῆκε πολιτικὴ, ιδεολογικὴ καὶ ὀργανωτικὴ μορφή μέσα ἀπὸ τὸν τιτάνιο καὶ πρωτότυπο ἀγώνα

ό όποίος ανάδειξε μιá οργάνωση πού τó 1941 ύπήρχε μόνο στού χαρτί. Άλλά μέ άπάτες, συνωμοσίες και τρομοκρατία δέν γεννήθηκαν ποτέ λαϊκές οργανώσεις.

Μήπως ήταν άποτέλεσμα τής πολιτικής τής εθνικής ενότητας; Ή άποψη αύτή θέλει πολύ περισσότερη συζήτηση.

Ξέρουμε ότι τó θεωρητικό πρότυπο για τή διαμόρφωση τού ΕΑΜ βασιζόταν στις έπεξεργασίες τού 7ου συνεδρίου τής Κομμουνιστικής Διεθνούς τó 1935. Τó πρότυπο αύτό μέ βάση τó όποίο θα οργανωνόταν ή δράση τών κομμουνιστών για τήν άπόκρουση τής φασιστικής έπιβουλής είχε στόχο τή σύναψη συμμαχίας στην «κορυφή και τή βάση» τών κομμουνιστικών κομμάτων μέ όλες τις πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις πού άντικειμενικά τοποθετούνταν έξω άπό τόν πολιτικό χώρο τού φασισμού. Γι' αύτό άκριβώς άοκνες ήταν οί προσπάθειες τού ΚΚΕ νά συνεργαστεί, μέ όποιαδήποτε μορφή, μέ όλα τά άστικά κόμματα, άκόμη και μέ τούς βασιλικούς, προκειμένου νά άρχίσει και νά άναπτυχθεί ή κοινή δράση για τήν άπελευθέρωση τής πατρίδας.

Έδώ πρέπει νά άναρωτηθούμε άν ή γραμμή αύτή υλοποιήθηκε στούς κόλπους τού ΕΑΜ, άν δηλαδή τó ΕΑΜ ήταν όντως τó πλατύ άντιφασιστικό μέτωπο πολιτικών δυνάμεων, πού πάνε άπό τούς κομμουνιστές ως τά άστικά κόμματα, άκόμη και τις βασιλικές πολιτικές δυνάμεις.

Μιά πρώτη παρατήρηση δείχνει ότι στην ήγεσία τού ΕΑΜ, ως τó τέλος τού εθνικοαπελευθερωτικού άγώνα, ύπάρχουν μόνο άντιπρόσωποι κομμάτων τής άριστεράς, δηλαδή κομμάτων πού έχουν κάνει μιá ουσιαστική και ιδεολογική επιλογή για τήν ελληνική κοινωνία: τή σοσιαλιστική προοπτική. Αυτό ισχύει για τó ΚΚΕ, για τó Άγροτικό Κόμμα, για τήν ΕΛΔ και για τó ΣΚΕ. Στην κορυφή λοιπόν δέν πραγματοποιείται ή πλατιά άντιφασιστική συμμαχία, αλλά ένότητα σοσιαλιστικών δυνάμεων. Στη βάση; τί ήταν ό έαμικός κόσμος άπό κοινωνική άποψη; Και εδώ ή άπάντηση είναι κατηγορηματική: ή άστική τάξη και τά διάφορα τμήματά της, τά φιλελεύθερα και τά ολοκληρωτικά, τά «έθνικά» ή τά μεταπρατικά, τά μονοπωλιακά ή τά μη μονοπωλιακά, τά δημοκρατικά ή τά μοναρχικά, δέν μετείχαν στο ΕΑΜ, ούτε συνεργάστηκαν μ' αύτό. Άντίθετα τó πολέμησαν, «ψυχρά και θερμά». Άπό ταξική λοιπόν και πολιτική άποψη τó ΕΑΜ είναι μιá μορφή λαϊκής συμμαχίας, χωρίς ίχνος συμμετοχής άστικών κομμάτων (δέν έννοούμε άτόμων-άστών): ένα νέο, νέου τύπου πολιτικό όργανο, άγνωστο ως τά τότε στις πολιτικές παραγωγές τού ελληνικού συστήματος, πού ανέλαβε συγκεκριμένο ιστορικό ρόλο, τήν *άπελευθέρωση τής χώρας*. Και φιάχτηκε γιατί άνταποκρίθηκε μέ έπάρκεια στο ρόλο πού ανέλαβε.

Ταυτόχρονα, όμως, ή κοινωνική σύνθεση τού ΕΑΜ και ή πολιτική του επάνδρωση βοήθησαν νά άναδειχθούν όλα τά προβλήματα τής κοινωνικής και πολιτικής χειραφέτησης τού ελληνικού λαού. Και πραγματικά, στή χράνη τού άντιφασιστικού άγώνα μιá νέα πολιτική συνείδηση γεννήθηκε, μιá συνείδηση πού άναθερμαινόταν άπό τήν προσδοκία τής άνεξαρτησίας και τής κοινωνικής άπελευθέρωσης. Σ' αύτή τήν προσδοκία και τó γενικευμένο αίτημα για έλευθερία θα βρει κανείς τούς στόριους λόγους για τήν άνάπτυξη τής λαογέννητης οργάνωσης. Στη λογική τών πραγμά-

των ένυπήρχε και πραγματοποιήθηκε μιá άλματώδης μετατόπιση τού ελληνικού λαού πρós τά άριστερά. Γι' αύτό και ό πατροπαράδοτος άνταγωνισμός βενιζελικών και άντιβενιζελικών πολύ γρήγορα έχασε κάθε νόημα. Ό έξ άντικειμενός άνταγωνισμός τών λαϊκών κοινωνικών τάξεων και στρωμάτων μέ τήν άστική τάξη, πού ως τότε ήταν σκεπασμένος κάτω άπό άποπροσανατολιστικές ιδεολογίες, προκαταλήψεις και συνήθειες, ξεκαθαρίστηκε, βρήκε τήν ιδεολογική, τήν πολιτική και τήν οργανωτική του έκφραση. Ούτε αύτή ή «άριστεροποίηση» έμεινε χωρίς συνέπειες. Τó ΕΑΜ, μαχόμενο τόν ξένο φασισμό, προσέκρουσε στην παλαιά πολιτική τάξη, και άντίστροφα ή παλαιά πολιτική τάξη και οί Άγγλοι άντιστάθηκαν σθεναρά στη νέα πραγματικότητα ή όποία όραματιζόταν διαφορετικά τήν μεταπελευθερωτική Έλλάδα.

Άν λοιπόν στη ριζοσπαστικοποίηση τών μαζών άναγνωρίζουμε τó σημαντικότερο χαρακτηριστικό τής ελληνικής άντίστασης, δύσκολα θα μπορούσαμε νά παραδεχτούμε ότι τó φαινόμενο όφείλεται στο πρώτο χελιδόνι τής άνοιξης. Είναι άναμφισβήτητη άλήθεια ότι οί κομμουνιστές ήταν οί πρώτοι πού κήρυξαν, μέ τις μικρές τους τότε δυνάμεις, τόν πόλεμο στούς κατακτητές. Όσοόσο ή λαϊκή συσπείρωση στις γραμμές τού ΕΑΜ δέν ήταν ούτε αυτόματη ούτε εύθύγραμμη διαδικασία. Προσδιορίστηκε και καθορίστηκε άπό μιá σειρά παράγοντες πού συνθέτουν τή συγκυρία τού Β' παγκόσμιου πολέμου. Έκεί θα βρούμε τούς λόγους πού όρισμένες τάσεις τής ελληνικής κοινωνίας τού μεσοπολέμου επιβεβαιώθηκαν. Για τήν ώρα άς άπαριθμήσουμε άπλώς αύτούς τούς παράγοντες: χρεοκοπία τού άστικού πολιτικού κόσμου πού δημιούργησε πολιτικό κενό, άποσύνθεση τού κρατικού μηχανισμού, οί τραγικές συνθήκες διαβίωσης τού ελληνικού πληθυσμού, ή μετακίνηση πληθυσμών άπό τις πόλεις στα χωριά, ή συμμαχική προπαγάνδα, ή πολιτική τών συμμαχικών έμπόλεμων δυνάμεων πού ένδιαφέρονταν για τήν άνάπτυξη τής Άντίστασης. Οί παράγοντες αύτοι βρίσκονται στη ρίζα ένός αυθόρητου κινήματος ένάντια στούς κατακτητές, πού άνθισε στις πόλεις και τήν ύπαιθρο μέ άπειρες μορφές, και τού όποίου τις εκδηλώσεις μπορούμε και σήμερα νά άνιχνεύσουμε. Η ιστορικής σημασίας πρωτοβουλία τών κομμουνιστών συνίσταται στο γεγονός ότι ένιωσαν τις διεργασίες πού συντελούνταν στις λαϊκές μάζες και έδρασαν άντίστοιχα, γιατί και αύτοι ήταν «καταδικασμένοι» νά δράσουν μέ τόν τρόπο πού έδρασαν. Έτσι έξέφρασαν καλύτερα άπό κάθε άλλον αύτό πού θα μπορούσαμε νά όνομάσουμε *λαϊκή διαθεσιμότητα* για τήν άντίσταση. Σ' αύτό τó κλίμα ξαναφτιάνουν τó άποδιοργανωμένο άπό τά χτυπήματα τής μεταξικής δικτατορίας κόμμα, και ταυτόχρονα οργανώνουν τó ΕΑΜ. Τά δύο ρεύματα, τó έαμίτικο και τó κομμουνιστικό, συγκλίνουν, άλληλοπροσδιορίζονται και άλληλοσυμπληρώνονται διαλεκτικά. *Τó μέτωπο φτιάνει τó κόμμα και τó κόμμα φτιάνει τó μέτωπο.*

Κοντολογίς ερευνώντας τις άπαρχές τού έαμίτικού κινήματος, εξετάζοντας τήν προοδευτική σταθεροποίηση τής ισχυρής οργανωτικής ύποδομής του, άναγνωρίζοντας τόν τρόπο διαμόρφωσης τών άντίστοιχων λαϊκών οργάνωσης, παρακολουθώντας τήν άνάπτυξη τού ένοπλου κινήματος, έπισημαίνοντας ιδιοτυπίες, σταθερές, μεταβλητές και έπιβιώσεις τού παρελθόντος, καταλήγουμε σέ τούτο τó κεφαλαίωδες συμπέρα-

σμα: όλα αυτά τα στοιχεία, μέσα από μια αγωνιστική διαδικασία, ενσωματώνονται στο αυτό πολιτικό ρεύμα. "Αν τελικά το ΚΚΕ υπήρξε πολιτική, ιδεολογική και οργανωτική αιχμή, αυτό οφείλεται στο ότι μόνο το κόμμα αυτό διέθετε μια ιδεολογία σε αντιστοιχία με τις σύμφυτες στο αντιστασιακό κίνημα τάσεις. Έτσι έγινε η ένοποιητική δύναμη των από τη φύση τους όμορρων τάσεων, η πολιτική δύναμη που από την μια επέβαλε την αυτή πολιτική αντίληψη, και από την άλλη δημιουργούσε την κοινή λαϊκή αναφορά στο αυτό, και συνάμα νέο, πολιτικό κέντρο.

Η σύνδεση λαού-κόμματος-ΕΑΜ δεν ήταν λοιπόν ένα απλό τεχνικό πρόβλημα, μια συνωμοσία, μια παράνομη συνάντηση ή μια οργανωτική ρύθμιση. Ήταν μια ολόκληρη διαδικασία που στη διάρκειά της έγινε η παραδοχή της νέας πολιτικής εστίας και η επιβεβαίωση μιας νέας πολιτικής αντίληψης. Ταυτόχρονα μ' αυτή την κατάφαση έρχόταν και η άρνηση του παραδοσιακού πολιτικού κόσμου, του φιλελεύθερου και του βασιλικού. Έτσι νομίζουμε ότι δικαιολογείται ο ισχυρισμός πως η ιστορία της αντίστασης αποτελεί την ιστορία της μεγάλης τομής στη σύγχρονη Ελλάδα. Συνακόλουθα, η ανάλυση και η κατανόηση του έαμικου φαινομένου, σαν φαινόμενο νέας σύνθεσης και ιστορικής σημασίας, ισοδυναμεί με την ανάλυση και την κατανόηση της σύνθετης διαδικασίας που συνέδεσε το αυθόρμητο κίνημα ή τη λαϊκή διαθεσιμότητα με τη νέα πολιτική ήγηση.

Στη νέα φάση που εισέρχεται η αντιστασιακή ιστοριογραφία, με τις αντίκειμενικά ευνοϊκότερες προϋποθέσεις, όλα τα αυτά τα προβλήματα, μεθόδου, θεωρίας, έρευνας, τεχνικής και κατασκευής έννοιολογικών εργαλείων, όπως και εκείνα της κριτικής των αντιλήψεων που βαραίνουν στην ως τα σήμερα γνωστή ιστοριογραφία, αποκτούν ιδιαίτερη σημασία. Πάντως, από την τροπή που θα πάρουν τα πράγματα θα εξαρτηθεί αν θα απαντηθούν τα κρίσιμα και για τη σημερινή πολιτική περιπλοκή ερωτήματα: ποιός ήταν ο χαρακτήρας του ΕΑΜ, και ποιά θέση κατέχει στη σύγχρονη ιστορία του ελληνικού λαού. Γιατί το κύριο πρόβλημα που περιμένει την απάντησή του είναι: *τί πραγματικά ήταν και τί ήθελε το ΕΑΜ;*

1. Γεώργιος Παπανδρέου. *Η απελευθέρωση της Ελλάδος*, Αθήνα 1947, σελ. 19 και 37-38.

2. Γράφει π.χ. ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος προλογίζοντας την επανέκδοση του βιβλίου του Θεμιστοκλή Τσάτσου, *Αί παραμοναι της απελευθερώσεως*, Ίκαρος, Αθήνα 1973: «Μ' άλλα λόγια, θεωρώ και σήμερα, όπως θεωρούσε και ο Θεμιστοκλής Τσάτσος ως το τέλος της ζωής του, τη γραμμή που ακολούθησε, στο 1944, ο Γεώργιος Παπανδρέου, ως ορθή, ή μάλλον ως την μόνη, τότε, ιστορικά δυνατή». (σελ. 18).

3. Πρβλ. «Θέσεις για τα σαράντα χρόνια του ΚΚΕ», στο *Σαράντα χρόνια του ΚΚΕ, 1918-1958. Συλλογή Έπισημων Κειμένων*, Νοέμβρ. 1958, σελ. 713. Βλ. επίσης «Πενήντα χρόνια ήρωικών αγώνων και θυσιών: Θέσεις της Κ.Ε. του ΚΚΕ για τα πενήντα χρόνια του ΚΚΕ», στον *Νέο Κόσμο*, Νοέμβρης 1968.

4. *Le drame de la Résistance Grecque*, éd. Raisons d'Être, Παρίσι 1946, σ. 47 και 72.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΚΕΔΡΟΣ»

Πανεπιστημίου 44 - τηλ. 32.48.346

Στέλιος Ράμφος
 Ή παλινωδία του Παπαδιαμάντη

Μαρία Δαράκη-Μαλλέ
 Οί έσοατζήδες

Ψυχοκοινωνιολογία του παρακρατισμού

Θεόφραστος Δ. Γέρου
 Σχολική άποτυχία
 Συμβολή στην ψυχολογία της μάθησης

Αύρα Σ. Θεοδωροπούλου
 Δέκα μεγάλοι μουσουργοί

Μπερνάρ Ντόρτ
 Ανάγνωση του Μπρέχτ
 Μετάφραση: Άννα Φραγκουδάκη
 Επιμέλεια-Είσαγωγή: Νίκηφ. Παπανδρέου

ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙ
 ό Α' τόμος από τα Έργα
 του ΝΙΚΟΥ ΚΑΧΤΙΤΣΗ

- Τò ένύπνιο
- Ή όμορφάσχημη
- Ποιοί οί φίλοι

ΤΟ ΤΟΥΡΚΙΚΟ ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ ΤΟΝ 20^ο ΑΙΩΝΑ

(σύντομη ιστορική αναδρομή)
ΜΕΡΟΣ Β': 1945-1960

του Τάσου Ίωαννίδη

Σε προηγούμενο άρθρο μας (βλ. *Πολίτης*, τεύχ. 2) περιγράψαμε συνοπτικά την πρώτη περίοδο του τουρκικού εργατικού κινήματος από το 1908 ως τα τέλη του Β' παγκόσμιου πολέμου. Στο κείμενο που ακολουθεί θα προσπαθήσουμε να δείξουμε τις γενικές γραμμές της εξέλιξης του στα μετά τον Β' παγκόσμιο χρόνια. Προηγουμένως όμως χρειάζεται μια έστω συνοπτική εικόνα των γενικότερων πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών της Τουρκίας, στις οποίες το εργατικό κίνημα θα προσπαθήσει να ανασυνταχτεί.

Η μη ένεργος συμμετοχή της Τουρκίας στον τελευταίο παγκόσμιο πόλεμο είχε σαν αποτέλεσμα να μην υπάρξουν σοβαρές κοινωνικές ανακατατάξεις και ιδεολογικοπολιτικές μετατοπίσεις. Αν όμως δεν υπήρξαν θεαματικές αλλαγές, όπως υπήρξαν σ' όλες περίπου τις εμπόλεμες χώρες, κάποιες επιπτώσεις του πολέμου έγιναν αισθητές και στη γειτονική Τουρκία. Μια πρώτη συνέπεια του πολέμου ήταν ότι αναγκάστηκε να διατηρεί μισό εκατομμύριο στρατό στα όπλα — δυσβάστακτο οικονομικό βάρος για την εϋθραυστη τουρκική οικονομία. Η Κυβέρνηση Ίνονου (CHP), μπροστά στο οικονομικό αυτό βάρος εγκαταλείπει την παραδοσιακή πολιτική της νομισματικής σταθερότητας, πράγμα που προκαλεί καλπάζοντα πληθωρισμό. Παράλληλα, η μείωση της παραγωγής και η εξαφάνιση από την αγορά των καταναλωτικών ειδών πρώτης ανάγκης οδηγούν σε πρωτοφανή αύξηση των τιμών. Η εκβιομηχάνιση που είχε αρχίσει στα πριν από τον πόλεμο

χρόνια υφίσταται απότομη κάμψη και περιορίζεται σχεδόν αποκλειστικά στην παραγωγή στρατιωτικών ειδών.

Ο Ίνονου εμπρός σ' όλα αυτά τα τεράστια οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα, με την υποστήριξη της γραφειοκρατικής πτέρυγας των κεμαλικών, προσπαθεί να ενισχύσει τον δημόσιο τομέα της εθνικής οικονομίας, περιορίζοντας συνάμα τα περιθώρια της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Έτσι τονίζεται και η γενικότερη ιδεολογία του κρατικού παρεμβατισμού που αποτελούσε ένα από τα χαρακτηριστικά του κεμαλισμού. Τα μέτρα της κυβέρνησης συμπυκνώνονται στον διαβόητο νόμο «περι ασφαλείας του εθνικού προϊόντος» που έθεσε σε διατίμηση όλα τα παραγόμενα προϊόντα, και σε πλήρη έλεγχο την παραγωγή.

Την εποχή αυτή το επίσημο τουρκικό πολιτικό σύστημα βασίζεται στον μονοκομματισμό. Η πιο ισχυρή πτέρυγα του κυβερνητικού συνασπισμού αποτελείται από γραφειοκράτες και στρατιωτικούς, από στελέχη που αναδείχονται μετά την ανακήρυξη της τουρκικής δημοκρατίας: ανώτεροι δημόσιοι υπάλληλοι, στρατιωτικοί κ.λπ. Οι άλλοι δύο συνέταροι στον κυβερνητικό συνασπισμό είναι οι εκπρόσωποι του βιομηχανικού και εμπορικού κεφαλαίου και οι εκπρόσωποι των γαιοκτημόνων της υπαίθρου. Όπως ήταν φυσικό, ο νόμος «περι ασφαλείας του εθνικού προϊόντος» προκάλεσε τη σφοδρή αντίδραση των γαιο-

κτημόνων και του κεφαλαίου, αντίδραση που πήρε την μορφή άνοιχτου μπουϊκοτάζ. Οί γαιοκτήμονες αγάδες μπουϊκοτάρησαν επίσης το νόμο περί «σταθερών τιμών ασφαλείας των αγροτικών προϊόντων». Αποτέλεσμα όλης αυτής της αντίδρασης ήταν να δημιουργηθεί ένα στρώμα που πλούτισε χάρη στην αίσχροκέρδεια και την μαύρη αγορά, οί ονομαζόμενοι εκατομμυριοῦχοι του πολέμου· παράλληλα οί αγάδες, με την μαύρη αγορά, κράτησαν τὰ προϊόντα τους σε υψηλές τιμές, πράγμα που έπληξε τις φτωχές λαϊκές τάξεις και ιδιαίτερα τόν αγροτικό πληθυσμό.

Πάντως η σύγκρουση ανάμεσα στους γαιοκτήμονες-κεφαλαιούχους από την μία και τους γραφειοκράτες από την άλλη δεν στάθηκε δυνατό να ξεπεραστεί. Οί δύο ισχυροί οικονομικοί παράγοντες του καθεστώτος κάθε άλλο παρά ήταν διατεθειμένοι να στερηθούν τη δική τους πολιτική εκπροσώπηση και να αφήσουν να διαχειρίζονται τις υποθέσεις τους οί γραφειοκράτες του συνασπισμού. Οί οικονομικοκοινωνικοί παράγοντες ώθησαν προς την κατάλυση του μονοκομματικού συστήματος. Καί ταυτόχρονα η γενικότερη καταδίχη του μονοκομματισμού, συνέπεια της ήττας του φασισμού, πίεζε άσφυκτικά για την υιοθέτηση του πολυκομματικού συστήματος και τη φιλελευθεροποίηση του καθεστώτος. Τέλος ο «κίνδυνος» από τη Σοβιετική Ένωση ώδηγούσε αναγκαστικά τόν Ίνονου στην άγκαλιά της Δύσης, πράγμα που επίσης υποχρέωνε στην πλουραλιστική εκπροσώπηση.

Αποτέλεσμα της πίεσης όλων των παραπάνω παραγόντων ήταν η τελική κατάλυση του μονοκομματισμού. Έτσι στις 7 Ιανουαρίου 1946, υπό την αρχηγία του Τζελάλ Μπαγιάρ ιδρύεται το Δημοκρατικό Κόμμα (D.P.) που εμφανίζεται ως αυθεντικός εκπρόσωπος της αστικής ολιγαρχίας. Ταυτόχρονα το κόμμα τούτο θα δράσει ως πιστός εκφραστής των αμερικανικών συμφερόντων.

Το νέο κόμμα, στις εκλογές του 1946 θα γνωρίσει θεαματική επιτυχία και θα αναδειχτεί σε αξιωματική αντιπολίτευση με πολύ μικρή διαφορά από το Λαϊκό Κόμμα (C.H.P.). Έκτοτε αρχίζει ο σκληρός συναγωνισμός των δύο κομμάτων για την εξουσία. Και τα δύο, στη λυσοσαλέα προσπάθειά τους για την επικράτηση, διεκδικούν την εργατική τάξη που στο μεταξύ έχει συγκροτηθεί σε ισχυρή κοινωνική δύναμη. (Το βιομηχανικό προλεταριάτο την εποχή αυτή ξεπερνά τους 200.000 εργάτες.)

Η συνδικαλιστική και πολιτική οργάνωση της εργατικής τάξης την άμεσως μεταπολεμική περίοδο

Από τη σχετική ανανέωση του πολιτικού συστήματος της Τουρκίας επωφελείται κάπως και το εργατικό κίνημα που βρισκόταν σε κατάσταση άφασίας πολλά χρόνια. Έτσι στις 14 Μαΐου 1946, υπό την ηγεσία του σοσιαλιστή Esat Adil ιδρύεται το Σοσιαλιστικό Κόμμα Τουρκίας (T.S.P.) που εκδίδει το μηνιαίο περιοδικό *Gün* (Ημέρα) και την εβδομαδιαία εφημερίδα *Gerçek* (Πραγματικότητα). Ένα άλλο άριστερό κόμμα ιδρύεται τον Ιούνιο του 1946, το *Εργατικό Αγροτικό Κόμμα Τουρκίας* (T.İ.Ç.P.), τέλος τον ίδιο χρόνο ιδρύεται και το *Τουρκικό Σοσιαλιστικό Εργατικό Αγροτικό Κόμμα* (T.S.E.K.P.) που εκδίδει τις εφημερίδες *Sendika* (Συνδικάτο) στην Κων/πολη, *Başak* (Στάχυ) στα Άδανα, *Söz* (Λόγος) στην Άγκυρα, και *Havadis* (Νέα) στη Σμύρνη. Ηγέτης του κόμματος αυτού είναι ο Şefik Hüsnü, γραμματέας του ΚΚΤ ως το 1947, που έχει βασικό συνεργάτη τον Έλληνα της Κωνσταντινούπολης Στέφανο Παπαδόπουλο.

Στο συνδικαλιστικό επίπεδο, παρά τη διχογνωμία που υπάρχει μεταξύ των στελεχών για το αν η συνδικαλιστική οργάνωση πρέπει να υιοθετήσει την εδαφοπαραγωγική ή την κλαδική βάση, παρουσιάζεται την περίοδο αυτή σημαντική ανάπτυξη. Σε μικρό χρονικό διάστημα ιδρύονται σ' όλη τη χώρα πάνω από 600 εργατικά σωματεία πολύ μαζικά και δραστήρια. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το συνδικάτο των υφαντουργών που μέσα σε δύο μήνες αποκτά 4.500 μέλη, και το συνδικάτο των καπνεργατών που στην ιδρυτική του

συγκέντρωση στην Κωνσταντινούπολη συγκεντρώνει 2.000 εργάτες.

Τα κυριότερα συνδικάτα που οργανώνονται αυτή την περίοδο είναι τα ακόλουθα: το συνδικάτο άνθρακορύχων του Ζόγκουλντακ (παράλια της Μαύρης Θάλασσας), το συνδικάτο υφαντουργών στα Άδανα, οι άρτεργάτες της Άγκυρας, εργάτες κατασκευής μεταλλικών επίπλων Κων/πολης, οι μεταλλουργοί και φορτοεκφορτωτές του Κοτζάελι (ΝΑ της Κων/πολης). Επίσης το συνδικάτο οικοδόμων της Τουρκίας, το συνδικάτο ναυτεργατών Τουρκίας, το συνδικάτο εργαζομένων στις χειροτεχνίες Τουρκίας κ.ά. Την ίδρυση αυτή των επίμερους συνδικάτων ακολουθούν οι όμοσπονδίες κατά περιοχή. Πρωτοπόρο ρόλο σ' αυτό το δεύτερο στάδιο —την ίδια χρονιά πάντα— παίζουν τα συνδικάτα της Κων/πολης, του Κοτζάελι, της Σμύρνης και των Άδανων, όπου ιδρύονται οι αντίστοιχες όμοσπονδίες.

Όπως ήταν φυσικό η ανάπτυξη του συνδικαλισμού άνησχε στα σοβαρά την Κυβέρνηση Ίνονού. Έτσι ενώ από την μία επιδιώκει να περιστείλει την ανάπτυξή του, από την άλλη δεν θέλει να φανεί άντεργατική και αντιδημοκρατική, πράγμα που θα εκμεταλλευόταν το κόμμα του Τζελάλ Μπαγιάρ. Πάντως επιδιώκει μια νομοθετική ρύθμιση του ζητήματος με το νόμο «περι σχέσεων εργατών και εργοδοτών και επαγγελματικών οργανώσεων», όπου δεν αναφέρεται ούτε καν η λέξη συνδικάτο. Παράλληλα ιδρύει τον Οργανισμό Εύρεσης Έργασίας και Έξυμνωσης Έργατών με επικεφαλής τον αμερικανό ειδικό Thomas. Επίσης με τη βοήθεια των Άγγλων ειδικών H. Stevens και H. Lefebure διαμορφώνεται το κυβερνητικό δόγμα για τον εργατικό συνδικαλισμό. Σύμφωνα λοιπόν με τις επίσημες απόψεις η Τουρκία πρέπει να εϋθυγραμμιστεί με τα πρότυπα της Σουηδίας και της Αγγλίας, όπου «τα συνδικάτα έχουν ξεπεράσει το πρόβλημα της πάλης των τάξεων και εργάζονται υπέρ της κοινής ωφέλειας».

Φυσικό ήταν επίσης αυτός ο πατερναλιστικός τόνος να μη φέρει τα προσδοκώμενα αποτελέσματα. Οι συνδικαλιστικές οργανώσεις πολλαπλασιάζονται, και οι αγωνιστικές εκδηλώσεις επίσης. Στον κυβερνητικό πατερναλισμό ή εργατική τάξη απαντά με τις δικές της αρχές: «Συστατικό στοιχείο του σωστά προσανατολισμένου συνδικαλισμού είναι η πάλη των τάξεων». «Κύριο αίτημά μας είναι η κατοχύρωση του δικαιώματος της απεργίας και της συλλογικής σύμβασης.» Με το ίδιο πνεύμα άρθρογραφούν οι άριστερες εφημερίδες *Gün* και *Sendika*. Η απάντηση της κυβέρνησης και γενικότερα των αντιδραστικών δυνάμεων δεν άργησε να έρθει, μια και τα αρχικά ήπια νομοθετικά μέτρα δεν καρπο-

φόρησαν. Στις 16 Δεκ. 1946 επεμβαίνει η Άνωτάτη Διοίκηση Στρατιωτικού Νόμου (που ισχύει στην Τουρκία ακόμη από το 1940) και με προσωπική διαταγή του Διοικητή Asım Tinaztepe τίθενται εκτός νόμου τα κόμματα της άριστερας και οι βασικές συνδικαλιστικές οργανώσεις, όπως η Όμοσπονδία Συνδικάτων Κων/πολης, Ζόγκουλντακ, η Λέσχη Έργατών κ.λπ. Επίσης απαγορεύτηκε η κυκλοφορία των εφημερίδων *Sendika*, *Gün*, *Ses* και *Dost*. Ταυτόχρονα έγιναν πολυάριθμες συλλήψεις στελεχών των άριστερων κομμάτων και συνδικαλιστών. Διώχθηκαν και συλληφθήκαν πολλά στελέχη του ΚΚΤ, ενώ εξαρθρώθηκαν σημαντικές οργανώσεις του, εκτός αυτών της Κων/πολης και της Άγκυρας που είχαν σχετικά μικρές απώλειες. Η εκστρατεία αυτή δίωξης και συλλήψεων έχει καταγραφεί στην ιστορία του Κόμματος σαν «το χτύπημα του '46». Έτσι το εργατικό κίνημα της Τουρκίας που προσπάθησε να ξαναβρεί το πρόσωπό του βρέθηκε πολύ γρήγορα αποδυναμωμένο, προτού ακόμη καταφέρει να αναπτύξει στενούς δεσμούς με τα πλατιά λαϊκά στρώματα.

Στις 20.2.1947 η κυβέρνηση ψηφίζει το νόμο «περι σχέσεων εργατών, εργοδοτών και επαγγελματικών οργανώσεων». Ο νόμος αυτός αφενός αναγνωρίζει το δικαίωμα ίδρυσης επαγγελματικών οργανώσεων και την ίδρυση Συνομοσπονδίας συνδικάτων, αφετέρου απαγορεύει την απεργία, θέτει τα συνδικάτα υπό την αίγίδα των αντίστοιχων υπηρεσιών, απαγορεύει την ένταξη των τουρκικών συνδικαλιστικών οργανώσεων στις διεθνείς εργατικές όμοσπονδίες, και απαγορεύει αυστηρά την «ανάμειξη των συνδικάτων στην πολιτική».

Πάντως, και χάρις στην εργατική κινητοποίηση της περιόδου αυτής, ορισμένα φιλεργατικά μέτρα είδαν το φως στην τουρκική νομοθεσία. Καταγράφουμε τα κυριότερα: καθιέρωση του δκατώρου, της άργιας μιάς ημέρας τη βδομάδα, ίδρυση του Υπουργείου εργασίας, ίδρυση του Γραφείου εύρεσης εργασίας και πρόβλεψη κοινωνικής ασφάλισης για πρώτη φορά στην Τουρκία.

Στις νέες συνθήκες ύπαρξης του συνδικαλιστικού και εργατικού κινήματος στην Τουρκία, μετά την ολοκλήρωση του σχετικού θεσμικού πλαισίου, η οργανωμένη δράση της εργατικής τάξης υποχρεώθηκε σ' ένα είδος ημινόμιμης ή παράνομης ζωής. Για την αντιμετώπιση της κατάστασης αυτής ούτε σχετικές εμπειρίες υπήρχαν ούτε τα λάθη έλειψαν, πράγμα που, εκτός από τις αντικειμενικές δυσκολίες, δυσκόλεψε το κίνημα σε σημαντικό βαθμό.

Ἡ ἐργατική πολιτική τοῦ Λαϊκοῦ Κόμματος

Ἡ γενική πολιτική τοῦ Λαϊκοῦ Κόμματος μπορεῖ νὰ συνοψιστεῖ, τὴν περίοδο αὐτή, στὴν προσπάθειά του νὰ «πατρонаρεῖ» τὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα. Ἐκμεταλλεζόμενο τὸ γεγονός ὅτι διαθέτει τὴν κυβερνητικὴ μηχανή, δημιουργεῖ τὸ Συνδικαλιστικὸ Γραφεῖο τοῦ Κόμματος (ὅπου ἔχει τοποθετήσει δύο ἐμπιστά στελέχη του, τὸν Sabahattin Selek καὶ τὸν δρᾶ Rebiî Barkın) τὸ ὁποῖο συνδέει τὰ ὑπάρχοντα συνδικάτα μὲ τὸν κομματικὸ του μηχανισμό. Ἄλλωστε καὶ ἡ Ἐνωσὴ Ἐργατικῶν Συνδικάτων Τουρκίας ποὺ ἰδρύθηκε μέσα στὸ 1947 περιέρχεται πολὺ γρήγορα στὸ ἔλεγχο τοῦ Λαϊκοῦ Κόμματος. Δὲν ἔλειψαν ἄλλωστε καὶ οἱ κατευθεῖαν χρηματικὲς ἐπιχορηγήσεις στὰ ἐλεγχόμενα συνδικάτα, ποὺ μόνο γιὰ τὸ διάστημα 1947-1949 ἔφτασαν στὸ σεβαστὸ ποσὸ τῶν 20.000 λιρῶν Τουρκίας. Αὐτονόητο εἶναι ὅτι αὐτὴ ἡ προσπάθεια τοῦ Ὑπουργείου καὶ τοῦ Λαϊκοῦ Κόμματος εὐνοεῖται σημαντικὰ ἀπὸ τὴν τεράστια ἀνεργία καὶ ὑποαπασχόληση ποὺ μαστίζει τὴν περίοδο αὐτὴ τὴν Τουρκία. Τὸ 1947 οἱ ἐπίσημα καταγραφόμενοι ἀνεργοὶ ξεπερνοῦν τοὺς 45.000. Δὲν εἶναι ὁμως μόνο ἡ ἀνεργία ποὺ εὐνοεῖ τὴν προσπάθεια τῆς κυβέρνησης γιὰ τὴν ποδηγέτηση τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος. Ἡ φοβερὴ οἰκονομικὴ ἐξαθλίωση τῶν ἐργαζομένων συντείνει ἐπίσης στὴν ὑποταγὴ τῶν ἐργατῶν καὶ τῶν ὑποαπασχολομένων στὴν κυβερνητικὴ μηχανή. Ὁ πίνακας 1 δείχνει εὐχλωττα ὅτι μετὰξὺ 1947 καὶ 1949 ὑπάρχει μιὰ συνεχῆς πτώση τοῦ ὀνομαστικοῦ μισθοῦ τῶν ἐργαζομένων, ἐνῶ στὸ ἐπίπεδο τοῦ πραγματικοῦ μισθοῦ τὰ πράγματα εἶναι χειρότερα. Παράλληλα ὑπάρχει μιὰ τεράστια διαφορὰ μετὰξὺ μισθοῦ ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν: στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ παράδειγμα ὁ μι-

Πίνακας 1

Μέσος ὄρος ἐργατικῶν ἡμερομισθίων (ὑπολογισμένα σὲ γρόσια τῆς ἀξίας τοῦ 1938)

1939	[12,3 τὴν ὥρα]	1951	74,0
1940	[11,1 τὴν ὥρα]	1952	78,8
1941	[9,6 τὴν ὥρα]	1953	79,1
1942	48,5	1954	82,1
1943	23,9	1955	87,9
1944	39,9	1956	88,2
1945	44,8	1957	81,7
1946	50,9	1958	82,7
1947	61,0	1959	89,7
1948	59,3	1960	96,7
1949	56,6	1961	121,3
1950	72,8		

Πηγή: Kurthan Fişek, *Türkiyede kapitalizmin gelişmesi ve işçi sınıfı* (Ἡ εξέλιξη τοῦ καπιταλισμοῦ στὴν Τουρκία καὶ ἡ ἐργατικὴ τάξη), ἔκδ. Doğan, 1969, σελ. 80-89.

σθὸς τῶν γυναικῶν εἶναι κατὰ 70% χαμηλότερος ἀπὸ τὸν μισθὸ τῶν ἀνδρῶν στὸ ἴδιο ἐπάγγελμα, καὶ τῶν ἀνηλίκων 62% χαμηλότερος, μολοντοῖ οἱ δύο αὐτὲς κατηγορίες ἐργαζομένων καλύπτουν ἓνα σεβαστὸ ποσοστὸ (ὅπως δείχνει ὁ πίνακας 2) στὸ σύνολο τῶν ἐργαζομένων.

Ἡ γενικὴ οἰκονομικὴ ἐξαθλίωση, ἡ καταπίεση, ἡ πατερναλιστικὴ δράση τῆς

Πίνακας 2

Ποσοστὸ συμμετοχῆς (%) γυναικῶν καὶ ἀνηλίκων στὴν παραγωγή

Ἔτος	Γυναίκες	Ἀνήλικοι
1947	17,59	7,21
1950	17,41	7,06
1953	12,61	5,96
1956	13,94	3,49
1959	13,90	3,45

Πηγή: K. Fişek, *στο ἴδιο*.

κυβέρνησης καὶ ἡ ἀποδιοργάνωση τοῦ ἀριστεροῦ ἐργατικοῦ κινήματος συντελοῦν ὥστε τὸ συνδικαλιστικὸ κίνημα —τόσο τὰ συνδικάτα ποὺ λειτουργοῦσαν παλαιότερα ὅσο καὶ τὰ νεοἰδρυθέντα— νὰ περιέλθει σχεδὸν ὀλοκληρωτικὰ στὸν ἔλεγχο τῆς κυβέρνησης καὶ τοῦ Λαϊκοῦ Κόμματος. Ἔτσι ἂν ἐξαιρέσει κανεὶς μερικὰ σωματεία τῆς Κων/πόλης καὶ τοῦ Ζόγκουλινακ ποὺ ἀντιτάσσον κάποια ἀντίδραση στὴν κυβερνητικὴ ἐπίθεση, ἡ προηγούμενη κατάσταση ὀλοκληρωτικῆς χειραγωγῆσης τοῦ συνδικαλισμοῦ εἶναι καθολικὴ.

Ἡ Ἐνωσὴ Ἐργατικῶν Συνδικάτων Κων/πόλης

Ἡ ἔλλειψη αὐτονομίας τοῦ συνδικαλιστικοῦ κινήματος σὲ σχέση μὲ τὴν κυβέρνηση καὶ τὰ κόμματά της φαίνεται καθαρότερα στὸ ἐπίπεδο τῶν δευτεροβάθμιων ὀργάνων τοῦ συνδικαλισμοῦ. Κάθε φορὰ δηλαδὴ ποὺ πάει νὰ δημιουργηθεῖ δευτεροβάθμιον ὄργανο, ὄργανο γενικότερης ἐκπροσώπησης, ἡ κυβέρνηση καταφέρει νὰ ἐξουδετερώσει κάθε ἀντιπολιτευτικὴ ἐστία εἴτε μὲ τὴν μέθοδο τῶν διαγραφῶν εἴτε μὲ τὴν ἀμεση καταπίεση εἴτε μὲ τὴν ἐξαγορὰ συνειδήσεων. Τὸ φαινόμενο ἐπαναλήφθηκε καὶ στὴν περίπτωση τῆς Ἐνωσῆς τῶν Ἐργατικῶν Συνδικάτων Κωνσταντινούπολης ποὺ ἰδρύθηκε τὸ 1948 μὲ μεγάλη, μάλιστα, συμμετοχὴ συνδικάτων. Ὡστόσο πολὺ γρήγορα διαγράφηκαν δύο ἰσχυρὰ συνδικάτα: τῶν ὑφαντουργῶν καὶ τῶν καπνεργατῶν, ἐνῶ ἀποχώρησε τὸ σωματεῖο ἐργατῶν τύπου. Τὰ συνδικάτα αὐτὰ χαρακτηριστικῶς

καν ἀπὸ τὴν κυβέρνηση «ἀμφιβόλου ἰδεολογικῆς κατευθύνσεως», καὶ ἀπομονώθηκαν. Στὸν κρατικὸ ἔλεγχο περιήλθαν ἐπίσης οἱ Ἐργατικὲς Ἐνώσεις Ἰκονίου, Σμύρνης, Αἰδινίου καὶ Ἐσκησεχίρ. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι λόγω τῆς πλήρους ὑπαγωγῆς τῶν συνδικάτων στὸ κράτος καὶ τῆς κατάλυσης τῶν συνδικαλιστικῶν διαδικασιῶν, τὸ Διεθνὲς Συμβούλιο Ἐργασίας,

Πίνακας 3

Ἡ συνδικαλιστικὴ δραστηριότητα τὴν περίοδο 1948-1958. Ποσοστὸ συνδικαλισμένων ἐργατῶν.

1948	15,78	1954	30,92
1949	20,87	1955	31,57
1950	20,86	1956	32,41
1951	25,74	1957	35,70
1952	26,61	1958	37,45
1953	25,15		

Πηγή: K. Fişek, *στο ἴδιο*.

ποὺ συνέχεται τὸ φθινόπωρο τοῦ 1947 στὸν Καναδά, ἀρνεῖται νὰ δεχτεῖ τὸν Τοῦρκο ἐκπρόσωπο Hüsnü Meray.

Ὁ ἐλεγχόμενος συνδικαλισμὸς κάθε ἄλλο, βέβαια, παρὰ προώθησε τὰ πολλὰ καὶ κρίσιμα προβλήματα τῆς τουρκικῆς ἐργατικῆς τάξης. Ἡ ἀδράνεια του ἦταν πλήρης, καὶ συχνὰ συνεργοῦσε στὴν κάλυψη τῶν ἀνθαιρεσιῶν τῆς ἐργοδοσίας. Ἔτσι ἐξουδετερώθηκε ἡ ὀποιαδήποτε ἐφεση τῆς ἐργατικῆς τάξης νὰ ἀντιδράσει στὸ τεράστιο κύμα ἀπολύσεων ποὺ ἐξαπολύθηκε μετὰ ἀπὸ τὸ 1949: χαρακτηριστικὸ παράδειγμα, ἡ ἀπόλυση 470 ἐργατῶν τῶν αἰδηροδρόμων τοῦ Ἐσκησεχίρ καὶ 16.000 ἐργατῶν τῆς κλωστοῦφαντουργίας στὴν Κωνσταντινούπολη. Τὸ κύμα τῶν ἀπολύσεων θὰ συνεχιστεῖ ὡς τὸ 1955, ὅποτε ἡ τεράστια εἰσροὴ ξένου κεφαλαίου καὶ ἡ αὔξηση τῶν καταθέσεων (βλ. πίν. 4) θὰ ὀδηγήσει σὲ αὔξηση τῶν ἐπενδύσεων καὶ σὲ μεγαλύτερη ἀπορρόφηση ἐργατικοῦ δυναμικοῦ.

Συνέπεια τῆς οὐσιαστικῆς ἐξουδετέρωσης τοῦ συνδικαλιστικοῦ κινήματος ἦταν ἡ προοδευτικὴ ἀτομαζικοποίησή του. Ἔτσι ἐνῶ ὁ κυβερνητικὸς συνδικαλισμὸς τὸ 1948 εἶχε κάποια ἀπήχηση —σύνολο συνδικαλισμένων 52.000 (βλ. πίν. 3)—, τὸ 1950 παρουσιάζεται μιὰ μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν συνδικαλισμένων ἐργατῶν. Τὸ ἴδιο φαινόμενο ἀδιαφορίας τῆς ἐργατικῆς τάξης πρὸς τὸν ἐλεγχόμενο συνδικαλισμὸ παρουσιάζεται καὶ στὸ ζήτημα τῆς ἰδρύσεως τῶν νέων σωματείων. Γιὰ παράδειγμα ἐνῶ τὸ 1948, ἔστω μὲ πρωτοβουλία τοῦ Λαϊκοῦ Κόμματος, ἰδρύονται 73 νέα σωματεία, τὰ ἐπόμενα χρόνια τὰ σωματεία ποὺ ἰδρύθηκαν δὲν ξεπερνοῦν τὰ 40.

Ἡ παρέμβαση τοῦ Δημοκρατικοῦ Κόμματος

Τὸ Δημοκρατικὸ Κόμμα, στὴν προσπάθειά του νὰ ἀναρριχθῆι στὴν ἐξουσία, χρησιμοποίησε ὅλα τὰ δυνατὰ δημαγωγικὰ μέσα γιὰ νὰ ἀποκτήσῃ τὴν εὐνοία τῆς ἐργατικῆς τάξης. Στὸ πρόγραμμά του, ποὺ κυκλοφορεῖ τὸ 1949, ἀναφέρεται ὅτι ἡ ἀπεργία ἀποτελεῖ «βασικὸ στοιχεῖο τῆς πάλης τῶν ἐργατῶν γιὰ τὰ ἄμεσα οἰκονομικὰ τους συμφέροντα». Ἀποτέλεσμα τῆς παρέμβασης τοῦ Δημοκρατικοῦ Κόμματος ἦταν νὰ χωριστοῦν οἱ ἐργάτες καὶ τὰ ὑπάρχοντα συνδικάτα σὲ θιασῶτες τοῦ δικαιώματος τῆς ἀπεργίας καὶ σὲ πολέμιους του, διάκριση ποὺ ἀντιστοιχεῖ περίπου στὴ διάκριση ὁπαδῶν τοῦ Δημοκρατικοῦ ἢ τοῦ Λαϊκοῦ Κόμματος ἀντίστοιχα. Συνακόλουθο τῆς ζύμωσης αὐτῆς ἦταν τὰ συνδικάτα τύπου, μηχανουργῶν, καπνεργατῶν καὶ κλωστοῦφαντουργῶν στὴν Κωνσταντινούπολη, κλωστοῦφαντουργῶν καὶ φορτοεκφορτωτῶν στὰ Ἄδανα, ἐπισιτιστῶν καὶ ἐμποροῦ-παλλήλων στὴν Ἄγκυρα, μὲ τὸ σύνθημα τῆς ἀπεργίας νὰ ἐπηρεάζονται ἄμεσα ἀπὸ τὸ D.P. Ἐπίσης μὲ πρωτοβουλία τοῦ Δημοκρατικοῦ Κόμματος ἰδρύονται ὁρισμένες ἐργατικὲς Ἐνώσεις, ἡ Ἐνωση Ἐλεύθερων Συνδικάτων τῆς Κωνσταντινούπολης, ποὺ ἀπέτελεσε τὸν ἄμεσο ἀντίπαλο τῆς ἐλεγχόμενης ἀπὸ τὸ Λαϊκὸ Κόμμα Ἐνωσης Ἐργατικῶν Συνδικάτων Κωνσταντινούπολης, Ἀντίστοιχα ἰδρύεται ἡ Ὁμοσπονδία Συνδικάτων Ν. Τουρκίας, ἡ Ὁμοσπονδία Συνδικάτων Σμύρνης, καὶ ἡ Ὁμοσπονδία Ξενοδοχοῦπαλλήλων καὶ Ἐπισιτιστῶν, ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὴν πρώτη κλαδικὴ ὁμοσπονδία τῆς Τουρκίας.

Οἱ προηγούμενες ἐργατικὲς ὁργανώσεις θὰ παίξουν σημαντικὸ ρόλο στὴν προεκλογικὴ ἐκστρατεία τοῦ Δημοκρατικοῦ Κόμματος. Ἡ νίκη τοῦ κόμματος αὐτοῦ στὶς ἐκλογές τοῦ 1950 οφείλεται ἐν μέρει στὴν ὑποστήριξη τῶν ἐργατικῶν σωματείων ποὺ πίστεψαν ὅτι οἱ διακηρύξεις τοῦ D.P. καὶ ἡ κατοχύρωση τοῦ δικαιώματος τῆς ἀπεργίας θὰ ἐνίσχυε τὴ θέση τῆς ἐργατικῆς τάξης.

Πίνακας 4

Ἡ αὔξηση τῶν καταθέσεων τὴν περίοδο 1950-1960 (σὲ ἑκατ. λίρες Τουρκίας)

1950	1,301
1953	3,426
1955	5,209
1958	8,737
1960	9,640

Πηγή: K. Fişek, *στο ἴδιο*.

Πίνακας 5

Οἱ αὐξομειώσεις τῶν μισθῶν τῶν βιομηχανικῶν ἐργατῶν στὰ χρόνια 1954-59, μὲ σταθερὴ μονάδα τὸ 100

Ἔτος	Μεταλλουργεῖα	Ἐφαντουργεῖα	Τρόφιμα	Καπνὰ
1954	100	100	100	100
1955	92	113	95	105
1956	99	94	90	100
1957	112	96	96	99
1958	108	99	92	83
1959	138	126	92	122

Πηγή: K. Fişek, *στο ἴδιο*.

Πρὶν κλείσουμε τὴν περίοδο αὐτὴ ποὺ ἐκτείνεται ὡς τὴν ἀνάληψη τῆς διακυβέρνησης ἀπὸ τὸ Δημοκρατικὸ Κόμμα, θὰ ἦταν χρήσιμο νὰ ποῦμε δυὸ λόγια γιὰ τὸ ρόλο τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος Τουρκίας σ' αὐτὴ τὴ φάση ἀνάπτυξης τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος.

Σὲ γενικὲς γραμμὲς θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι ὁ ρόλος τοῦ ΚΚΤ παραμένει περιθωριακός, γεγονός ποὺ ἔχει σχέση μὲ τὶς γενικότερες συνθηκὲς ἀνάπτυξης τοῦ σοσιαλισμοῦ στὴν Τουρκία, τὶς ὁποῖες ὅσο ὅσο δὲν εἶναι δυνατό νὰ ἐξετάσουμε ἀναλυτικά. Σ' αὐτὲς πάντως ξεχωρίζουν ἀντικειμενικοὶ παράγοντες, ὅπως ἡ περιορισμένη ἀνάπτυξη τῆς ἐργατικῆς τάξης, ὁ κεφαλισμός, ἡ μὴ εἴσοδος τῆς Τουρκίας στὸν πόλεμο κ.ἄ. Εἶναι ὅμως ἀναμφισβήτητο ὅτι ἡ στρατηγικὴ κατεύθυνση τοῦ ΚΚΤ δὲν βοήθησε νὰ ἀναπτυχθῆι ἡ ἐπιρροή του καὶ νὰ τονισθῆι ὁ πολιτικὸς του ρόλος. Τὸ ΚΚΤ προσπαθοῦσε νὰ προωθῆσῃ τὴν «μετωπικὴ» πολιτικὴ, ὅπως καὶ ἄλλα κομμουνιστικά κόμματα τῆς Εὐρώπης τὴν ἴδια περίοδο. Ὅσο ὅσο ἡ ἐφαρμογὴ τῆς γραμμῆς αὐτῆς θὰ μπορούσε νὰ πεί κανεὶς ὅτι ἦταν ὀλοσοδιόλου μηχανιστικὴ, γιατί παρέβλεπε τὶς πραγματικὲς ἀντιθέσεις ἀνάμεσα στὰ ἀστικά κόμματα, μεγιστοποιοῦσε ἀπλῆς διαμάχες, παραγνωρίζοντας τὴν ἰσχυρὴ ἀλληλεγγύη ποὺ ὑπῆρχε ἀνάμεσά τους (π.χ. κατὰ τὴν ὁμόφωνη ψήφιση τοῦ ἀνεργατικοῦ νόμου τὸ 1947), καὶ ἐπιδίωκε συμμαχίες ἐκεῖ ὅπου ἀντικειμενικὰ δὲν ἦταν δυνατό νὰ ὑπάρξουν: προσπαθοῦσε λχ. νὰ ἐκδώσῃ ἐφημερίδα μὲ διαφανοῦντα στελέχη τοῦ Λαϊκοῦ Κόμματος ἢ πρότεινε στοὺς ἡγέτες τοῦ Δημοκρατικοῦ Κόμματος Τζελάλ Μπαγιάρ καὶ Μεντερές νὰ ἀρθογραφοῦν στὸ περιοδικὸ *Görüşler* (Ἀπόψεις) ποὺ σχεδίαζε νὰ ἐκδώσῃ. Ὑποτίμησε τὴν ἀντικειμενικῶν συνθηκῶν καὶ τῆς τουρκικῆς πραγματικότητας συνιστᾷ καὶ ἡ ἀνάθεση τῆς ἡγεσίας τοῦ TSEKP, ποὺ ἰδρύθηκε μὲ πρωτοβουλία στελεχῶν τοῦ ΚΚΤ, στὸν ἴδιο τὸν Γραμματέα τοῦ ΚΚ, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά κάθε ἄλλο παρά ἔχει ἐξαντλήσει τὶς δυνατότητες συμμαχίας μὲ τὶς ἄλλες σοσιαλιστικὲς ομάδες καὶ κόμματα.

Τελικὰ, ἀποτέλεσμα τῆς ἀνυπαρξίας τοῦ ΚΚΤ, ἢ τῶν ὁργανώσεων ποὺ ἐπηρέαζε, ἦταν ὄχι μόνον τὸ ὅτι τὸ κομμουνιστικὸ καὶ σοσιαλιστικὸ κίνημα στὴν Τουρκία περιέπεσε σὲ χεμερῖα νάρκη, ἀλλὰ καὶ τὸ ὅτι τὸ ἐργατικὸ κίνημα γενικότερα, ἔστω στὴ συνδικαλιστικὴ διάσταση, παρέμεινε περιθωριακὸ καὶ ὑποτυπῶδες.

Γιὰ τὴν περίοδο αὐτὴ μπορούμε νὰ συνοψίσουμε τὴν κατάστασι ὡς ἑξῆς:

I. Τὸ ἐργατικὸ κίνημα παραμένει περιθωριακὴ πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ δύναμη. Πέρα ἀπὸ κάποια ἐνεργητικότητα καὶ δραστηριοποίηση ποὺ ἔδειξε γιὰ τὰ στενά οἰκονομικὰ-διεκδικητικὰ ζητήματα τῆς ἐργατικῆς τάξης δὲν κατάφερε νὰ δώσει πολιτικὴ διάσταση καὶ προέκτασι σ' αὐτοὺς τοὺς ἀγῶνες. Πολιτικὰ ἢ ἐργατικὴ τάξι τῆς Τουρκίας παρέμεινε δέσμια τῶν ἀστικῶν κομμάτων καὶ δὲν ἀπόκτησε τὴν πολιτικὴ τῆς αὐτονομία.

II. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἐργατικὴ τάξι δὲν ἀπόκτησε πολιτικὴ αὐτονομία ὑποχρέωνε συνεχῶς τὸ κίνημα νὰ ἐπιλέγῃ τὸ «μικρότερο κακό». Τὸ ἐργατικὸ κίνημα διαρκῶς προσπαθοῦσε νὰ στηριχθῆι στὸ πιὸ φιλελεύθερο ἀστικὸ κόμμα ἢ σ' ἐκεῖνο ποὺ κάθε φορὰ ἐμφανίζοταν φιλελεύθερο. Κατὰ συνέπεια ἀντὶ τὰ ἐκμεταλλεύεται τὶς ἀντιθέσεις τῶν ἀστικῶν κομμάτων, ἔπαιξε τὸ ρόλο τοῦ οὐραγοῦ τῶν ἀστικῶν κομμάτων, τὰ ὁποῖα τὸ ἐκμεταλλεύονταν στὶς ἐκλογικὲς καὶ πολιτικὲς διαμάχες.

III. Οἱ σοσιαλιστικὲς ὁργανώσεις καὶ κόμματα, ἀκόμη καὶ τὸ ΚΚΤ, δὲν κατάφεραν νὰ συνδεθοῦν πολιτικὰ, ἰδεολογικὰ καὶ ὁργανωτικὰ μὲ τὸ εὐρύτερο ἐργατικὸ κίνημα.

Ἡ ἄνοδος τοῦ Δημοκρατικοῦ Κόμματος στὴν ἐξουσία

Τὸ Δημοκρατικὸ Κόμμα τῶν Τζελάλ Μπαγιάρ καὶ Μεντερές, μετὰ ἀπὸ τὴν ἐκλογικὴ του νίκη τὸ 1950, ἐπιδίωξε τὸ σχηματισμὸ ἐνὸς «σύγχρονου τουρκικοῦ κράτους». Οἱ ἐκσυγχρονιστικὲς προσπάθειες τοῦ Δημοκρατικοῦ Κόμματος ἦταν οἱ ἀκόλουθες:

I. Ἀπὸ οἰκονομικὴ ἀποψη: Στὶς 17 Ἀπριλίου συγκαλεῖται τὸ 2ο Βιομηχανικὸ συνέδριο στὴν Ἄγκυρα. Στὸ συνέδριο αὐτό, ὅπου ἐκφράζεται ἡ ἀνερχόμενη τάξι τῶν βιομηχάνων τῆς Τουρκίας, κύρια δύναμη τοῦ Δημοκρατικοῦ Κόμματος, θὰ τονισθῆι:

α) ἡ ἀνάγκη ἐλαχιστοποίησης τοῦ κρατικοῦ παρεμβατισμοῦ στὴν οἰκονομικὴ δραστηριότητα.

β) ἡ ἐνίσχυσι τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας,

γ) ἡ σταδιακὴ μετατροπὴ τῶν κρατικῶν ἐπιχειρήσεων σὲ μετοχικὲς ἐταιρεῖες ποὺ θὰ ἐξασφάλιζαν εὐνοϊκοὺς ὄρους στοὺς ἰδιώτες μετόχους.

Οι κατευθύνσεις αυτές σήμαναν το τέλος του κρατικού παρεμβατισμού και διέγραψαν το πλαίσιο εφαρμογής για την Τουρκία του σχεδίου Μάρσαλ. Ταυτόχρονα ή τριπλή συμμαχία γαιοκτημόνων-βιομηχανών-εμπόρων, που υποστήριζε το Δημοκρατικό Κόμμα, εύνοει άνοιχτά την είσοδο του ξένου κεφαλαίου στην Τουρκία. Παράλληλα αναπτύσσονται οι εισαγωγές: ενώ η αξία των εισαγωγών το 1950 ήταν 780 εκ. λίρες, το 1952 ανεβαίνει στις 1,687 εκ. λίρες. Για το ίδιο χρονικό διάστημα ή αύξηση των εξαγωγών δεν ήταν ανάλογη: από 738 εκ. λίρες φτάνουν μόνο το 1,100 εκ. λίρες. Συνέπεια αυτής της πολιτικής, μαζί με άλλες αιτίες, ήταν ή αύξηση του πληθωρισμού και του κυκλοφορούντος χρήματος, καθώς και ή αύξηση των καταθέσεων (βλ. πίν. 4).

II. Στο πολιτικό επίπεδο: Πλήρης νομοθετική προστασία του ξένου κεφαλαίου, κατάργηση των πενιχρών συνδικαλιστικών ελευθεριών, και εγκαθίδρυση του πιο ανελεύθερου καθεστώτος που γνώρισε ή Τουρκία. Έναν χρόνο μετά από την άνοδο του στην εξουσία, το Δημοκρατικό Κόμμα απαλείφει από το πρόγραμμά του το δικαίωμα της απεργίας και επιδίδεται στην πιο άγρια καταδίωξη των συνδικαλιστικών και των σοσιαλιστικών οργανώσεων. Το ΚΚΤ δέχεται το πιο ισχυρό κτύπημα: εξαρθρώνονται και τα δύο τελευταία κλιμάκια που διατηρούσε στην Κωνσταντινούπολη και την Άγκυρα (αυτά που είχαν μείνει ουσιαστικά ανέπαφα από το «κτύπημα του '46»), απαγορεύεται ή κυκλοφορία των εντύπων που εξέδιδε, και συλλαμβάνονται πολλά στελέχη. Τέλος καταργούνται με ειδικό νόμο τα «συνδικατικά σωματεία».

Πίνακας 6

Συνδικαλιστική κατάσταση στις βασικές περιοχές της Τουρκίας το 1954-55

	Ένεργα συνδικάτα	Σύνολο εργατών	Συνδικαλισμέ- νοι εργάτες
Κων/πολη	78	111.197	54.499
Σμύρνη	49	77.816	30.888
*Άγκυρα	23	38.544	12.903
Ζόγκουλντακ	8	50.000	14.745
N. Αίγαίο*	48	37.546	15.562
Σαμψούντα	17	23.731	5.748
Έσκησεχιρ	15	28.501	8.326
Ίκόνιο	5	15.158	2.134
Κοτζάελι**	15	14.340	4.661
*Αιδίνιο	6	23.966	2.256
Προύσα	12	10.353	8.370
Καϊσάρεια	5	17.161	4.471
*Αδανα	4	10.869	1.063

* (Βιομηχανική ζώνη Νοτ. Αίγαίου)

** (Νότιος Μαμαράς)

Πηγή: K. Sülker, *Türkiyede işçi hareketleri 100 Soruda* (Το εργατικό κίνημα της Τουρκίας σε 100 ερωτήσεις), έκδ. Gerçek, Κων/πολη 1973, σελ. 65

Αυτά τα μέτρα άποσκοπούσαν να περιορίσουν στο ελάχιστο κάθε δυνατότητα των εργατών για αντίσταση στην εργοδοτική αυθαιρεσία και άποτελούσαν προϋπόθεση για τη συσώρευση του κεφαλαίου, σύμφωνα με τη λογική των τούρκων κεφαλαιούχων και γαιοκτημόνων.

1952 Ίδρυση της Συνομοσπονδίας Έργατικών Συνδικάτων Τουρκίας (TÜRK-İS)

Οι προσπάθειες για την ίδρυση ενός εθνικού και κεντρικού συνδικαλιστικού δευτεροβάθμιου οργάνου είχαν αρχίσει το 1948, με βασικούς πρωταγωνιστές (μετά από το 1950) τις Όμοσπονδίες Ξενοδοχοϋπαλλήλων και Επιτσιτιστών, ναυτεργατών, σιδηροδρομικών, καπνεργατών και φορτοεκφορτωτών. Στην προκειμένη περίπτωση υπήρξε σύμπτωση απόψεων κυβέρνησης και αντιπολιτευόμενων συνδικάτων: Τα μὲν συνδικάτα ήθελαν τη Συνομοσπονδία γιατί θα διενεκόνε τη δράση τους, ή δὲ κυβέρνηση γιατί με ένα κεντρικό, και έλεγχομένο απ' αυτήν, συνδικαλιστικό όργανο θα μπορούσε να σταματήσει τη συνδικαλιστική «αναρχία». Η κυβέρνηση άλλωστε την εποχή αυτή ενδιαφερόταν να δώσει στη Δύση την εικόνα ενός «σύγχρονου» τουρκικού κράτους, το οποίο βεβαίως έπρεπε να διαθέτει και την εργατική του συνομοσπονδία.

Για την οργάνωση της Έργατικής Συνομοσπονδίας καταφθάνουν στην Τουρκία διάφοροι «ειδικοί» —προσκεκλημένοι της κυβέρνησης— με επικεφαλής τόν Moris Shiskin (εκπρόσωπο του σχεδίου Μάρσαλ

στην Εύρώπη). Οι άποστολές αυτές είναι οργανωμένες από άμερικανικές υπηρεσίες και υλοποιούν άκριβώς το σχέδιο Μάρσαλ που άναφερόταν, μεταξύ άλλων, στα εργατικά κινήματα της Εύρώπης. Άπό την μεριά των συνδικάτων καταβάλλονται έντονες προσπάθειες για να μὴν περάσει ή Συνομοσπονδία στον έλεγχο της κυβέρνησης. Όμως και στο σημείο αυτό δὲν υπήρξε ένότητα δράσης και πολλά σωματεία δὲν έλαβαν μέρος στη γενική κινητοποίηση.¹ Η Συνομοσπονδία ιδρύεται τελικά στις 31.7.1952 στο προσυνέδριο της Προύσας, και εκλέγεται προσωρινή Διοίκηση που συγκαλεί στη Σμύρνη στις 6.9.1952 το πρώτο συνέδριό της.

Στο συνέδριο αυτό μετέχουν 13 Όμοσπονδίες και εργατικές Ένώσεις, και οι προοδευτικοί συνδικαλιστές, εκμεταλλεόμενοι τις αντίθεσεις Δημοκρατικού και Λαϊκού Κόμματος, προσπαθούν να προσδώσουν στη Συνομοσπονδία καταστατικές άρχές και προγραμματικές κατευθύνσεις σύμφωνες με τα συμφέροντα της εργατικής τάξης. Ο συνδικαλιστής Kemal Sülker στην παρέμβασή του χρησιμοποιεί, πρώτη φορά μετά από πολλά χρόνια, τόν όρο «εργατική τάξη» και διεκδικεί τόν δικαίωμα της απεργίας και των συλλογικών συμβάσεων.

Το τελικό κείμενο της Διακήρυξης άναφέρεται στην άνάγκη για «τήν προάσπιση

1. Τελικά όλα σχεδόν τα προοδευτικά συνδικάτα εντάσσονται στη Συνομοσπονδία (Türk-İs), όποι μόνον ως τόν 1967, όπότε αποχωρούν με σημαντική δυναμική και ιδρύουν τη Συνομοσπονδία Ριζοσπαστικών Συνδικάτων Τουρκίας (D.I.S.K.).

Για τὴν πρωταρχικὴν συσσώρευση κεφαλαίου στὰ Βαλκάνια

τοῦ Νικολαΐ Τοντόροφ

Οἱ μεταβατικὲς περίοδοι τῆς ἱστορίας, πού συμπίπτουν μὲ τὴ διάλυση ἑνὸς κοινωνικοοικονομικοῦ συστήματος καὶ τὴν ἐμφάνιση ἑνὸς ἄλλου, διακρίνονται γιὰ τὴν μεγάλη ποικιλία τῶν διαδικασιῶν καὶ τὴν ἐμφάνιση παρὰξενων μορφῶν πού ὀφείλονται σὲ πλῆθος παράγοντες οἱ ὁποῖοι ἐπιδροῦν στὴν ἐξέλιξή τους. Ἐδῶ καὶ δεκάδες χρόνια ἡ ἱστορικὴ ἐπιστῆμη ἀσχολεῖται μὲ τὰ προβλήματα τῆς μετάβασης ἀπὸ τὴ φεουδαρχία στὸν καπιταλισμό. Οἱ βασικὲς ἀρχές καὶ τὰ κυριότερα στάδια τῆς μετάβασης ἀπὸ τὸ ἓνα σύστημα στὸ ἄλλο ἔχουν καθοριστεῖ, καὶ τὸ γενικὸ χρονικὸ πλαίσιο τῆς γέννησης τοῦ καπιταλισμοῦ ἔχει προσδιοριστεῖ. Ὅμως γιὰ πολλὲς χώρες δὲν ἔχουμε ἀκόμη μιὰ γενικὴ ἐξήγηση αὐτοῦ τοῦ προβλήματος. Ἡ γέννηση τοῦ καπιταλισμοῦ στὴ βιομηχανία καὶ τὴ γεωργία συνεχίζει νὰ εἶναι ἀντικείμενο ἔντονων συζητήσεων ἀκόμη καὶ στὴ Σοβιετικὴ Ἐνωση, οἱ ἱστορικοὶ τῆς ὁποίας σημείωσαν ὡστόσο λαμπρὲς ἐπιτυχίες στὴν ἔρευνα τῆς φεουδαρχικῆς περιόδου καὶ τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ.¹

Ἐδῶ καὶ ἀρκετὸν καιρὸ οἱ ἱστορικοὶ καὶ οἱ οικονομολόγοι τῶν βαλκανικῶν χωρῶν προσπαθοῦν ὅλο καὶ περισσότερο νὰ ἐρευνήσουν τὰ ἰδιαίτερα γνωρίσματα τῆς φεουδαρχίας στὰ Βαλκάνια καὶ τοὺς λόγους τῆς ἀποσύνθεσής της, τὴν ἐμφάνιση καὶ ἐξέλιξη τῶν καπιταλιστικῶν σχέσεων στὴ βιομηχανία καὶ τὴ γεωργία. Πολύτιμες ἔρευνες ἔχουν γίνει σὲ ὅλες τὶς βαλκανικὲς φιλολογίαις καί, ὅπως ἦταν ἐπόμενο, παράλληλα μὲ μιὰ ὄλο καὶ μεγαλύτερη ἐμβάθυνση στὴν μελέτη τῶν προβλημάτων, παρουσιάστηκαν ἀναπόφευκτες διαφωνίες ἀνάμεσα στοὺς διάφορους συγγραφεῖς.²

Ἴσως εἶναι περιττὸ νὰ μιλήσουμε γιὰ τὶς βασικὲς θέσεις μὲ τὶς ὁποῖες πρέπει νὰ ἐξετάσουμε τὸ ζήτημα τῆς γέννησης τοῦ καπιταλισμοῦ. Κάθε μαρξιστὴς συγγραφέας προσπαθεῖ νὰ λάβει ὑπόψη τὶς γενικὲς θεωρητικὲς θέσεις τοῦ μαρξισμοῦ καὶ νὰ ἐρμηνεύσει τὰ γεγονότα σύμφωνα μὲ τὴ χρονολογικὴ ἐξέλιξη καὶ τὴ

δυναμικὴ τῆς διαδικασίας πού μελετᾶ, καὶ σύμφωνα μὲ ὀρισμένα χαρακτηριστικὰ τῆς ἐξέλιξης αὐτῆς τῆς διαδικασίας, πού ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴ χρονολογικὴ διαφορὰ στὴν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων στὶς διάφορες χώρες. Γιὰ μεγαλύτερη ὅμως ἀκρίβεια θυμίζουμε αὐτὸ πού λέει ὁ Μάρξ, ὅτι δηλαδὴ οἱ γενικότερες προϋποθέσεις τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς εἶναι ἡ ἐμπορευματικὴ παραγωγή καὶ κυκλοφορία. Ἡ ἐμπορευματικὴ παραγωγή, πού εἶχε παίξει σημαντικὸ ρόλο ἀκόμη καὶ στὴ γέννηση τῆς φεουδαρχικῆς κοινωνίας, θὰ ἔπρεπε τώρα νὰ φτάσει σὲ τέτοιο στάδιο ἀνάπτυξης, ὥστε νὰ ἀλλάξει ριζικὰ ἢ κατὰστασὴ τῶν μικροπαραγωγῶν —μερικοὶ ἀπ' αὐτοὺς φτάνουν στὴν κατὰστασὴ τῶν κεφαλαιούχων ἐργολάβων, ἄλλοι γίνονται μισθωτοὶ ἐργάτες. Κι αὐτὸ γιὰ τὴ καπιταλιστικὴ σχέση προϋποθέτει ὅτι δύο εἶδη κατόχων ἐμπορεύματος ἔρχονται σὲ ἐπαφή: ἀπὸ τὴν μιὰ μεριὰ ὁ μισθωτὸς ἐργάτης, δηλαδὴ ὁ ἄμεσος παραγωγὸς τῆς φεουδαρχικῆς κοινωνίας, πού ἔχει ἀποκτήσει τὴ δυνατότητα νὰ διαθέτει τὸν ἑαυτό του καὶ ἀναγκάζεται γιὰ οικονομικοὺς λόγους νὰ πωλήσει τὴν ἐργατικὴ του δύναμη σὰν ἐμπόρευμα, ἀπ' τὴν ἄλλη μεριὰ ὁ χρηματοδότης, πού ἔχει συγκεντρώσει στὰ χέρια του τὰ μέσα παραγωγῆς καὶ τὰ μέσα ὕπαρξης.³

Αὐτὴ ἡ διαδικασία ἀκολουθήθηκε στὰ σπλάχνα τῆς φεουδαρχικῆς κοινωνίας. Οἱ καπιταλιστικὲς σχέσεις, γιὰ μεγάλο διάστημα ἀφότου ἐμφανίστηκαν σὺνέχισαν νὰ συνυπάρχουν μὲ τὶς φεουδαρχικὲς. Γι' αὐτὸν τὸ λόγο κάθε φεουδαρχικὴ κοινωνία ἔχει ἀσκήσει εἰδικὴ ἐπίδραση στὴν ἀνάπτυξη τῶν καπιταλιστικῶν σχέσεων. Ὁ Μάρξ μελετώντας τὴν ἱστορία τῶν καπιταλιστικῶν σχέσεων στὴν Ἀγγλία τονίζει ὅτι προηγεῖται ἀπὸ τὴν ἐμφάνισή τους ἡ καταστροφή τοῦ φεουδαρχικοῦ δικαίου καὶ ἡ παρακμὴ τῶν ἐλεύθερων πόλεων, δηλαδὴ ἐξαφανίζεται ἡ δουλοπαροικία ἢ ἡ προσωπικὴ φεουδαρχικὴ ἐξάρτηση, καὶ ἐξασθενοῦν οἱ περιορισμοὶ πού ἐπέβαλλαν οἱ συντεχνίες.⁴ Στὴ Ρωσία

παράλληλα βλέπουμε να γεννιέται ο καπιταλισμός όταν η φεουδαρχία ένισχύεται, όταν η εξάρτηση ενός ατόμου από άλλο έχει φτάσει στην πιο έντονη μορφή της και πλησιάζει πολύ στην κατάσταση της δουλείας (και οι τρεις εξαρτήσεις — ή προσωπική, ή εξάρτηση από τη γη και η νομική εξάρτηση — είχαν συγκεντρωθεί στα ίδια χέρια).⁵ Και σε άλλες χώρες ή γέννηση του καπιταλισμού έχει τα ιδιαίτερα γνωρίσματά της. Γι' αυτό, προτού εξετάσουμε την εμφάνιση και εξέλιξη των καπιταλιστικών σχέσεων στα Βαλκάνια, θα σταματήσουμε άλλη μια φορά σε μερικές όψεις της φεουδαρχίας στην περιοχή αυτή, που έχουν επιδράσει στην εμφάνιση και ανάπτυξή της.

Μερικοί συγγραφείς, στην προσπάθειά τους να βρουν έναν γενικό κανόνα για τη φεουδαρχία σε όλες τις χώρες, παρασύρονται ασυνείδητα απ' το γεγονός ότι μέχρι πρότινος η μεσαιωνική κοινωνία που είχε μελετηθεί καλύτερα ήταν η κοινωνία της δυτικής Ευρώπης. Και αφού στη δυτική Ευρώπη η προσωπική φεουδαρχική εξάρτηση είχε φτάσει στην τελειότερη μορφή της τόσο στις άμοιβαίες σχέσεις ανάμεσα στους αντιπροσώπους της φεουδαρχικής τάξης, σχέσεις βασισμένες στην ιεραρχία και την υποτέλεια, όσο και στις σχέσεις των αγροτών παραγωγών με το σύνολο της φεουδαρχικής τάξης, οι συγγραφείς αυτοί παίρνουν τη δυτική φεουδαρχία σαν γενικό πρότυπο. Εξετάζοντας την οθωμανική αυτοκρατορία, οτιδήποτε διαφέρει από την παραδεγμένη κλασική φεουδαρχία της δυτικής Ευρώπης το βλέπουν σαν απλή ιδιοτυπία ή σαν απόκλιση που είτε δεν είχε ιδιαίτερη σημασία είτε απλώς εμπόδιζε την κανονική εξέλιξη των φεουδαρχικών σχέσεων. Αντίθετα θεωρούν τα κοινά στοιχεία φαινόμενα τυπικών φεουδαρχικών σχέσεων, ενώ την άπουσία λογουχάρη της ασυλίας (impunité féodale) (δηλαδή ενός ειδικού, ανεξάρτητου από το γενικό κρατικό δίκαιο, φεουδαρχικού δικαίου, χαρακτηριστικού της δυτικής φεουδαρχίας), τη βλέπουν σαν επουσιασμένο μιάς γνήσιας φεουδαρχικής κοινωνίας. Όσο ένα σημείο μιά τέτοια θέση ορισμένων συγγραφέων δικαιολογείται από την προσπάθειά τους να αποδείξουν την ύπαρξη φεουδαρχίας στην οθωμανική αυτοκρατορία, ενάντια στις προσπάθειες της αστικής ιστοριογραφίας που χρησιμοποιεί τη σύγκριση με τη Δύση για να άρνηθεί την ύπαρξη φεουδαρχικών σχέσεων στο Βυζάντιο και την οθωμανική αυτοκρατορία. Αντίστοιχα οι όροι «τσιφλικάς», «τσιφλικάδικος», με τους οποίους χαρακτηρίζονται τώρα οι φεουδαρχικές σχέσεις στα Βαλκάνια τον 18ο και 19ο αιώνα, έχουν επικρατήσει κατά τρόπο μάλλον άσχημο.

Δύο πλευρές της οθωμανικής αυτοκρατορίας έχουν την πιο άμεση και ουσιαστική σημασία για την εξήγηση του προβλήματος. Αφενός η ύπαρξη ενός δυνατού και συγκεντρωτικού κράτους, με έναν διοικητικό και φορολογικό μηχανισμό με πολλές διακλαδώσεις. Αφετέρου η σημαντική ανάπτυξη των πόλεων. Αυτά τα κοινώς αναγνωρισμένα γεγονότα δεν εκτιμώνται πάντοτε σ' όλη τη σημασία τους, και πολύ συχνά, στη συγκεκριμένη μελέτη της μιάς ή της άλλης πλευράς της οθωμανικής φεουδαρχίας, δεν λαβαίνονται αρκετά υπόψη.

Η πρώτη και ουσιαστικότερη συνέπεια από την ύπαρξη μιάς ισχυρής κρατικής εξουσίας στο «μοναδικό γνήσιο στρατιωτικό κράτος του μεσαιώνα» άφρα

τις σχέσεις γαιοκτησίας. Σε αντίθεση με το γαιοκτήμονα που κατείχε όλη τη γη, σύμφωνα με το δικαίωμα ιδιοκτησίας, και που μπορούσε να όρίζει αυθαίρετα τη φύση και την έκταση των υποχρεώσεων των αγροτών, σε αντίθεση επίσης και με τον άρχοντα (Seigneur) που εισέπραττε σε είδος και σε χρήμα από τους άμεσους παραγωγούς την πρόσοδο για τα άγροκτήματά τους που βρίσκονταν στα όρια της εξουσίας του, χωρίς όμως να έχει το δικαίωμα να αλλάξει τις συνθήκες καλλιέργειας, ή μεγάλη μάζα των φεουδαρχών στην οθωμανική αυτοκρατορία δεν είχε ουσιαστικά δικαιώματα ιδιοκτησίας στη γη. Οι φεουδάρχες στα Βαλκάνια εισέπρατταν ένα εισόδημα αυστηρά καθορισμένο από το κράτος ως προς το είδος και την έκτασή του και είχαν ως ένα σημείο, όρισμένο κι αυτό απ' το κράτος, το δικαίωμα να ελέγχουν την καλλιέργεια της γης. Το οθωμανικό φέουδο — τιμαρίο, ζιαμέτ, χάς — πάντοτε παραχωρημένο έναντι παροχής υπηρεσίας (κυρίως στρατιωτικής), αντιπροσώπευε ουσιαστικά όρισμένα δικαιώματα πάνω στη φορολογία όχι μόνο των άγροτικών εισοδημάτων, αλλά πολύ συχνά και εισοδημάτων άλλου είδους. Στο σύνολό της ή πρόσοδος που λάβειναν οι οθωμανοί κάτοχοι των τιμαρίων, ζιαμέτ και χάς, καθοριζόταν και ελεγχόταν από τα οικονομικά όργανα του κράτους και άποτελούσε μέρος της φεουδαρχικής προσόδου που καθοριζόταν από την κεντρική εξουσία. Πολλά κατάστιχα μαρτυρούν τον αποφασιστικό ρόλο του κράτους ως βασικού ρυθμιστή και συλλέκτη της φεουδαρχικής προσόδου. Σ' αυτά σημειώνεται με μεγάλη ακρίβεια το όνομα κάθε φορολογούμενου και το ποσό της φορολογίας, καθώς και το μερίδιο που αντιστοιχεί στις εισπράξεις του κάθε τιμαριούχου. Αυτός ο χαρακτήρας της οθωμανικής φεουδαρχίας μαζί με τον κανονισμό για τις εισπράξεις των τιμαριούχων έβγαλε από τη μάχη διαμάχης ανάμεσα στα διάφορα στρώματα της άρχουσας οθωμανικής τάξης για μιά καινούρια κατανομή της προσόδου. Η διαμάχη αυτή τελείωσε με την ολοκληρωτική νίκη της κορυφής της άρχουσας οθωμανικής τάξης, που είχε στα χέρια της την άνωτατη διοίκηση του κράτους, και την ήττα του στρώματος των τιμαριούχων στρατιωτικών.

Η μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού, οι άγρότες, ως τον 18ο αιώνα ήταν ουσιαστικά κρατικοί άγρότες, αφού το κράτος όριζε την έκταση των υποχρεώσεών τους σε χρήμα και σε είδος, ανεξάρτητα από το αν αυτά προορίζονταν κατευθείαν για τους φόρους ή πήγαιναν στον τιμαριούχο, που συχνά δεν είχε καν τη δυνατότητα να ξέρει σε ποιόν τόπο βρίσκονταν οι ραγιάδες απ' τους οποίους λάβαινε εισοδήματα. Όπως έχουν αποδείξει οι έρευνες της Μπ. Τσβέτκοβα και της Β. Μουταφτσιέβα, δεν υπήρχε διαφορά στην κατάσταση των αγροτών σ' όποιο άγρόκτημα κι αν βρίσκονταν, άκόμη και στα βακούφια. Αυτό ισχύει και για τους ραγιάδες που είχαν ειδικές υποχρεώσεις και υπάγονταν κατευθείαν στο κράτος.⁶

Είναι πολύ δύσκολο να πούμε ως ποιο σημείο ο άγρότης αυτή την εποχή (15ος-18ος αι.) ήταν μικροπαραγωγός που συνδεόταν με την αγορά και ποιο ήταν το βάθος της περιουσιακής διαφοροποίησης στο χωριό. Είναι σημαντικό να υπογραμμίσουμε ότι οι προσωπικές σχέσεις εξάρτησης δεν ήταν τέτοιες που να έμποδίζουν τον άγρότη να διαθέτει τον έαυτό του και την περιουσία του όπως αυτός ήθελε.⁷

Δέν θά σταματήσουμε στα προβλήματα της πόλης, αφού τὰ εξετάσαμε λεπτομερειακά στο πρώτο μέρος αυτής της εργασίας. Ήδη τὸν 15ο-16ο αἰώνα ἡ οἰκονομία τῶν πόλεων, σχετικὰ ἀναπτυγμένη, ἐπέτρεπε στη φορολογία καὶ στοὺς τιμαριούχους νὰ λαβαίνουν καὶ νὰ μετατρέπουν σὲ χρῆμα μεγάλο μέρος προσόδων. Ἡ ἐξέλιξη τῶν πόλεων στὰ Βαλκάνια αὐτὴ τὴν περίοδο δὲν ἄφησε νὰ ἀναπτυχθεῖ, σὰν βασικὴ ἀντίφαση στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, μιὰ ἀντίφαση παρόμοια μ' αὐτὴ πού ὑπῆρχε στὴ Δύση ἀνάμεσα στὸν κλειστὸ χαρακτῆρα τῆς οἰκονομίας καὶ τὴν περιορισμένη δυνατότητα τῶν φεουδαρχῶν καὶ τῶν ἀγροτῶν νὰ μεταφέρουν στὴν ἀγορὰ τὸ περίσσειμα τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς φεουδαρχικῆς προσόδου. Ἡ

ὑπαρξὴ μεγάλων καταναλωτικῶν κέντρων ὅπως ἡ Κωνσταντινούπολη, ἡ Ἀδριανούπολη, ἡ Θεσσαλονίκη, ἡ Ἀθήνα, τὸ Σαράγεβο, οἱ Σέρρες, ἡ Φιλιπούπολη κ.ἄ., παρείχε σημαντικὲς δυνατότητες γιὰ τὴν ἀξιοποίηση τῶν περισσευμάτων μέσω τῆς ἀγορᾶς, σχετικὰ πάντα μὲ τὸ βαθμὸ ἀνάπτυξης τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία. Ἴσως ἐδῶ νὰ κρύβεται ἕνας βασικὸς λόγος γιὰ τὴν μεγαλύτερη σταθερότητα τῶν φεουδαρχικῶν σχέσεων στὰ Βαλκάνια. Ἐδῶ, ἡ ἴδια ἡ φεουδαρχικὴ κοινωνία, σ' ἕνα πρώτο στάδιο, πρόσφερε ἀρκετὰ εὐνοϊκὲς συνθήκες τόσο γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς φεουδαρχίας.

Τὸ πρόβλημα τῆς συσσώρευσης κεφαλαίου εἶναι ἐπίσης σημαντικό. Πολλὰ γεγονότα δείχνουν ὅτι ἡ συσσώρευση χρημάτων σὲ προκαπιταλιστικὴ βάση στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία προηγείται κατὰ πολλοὺς αἰῶνες ἀπὸ τὶς πρώτες ἐκδηλώσεις τῶν καπιταλιστικῶν σχέσεων. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ φεουδαρχικὴ πρόσδοδος ἦταν κατὰ μεγάλο μέρος χρηματικὴ, ἀποτελοῦσε ἤδη οὐσιαστικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴ συσσώρευση χρηματικῶν μέσων στὰ χέρια τῶν φεουδαρχῶν — φυσικῶν προσώπων, τοῦ Σουλτάνου καὶ τοῦ περιβάλλοντός του, τοῦ κράτους. Ἀρκετὰ στοιχεῖα μαρτυροῦν ὅτι ἕνα μέρος τῆς φεουδαρχικῆς προσόδου σὲ εἶδος μεταβαλλόταν ἐπίσης σὲ χρῆμα μέσω τῆς πώλησης τῶν εἰσοδημάτων τῆς δεκάτης στὴν ἐσωτερικὴ καὶ ἐνῆμερι στὴν ἐξωτερικὴ ἀγορὰ. Ἡ ἐκμίσθωση τῶν φόρων, πού γινόταν μὲ τὸ σύστημα τῶν μονκατὰ⁸, εἶχε συμβάλει

καὶ αὐτὴ στὴ συσσώρευση χρημάτων καὶ στὴν αὔξηση τοῦ τοκογλυφικοῦ κεφαλαίου στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία. Ἢδη κατὰ τὸ τέλος τοῦ 15ου καὶ τὸν 16ο αἰώνα εἶχαν γίνεи συμφωνίες γιὰ ἑκατομμύρια ἀκτῆ⁹. Χρηματοδοτώντας τοὺς ἐνοικιαστῆς τῶν φόρων καὶ τοὺς διοικητικὸς ὑπαλλήλους γιὰ τὴν ἐξαγορὰ τῶν ἀξιομάτων τους, οἱ διάφοροι τοκογλύφοι πραγματοποιοῦσαν τεράστια κέρδη.

Ἐνα μέρος τοῦ συσσωρευμένου κεφαλαίου στὴν αὐτοκρατορία ἐπενδύονταν σίγουρα καὶ καρποφόρα στὴν ἐκμετάλλευση τῶν ὀρυχείων, ἀλυκῶν κ.λπ., πού παραχωροῦσε τὸ κράτος σὲ ἐξαγοραστῆς φόρων. Ἡ ἀκίνητη περιουσία τῶν πόλεων ἀπέφερε ἐπίσης μεγάλα κέρδη σὲ ὀρισμένα ἀστικά στοιχεῖα κυρίως φεουδαρχικῆς καταγωγῆς. Τὰ εἰσοδήματα ἀπὸ τὰ ἐνοίκια τῶν μαγαζιῶν καὶ ἰδιαιτέρα τῶν κερβανσαράι¹⁰, τῶν χανιῶν καὶ τῶν χαμάμ, ἦταν σημαντικὰ καὶ ἀποτελοῦσαν τὴ βάση γιὰ τὴ συσσώρευση χρημάτων στὰ χέρια μιᾶς μερίδας τοῦ κυρίαρχου στρώματος τῶν πόλεων. Σ' αὐτὲς τὶς μορφές τοῦ κεφαλαίου, πού δημιουργήθηκαν σὲ φεουδαρχικὴ βάση, πρέπει νὰ προσθέσουμε καὶ τὸ ἐμπορικὸ κεφάλαιο πού ἐμφανίστηκε σὲ τοπικὴ βάση: τὸ ἀντιπροσωπεύουν τὰ λείψανα τῆς βυζαντινῆς ἀριστοκρατίας καὶ οἱ νεόπλουτες ἑλληνικὲς οἰκογένειες πού συσπειρώθηκαν γύρω ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο. Παρόλο πού τὸν καιρὸ τῆς τουρκικῆς κατάκτησης εἶχαν χάσει τὸ σημαντικότερο μέρος ἀπὸ τὰ πλούτη τους, ἄρχισαν πάλι νὰ παίζουν σημαντικό ρόλο στὴν οἰκονομικὴ ζωὴ τῆς αὐτοκρατορίας χάρις στὰ ἀξιώματα πού ἔλαβαν καὶ στὸ ἐμπόριο πού ἀσκοῦσαν ὑπὸ τὴν προστασία τοῦ Πατριαρχείου. Μὲ τὴν ἐγκατάστασή τους στὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες μετὰ τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰώνα ἀνακάλυψαν μιὰ καινούρια, σημαντικὴ πηγὴ πλουτισμοῦ.

Ἐπιπλέον, τὴν ἐποχὴ πού ἐξετάζουμε, τὸ ἐμπόριο τῆς Ραγούσας ἐπεκτάθηκε πολὺ. Τὸ ἐμπορικὸ τῆς δίκτυο —ἐξαγωγή δερμάτων (ἀκατέργαστων καὶ κατεργασμένων), μαλλιῶν καὶ ἄλλων ἀγροτικῶν καὶ χειροτεχνικῶν προϊόντων— κάλυπτε ἀκόμη καὶ τὰ πιδ ἀπομακρυσμένα κέντρα τῶν Βαλκανίων. Ἐτοῖς ἡ ἐμπορικὴ αὐτὴ δραστηριότητα διεύρυνε τὴ σφαῖρα τῆς ἐμπορικῆς καὶ νομισματικῆς κυκλοφορίας.

Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 15ου καὶ κατὰ τὸν 16ο αἰώνα, στὰ πιδ ἀνηθρὰ κέντρα τῆς αὐτοκρατορίας καὶ εἰδικὰ στὴ Θεσσαλονικὴ συγκεντρώθηκε ἕνας πυκνὸς ἐβραϊκὸς πληθυσμὸς. Στὴ νέα τους πατρίδα οἱ Ἑβραῖοι συνέχισαν τὴν προηγούμενη παραγωγικὴ τους δραστηριότητα δίνοντας ὠθηση σὲ διάφορους κλάδους καί, χάρις στὸ μεγάλο τους κεφάλαιο, τὶς ἐμπορικὲς σχέσεις καὶ τὴν ἐνημερότητά τους, κατέκτησαν πολὺ σύντομα πρωτεύουσα θέση στὸ ἀνατολικὸ ἐμπόριο. Χάρις σ' αὐτοὺς ἡ Θεσσαλονικὴ μεταβλήθηκε, ἀπὸ τὸν 15ο ὡς τὸν 17ο αἰώνα, σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς κυριότερες ἐμπορικὲς πόλεις τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου.

⁸ Ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῆς γενικῆς οἰκονομικῆς κατάστασης πού ἔγινε σ' αὐτὸ καὶ στὰ προηγούμενα κεφάλαια, βγαίνουν μερικὰ συμπεράσματα. Κατὰ τὸν 15ο-16ο αἰώνα οἱ ἐμπορικὲς-νομισματικὲς σχέσεις ἔφτασαν σ' ἕνα ὀρισμένο στάδιο ἀνάπτυξης. Πραγματοποιήθηκε σημαντικὴ συσσώρευση ἐμπορικοῦ-τοκογλυφικοῦ κεφαλαίου, πού χρησίμευε στὶς συναλλαγές, στὸ σύστημα τῆς ἐξαγορᾶς τῶν φόρων καὶ στὴν τοκογλυφικὴ

δραστηριότητα. Μέρος αυτού του κεφαλαίου πήγαινε βέβαια και στην παραγωγή. Πολύ χαρακτηριστικά είναι η οργάνωση στη Θεσσαλονίκη της ύφαντουργίας μάλλινων ύφασμάτων, που απασχολούσε σχεδόν όλο τον εβραϊκό πληθυσμό — μικροβιοτέχνες, μεγάλους εργολάβους, έμπορους κ.λπ. "Όμως η βασιική προϋπόθεση που εξασφάλιζε τη διαρκή παραγωγή από μερικές χιλιάδες τόπια το χρόνο ήταν η παραχώρηση στους έβραίους εμπόρους του μονοπωλιακού δικαιώματος να αγοράζουν μαλλι από μία σημαντικά εκτεταμένη περιοχή, ενώ η ελεύθερη πώληση του μαλλιού στους άλλους εμπόρους δεν επιτρεπόταν παρά μόνο αφού συμπληρώνονταν οι ποσότητες που χρειαζόνταν οι πρώτοι. Αυτό το μονοπωλιακό δικαίωμα παραχωρήθηκε γιατί ολόκληρη η παραγωγή της Θεσσαλονίκης προοριζόταν για την Πύλη.¹¹ Συνεπώς κάθε ανώτερο στάδιο οικονομικής οργάνωσης προϋπέθετε τη δημιουργία ιδιαίτερων μονοπωλιακών δικαιωμάτων και προνομίων για την άνευρεση των πρώτων υλών και την εξασφάλιση μιας τακτικής αγοράς. "Όπως θα δούμε στη συνέχεια, παρόμοιες συνθήκες αποτελούσαν αναγκαία προϋπόθεση για την ανάπτυξη της βιοτεχνικής παραγωγής των βασικότερων κλάδων της ύφαντουργίας στα Βαλκάνια ακόμη και τον 19ο αιώνα, παρότι υπήρχε μία σημαντική αγορά.

Μπορούμε ακόμη να διαπιστώσουμε ότι σημαντικό μέρος της εργατικής δύναμης, αναγκαίας για τα μεγάλα τεχνικά έργα της εποχής, το αποτελούσαν μισθωτοί εργάτες. Πρόσθετη μαρτυρία για τη χρησιμοποίηση ελεύθερης εργασίας αποτελεί και η ανάγκη που παρουσιάστηκε να θεσπιστούν για τους μισθούς των εργατών (isci) διάφοροι κανονισμοί ανάλογοι με εκείνους που ρύθμιζαν τις σχέσεις των ελεύθερων συναλλαγών στο οθωμανικό κράτος.¹²

Κατά τον 17ο-18ο αιώνα σημειώνονται ορισμένες αλλαγές στην οικονομική εξέλιξη. Οι δύο αυτοί αιώνες χαρακτηρίζονται από τη σημαντική ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων στα Βαλκάνια, που έκφραστηκε με το βάθαιμα της περιουσιακής και κοινωνικής ανισότητας του πληθυσμού, με τη συσσώρευση όλο και μεγαλύτερων κεφαλαίων στα χέρια νέων στρωμάτων που ανήκαν στις υποτελείς εθνότητες: Έλληνων, Έβραίων, Αρμενίων, Βουλγάρων, Σέρβων κ.λπ. Σ' όλη την οθωμανική αυτοκρατορία και έξω απ' αυτήν δεκάδες εμπορικά πανηγύρια απέκτησαν μεγάλη φήμη κέντρων για την πώληση της ετήσιας παραγωγής του τοπικού πληθυσμού ολόκληρων περιοχών. Σ' αυτούς τους δύο αιώνες η βαλκανική χερσόνησος και η ανατολική Μεσόγειος πέρασαν στο θαλάσσιο ευρωπαϊκό εμπόριο, το λεγόμενο εμπόριο του Λεβάντε, και —στην ξηρά— στο εμπόριο με καραβάνια προς την κεντρική Ευρώπη.

Αυτά τα φαινόμενα τονίστηκαν ιδιαίτερα τον 18ο αιώνα, όπότε οι περίοδοι ειρήνης διαρκούσαν περισσότερο και οι πολεμικές επιχειρήσεις γίνονταν σε περιοχές απομακρυσμένες από τα κεντρικά σημεία της βαλκανικής χερσονήσου. Τήν πρωτεύουσα θέση στο εμπόριο με την οθωμανική αυτοκρατορία κατέλαβαν η Άγγλία, η Γαλλία, η Αυστρία, και η Γερμανία, αντικαθιστώντας το εμπόριο της Ραγούσας και της Βενετί-

ας. Αυτή η αλλαγή έφερε ουσιαστικές μεταβολές και στο ρόλο του τοπικού εμπορικού κεφαλαίου, που έτσι εντάχθηκε στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού εμπορίου. Σχεδόν σε όλες τις σπουδαιότερες πόλεις της Μεσογείου, της Κεντρικής Ευρώπης, και λίγο αργότερα της Ρωσίας, εμφανίστηκαν εμπορικές ομάδες από αντιπροσώπους των βαλκανικών λαών. Σιγά σιγά οι έμποροι αυτοί, που ήταν στενά δεμένοι με τους εμπόρους και παραγωγούς της οθωμανικής αυτοκρατορίας και που έχαιραν της προστασίας των ευρωπαϊκών κρατών, ανέλαβαν σχεδόν αποκλειστικά τις εισαγωγές και εξαγωγές της βαλκανικής χερσονήσου. Αυξήθηκε η παραγωγή των βιοτεχνικών προϊόντων που είχαν ζήτηση στην τοπική και εξωτερική αγορά, όπως είναι τα δερμάτινα είδη, τα μάλλινα, βαμβακερά και μεταξωτά υφάσματα, τα νήματα, το μαλλί, καθώς και η παραγωγή των σιτηρών και άλλων αγροτικών προϊόντων, που ήταν αντικείμενα ενός εμπορίου και λαθρεμπορίου που συνεχώς αυξανόταν.

Μεγάλη ώθηση στο ρόλο του τοπικού εμπορικού κεφαλαίου και γενικά της τοπικής αστικής τάξης, που είχε αρχίσει να διαμορφώνεται κυρίως μεταξεί των Έλλήνων και των Βουλγάρων, έδωσε η συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή του 1774, που άνοιγε την Μαύρη Θάλασσα στα υπό ρωσική σημαία εμπορικά πλοία. Πολύ γρήγορα στα ρωσικά παράλια της Μαύρης Θάλασσας εμφανίστηκαν ολόκληροι οικισμοί με μεγάλη έλκτική δύναμη για τον ελληνικό και βουλγαρικό πληθυσμό της βαλκανικής χερσονήσου. Η χαρακτηριστική μορφή αυτών των οικισμών την εποχή που μας απασχολεί οφείλεται ακριβώς σ' αυτόν τον πληθυσμό. Αυτά τα χρόνια ή υπό ρωσική σημαία ελληνική εμπορική ναυτιλία γνώρισε αληθινή άνθηση.

Αποτέλεσμα της οικονομικής ανάπτυξης στη βαλκανική χερσόνησο ως τα τέλη του 18ου αιώνα ήταν η διαμόρφωση των αστικών τάξεων των διαφόρων βαλκανικών λαών — Έλληνες, Βούλγαροι, Σέρβοι — που παράλληλα με την οικονομική τους επιβολή άρχισαν να παίζουν έναν όλο και πιο ενεργητικό ρόλο στη διεύθυνση των εθνικών υποθέσεων, στην τοπική διοίκηση, στην παιδεία κ.λπ. Γεννήθηκαν στα Βαλκάνια η εθνική ιδέα, που ώριμασε περισσότερο στο δεύτερο ήμισυ του 18ου αιώνα, και συγκεκριμενοποιήθηκε στα εθνικά προγράμματα, το βασικό περιεχόμενο των

Το έσωτερικό ενός καραβανσεράι
(Άθηναι, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

οποίων έδειχνε μιὰ ώριμη έθνική συνείδηση.

Τήν ίδια εποχή, τὸ κυρίαρχο έθνος έμεινε έξω ἀπὸ τὴ γενικὴ εξέλιξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων. Αὐτὸ εἶναι ἓνα εἰδικὸ γνῶρισμα τῆς ὀθωμανικῆς φεουδαρχίας, ποὺ ἔβαλε τὴ σφραγίδα του σ' ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ζωῆς τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ παρακμὴ τοῦ σλαβηλικοῦ¹³ καὶ τοῦ ὀθωμανικοῦ στρατιωτικοῦ-τιμαριωτικοῦ συστήματος, ποὺ ἄρχισε ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 16ου αἰῶνα, δὲν σήμαινε ἀποσύνθεση τοῦ φεουδαρχικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Ἀπλῶς ὑπέσκαπτε τὶς ὑλικὲς δυνάμεις τῆς ὀθωμανικῆς φεουδαρχίας χωρὶς νὰ ὀδηγεῖ στὴ διαμόρφωση νέων παραγωγικῶν σχέσεων. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ἡ δραστηριότητα καὶ οἱ προσπάθειες τῆς κορυφῆς τῆς ἄρχουσας ὀθωμανικῆς τάξης ἀπέβλεπαν κυρίως στὸν πιὸ εὐκόλο καὶ σίγουρο τρόπο νὰ ἀποκτήσει μεγαλύτερα εἰσοδήματα σὲ χρῆμα. Βασικὸ τῆς κίνητρο ἦταν ἡ προσπάθεια νὰ δεθεῖ ὅλο καὶ πιὸ στενὰ μὲ τὸν κρατικὸ μηχανισμό, πράγμα ποὺ ὀδήγησε στὴν πλήρη σχεδὸν γραφειοκρατικοποίησή της καὶ στὴν μετατροπὴ της σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ παρασιτικές, ξένες στὴν πρόοδο, φεουδαρχικὲς τάξεις.

Σ' αὐτὴ τὴν ἀντίληψη γιὰ τὸ χαρακτῆρα τῆς ἄρχουσας ὀθωμανικῆς τάξης ἴσως κρύβεται μιὰ ἐξήγηση τοῦ γεγονότος ὅτι παρὰ τὸ μεγάλο ἐνδιαφέρον τῆς Δύσης γιὰ τὰ ἀγροτικὰ προϊόντα τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ τὴν αὔξηση τῶν εξαγωγῶν τους τὸν 18ο καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα, ἡ μεγάλη γαιοκτησία δὲν ἐπεκτάθηκε ἀνάλογα πρὸς τὴ διόγκωση τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς, καὶ δὲν ἐμφανίστηκε τὸ φαινόμενο τῆς «δεύτερης δουλοπαροικίας», τόσο χαρακτηριστικὸς στὶς χώρες τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης τὴν ίδια εποχή. Ὅταν ἡ μεγάλη γαιοκτησία παρουσιάστηκε σὰν μορφὴ οικονομικῆς ὀργάνωσης στὶς κεντρικὲς καὶ ἀνατολικὲς περιοχὲς τῆς βαλκανικῆς χερσονήσου, αὐτὸ ὀφειλόταν κυρίως σὲ πλούσιους γαιοκτῆμονες μὴ μουσουλμανικῆς καταγωγῆς, δηλαδὴ σὲ πρόσωπα ποὺ βρισκόνταν έξω ἀπὸ τὴν τουρκικὴ φεουδαρχικὴ τάξη.

Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, ἐνῶ στὴ Δύση καὶ στὴ Ρωσία

ἤδη τὸν 18ο αἰῶνα εἶχαν ὀριστικὰ διαμορφωθεῖ δυνάμει μονοεθνικὰ ἢ πολυεθνικὰ κράτη, ὅπου ἡ κυρίαρχη ἐθνότητα ἄνοιγε τὸ δρόμο πρὸς τὴν κεφαλαιοκρατικὴ ἀνάπτυξη, στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία οἱ φορεῖς τῶν νέων καπιταλιστικῶν σχέσεων ἀνῆκαν στὰ ὑποτελεῖ ἔθνη. Οἱ ὑπόδουλοι λαοὶ ἔπρεπε στὶς δύσκολες συνθῆκες τῆς ἐθνικῆς καταπίεσης, διατρέχοντας ὅλους τοὺς κινδύνους ποὺ συνεπάγεται ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἀγορᾶς καὶ τῶν ἐμποροπανηγύρεων, νὰ περάσουν ἀπὸ ὅλα τὰ στάδια τῆς μικροπαραγωγῆς ἐμπορευμάτων, τῆς περιουσιακῆς διαφοροποίησης, τῆς βαθμιαίας συσσώρευσης κεφαλαίου, γιὰ νὰ δώσουν ἐπιχειρηματίες καὶ ἐμπόρους, καὶ νὰ προωθήσουν γενικὰ τὴν κοινωνικοοικονομικὴ ἀνάπτυξη. Ἔτσι οἱ ἀντιφάσεις ἀνάμεσα στὶς παραγωγικὲς δυνάμεις καὶ τὶς παραγωγικὲς σχέσεις ὄχι μόνον διαπλέκονταν μὲ τὶς ἐθνικὲς ἀντιφάσεις, ἀλλὰ καὶ ἔδιναν σ' αὐτὲς ἰδιαίτερη ὀξύτητα. Ἡ ὀπισθοδρομικότητα καὶ ἡ ἀποστέωση τῆς ἄρχουσας τάξης καθὼς καὶ οἱ θρησκευτικοὶ κανονισμοὶ ποὺ δέσποζαν σ' ὅλο τὸ κρατικὸ σύστημα, ἔγιναν σύμβολο τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας, ἐνῶ κάθε παραχώρηση στὶς ἀπαιτήσεις τῆς καινούριας ἐποχῆς ἐκλαμβανόταν σὰν παραχώρηση ὑπὲρ τοῦ μὴ μουσουλμανικοῦ πληθυσμοῦ. Ὅσο πιὸ ἐμφανῆς γινόταν ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν οἰκονομικὸ ρόλο καὶ τὴν ἔλλειψη πολιτικῶν δικαιωμάτων τῶν νεοδημιουργημένων ἐθνικῶν ἀστικῶν τάξεων, ἀνάμεσα στὸ δικὸ τους πολιτιστικὸ ἐπίπεδο (καρπὸ τῆς συνεχοῦς ἐπαφῆς τους μὲ τὸν εὐρωπαϊκὸ πολιτισμὸ καὶ τῆς συστηματικῆς προσπάθειας νὰ ἐξασφαλιστεῖ λαϊκὴ παιδεία) καὶ τὴν ἀμάθεια τῶν ὀθωμανῶν διοικητῶν, τόσο πιὸ δύσκολα ἦταν ἀνεκτὴ ἡ ἐθνικὴ καταπίεση, ἀσκημένη πάντα μὲ τὶς ἴδιες μεθόδους ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς τουρκικῆς κατάκτησης. Αὐτὸ τὸ εἰδικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς γενικῆς εξέλιξης τῶν Βαλκανίων κατὰ τὸν 18ο-19ο αἰῶνα πρέπει νὰ τὸ ἔχουμε ὑπόψη ἀκόμη καὶ ὅταν ἐξετάζουμε φαινόμενα καθαρὰ οἰκονομικοῦ χαρακτῆρα.

μετάφραση ἀπὸ τὰ βουλγαρικά: Γ.Δ.

Τὸ παραπάνω κείμενο εἶναι ἀπόσπασμα τοῦ βιβλίου τοῦ Ν.Τ. «Ἡ βαλκανικὴ πόλη τὸν 15ο ὡς τὸν 19ο αἰῶνα», Σόφια 1972.

1. Γιὰ τὶς σχετικὲς συζητήσεις, βλ. *Θεωρητικὰ καὶ ἱστορικὰ προβλήματα πάνω στὴ γέννηση τοῦ καπιταλισμοῦ*, Μόσχα, 1969 (στὰ ρωσικά), καὶ *Τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴ φεουδαρχία στὸν καπιταλισμὸ στὴ Ρωσία*, Μόσχα, 1969 (στὰ ρωσικά).
2. Γιὰ τὶς ἐργασίες ποὺ δημοσιεύθηκαν τὰ τελευταία χρόνια καὶ περιέχονται ἀναλυτικὰ στὶς ἐθνικὲς βιβλιογραφίες κάτω ἀπ' τοὺς ἀντίστοιχους τίτλους, παραπέμπουμε τὸν ἀναγνώστη σ' αὐτές.
3. Κ. Μάρξ, *Τὸ κεφάλαιο*, τόμ. 1, Μόσχα 1949, σελ. 719-720 (στὰ ρωσικά).
4. Στὸ ἴδιο.
5. Β.Ι. Λένιν, *Περὶ κράτους*, στὰ *Ἐκλεκτὰ ἔργα*, 4η ἔκδ., τόμ. 29, σελ. 439 (στὰ ρωσικά).
6. Μπ. Τοβέτκοβα, *Συμβολὴ στὴν μελέτη τῆς*

τουρκικῆς φεουδαρχίας στὶς βουλγαρικὲς περιοχὲς, μέρος 2ο / *Ὁ ὑποτελὲς πληθυσμὸς καὶ ἡ πάλη του κατὰ τῆς τουρκικῆς φεουδαρχικῆς καταπίεσης*: Ἐπετηρίδα τοῦ Ἰνστιτούτου Βουλγαρικῆς Ἱστορίας τῆς Βουλγαρικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν, τόμ. 5, Σόφια 1954, σελ. 115-174 (στὰ βουλγαρικά). Β. Μουταφτοϊέβα, *Οἱ κατηγορίες τοῦ ὑπὸ τοὺς φεουδάρχες πληθυσμοῦ στὰ ἐδάφη μᾶς ἐπὶ τουρκοκρατίας κατὰ τὸν 15ο-16ο αἰῶνα*: Ε.Ι.Β.Ι. (Β.Α.Ε.), τόμ. 9, Σόφια 1960, σελ. 57-90 / *Ἡ φεουδαρχικὴ πρόσοδος τῶν τιμαριούχων στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία*: Ε.Ι.Β.Ι., τόμ. 7, Σόφια 1957 (στὰ βουλγαρικά).
- 7. Γιὰ τὴν προχωρημένη κοινωνικὴ κατανομὴ τῆς ἐργασίας στὸ χωριὸ καὶ γιὰ τὶς δυνατότερες κινήσεις τοῦ ἀγροτῆ παραγωγοῦ, βλ. σελ. 66-71 αὐτοῦ τοῦ βιβλίου.
- 8. (Σ.τ.Ε.) μουκατὰ (mukâta'a): ἐτήσια μίσθωση ἢ ὑπομίσθωση (ισόβια: malikane) τῶν δημόσιων ἢ σουλτανικῶν προσόδων ἀπὸ τὸν ἐπικεφαλῆς (βοεβόδα) ἐνὸς καζὰ (μᾶς ἐπαρχιακῆς διοίκησης. Πρῶτος ὁ μέγας Βεζίρης Ρουστέμ-πασας

(1544-53), γιὰ νὰ αὐξήσει τὶς προσόδους τοῦ σουλτανικοῦ θησαυροφυλακίου, χρησιμοποίησε τὴν κατ' ἀποκοπὴν, μετὰ ἀπὸ πλειστηριασμὸ, ἐκμίσθωση τῶν φάρων τῶν σουλτανικῶν ἡσίων.

9. (Σ.τ.Ε.) ἀκτσέ (akçe): ἄσπρο, τουρκικὸ νόμισμα (1 γρόσι = 120 ἀκτσέ).
10. (Σ.τ.Ε.) κερβανσερά (καρβαβανσαρά): μεγάλο δημόσιο κτίριο ποὺ χρησιμοποιεῖται γιὰ κατάλυμα ἀνθρώπων καὶ ζώων τοῦ καρβαβανίου. Τέτοια ὑπῆρχαν στοὺς κύριους σταθμοὺς μεγάλων συγκοινωνιακῶν ἀσχημάτων.
11. J. Emmanuel, *Histoire des Israélites de Salonique*, τόμ. 1, Παρίσι 1936, σελ. 20.
12. Ö. L. Barkan, *Οἱ νομικὲς καὶ οἰκονομικὲς βάσεις τῆς γεωργίας στὸ ὀθωμανικὸ κράτος κατὰ τὸν 15ο-16ο αἰῶνα*, σελ. 28, 96, 330 (στὰ τουρκικά).
13. (Σ.τ.Ε.) σπαχλίκι (σπαϊλίκι): μικρότερης ἢ μεγαλύτερης ἐκτασῆς γαίης (τιμάρια) ποὺ ἐκχωροῦσε ὁ σουλτάνος στοὺς σπαχλῆδες (τακτικὸ πλικό). Οἱ σπαχλῆδες ἐκτέλεσαν ἀντιπροσώπους, τοὺς συμπασηδες, οἱ ὅποιοι καὶ ἔδιναν τοὺς ἡοροεισπράκτορες.

και γραμματα γνωριζω και γραμματα γνωμι

«Τὸ κόκκινο ἄστρο πάνω ἀπ' τὴν Κίνα.

Ἡ ἐποποιία τῆς Κινεζικῆς Ἐπανάστασης»

τοῦ Edgar Snow

Μετάφραση: Πέτρος Κρητικός. Ἐκδόσεις 70-Πλανήτης/Προμηθεάς, 2 τόμοι, Ἀθήνα 1975/76, σσ. 619 (288 + 331) + φωτογρ. ὕλικὸ

Ὁ ἀμερικανὸς δημοσιογράφος Ἔντγκαρ Σνόου (1906-1971) πρωτοπῆγε στὶς περιοχὲς τῶν Κινέζων «Λευκῶν» τὸ 1929 σὰν ἀνταποκριτὴς ἀμερικανικῶν καὶ ἀγγλικῶν ἐφημερίδων. Μὲ τὸν καιρὸ ἐξελίχθηκε σὲ εἰδικὸ γιὰ τὴν Κίνα, τὶς Ἰνδίες, τὴν ΕΣΣΔ, καὶ ἔγραψε ἀρκετὰ βιβλία γιὰ τὶς χώρες αὐτές.

Τὸ *Κόκκινο Ἄστρο* γράφτηκε τὸ 1936 σὲ συνθήκες πὸν καθόρισαν ὡς ἓναν βαθμὸ τὸν ἀντίκτυπο πὸν εἶχε ἀλλὰ καὶ τὴ δομὴ του: Ἡ τριπλὴ συμμαχία: Κουόμι-τανγκ (τὸ Ἐθνικιστικὸ Κόμμα τοῦ Σούν Γιατ Σέν) - Κ.Κ. Κίνας - Σοβιετικῆς Ἐνωσης, πὸν εἶχε συναφθεῖ τὸ 1923 μὲ στόχο τὴν «ἀστικοδημοκρατικὴ» ἐπανάσταση — ἢ ὅποια θὰ μπορούσε, ἔλεγαν οἱ κομμουνιστές, νὰ μετατραπῆ σὲ σοσιαλιστικὴ — καὶ τὴν ἀνατροπὴ τοῦ μιλιταριστικοῦ καθεστώτος τοῦ Πεκίνου, δὲν ὑπῆρχε πιά τὸ 1927, δύο χρόνια μετὰ ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Σούν Γιατ Σέν. Τὴ θέση τῆς

εἶχε πάρει ἓνας αἱματηρὸς ἐμφύλιος μεταξὺ τῶν κομμουνιστῶν καὶ τοῦ καθεστώτος τοῦ Νανκίν, πὸν εἶχε στὴν κορυφὴν τὸν Τσιάνγκ Κάι Σὲκ καὶ πίσω του τὸ συνασπισμὸ ὄλων τῶν ντόπιων καὶ μὴ ἀντιδραστικῶν δυνάμεων.

Τὸ 1936, λοιπόν, οἱ «Κόκκινοι» βρίσκονται ἤδη στὸν ἕνατο χρόνο εἰδησεογραφικοῦ ἀποκλεισμοῦ, πὸν συνοδεύεται ἀπὸ ἔντεχνα καλλιεργούμενες φήμες γιὰ «ληστείες», «ὄργια» ἢ καὶ γιὰ τὸ «θάνατο» κομμουνιστῶν ἡγετῶν (ὁ Μάο εἶχε περιπέσει σ' ἓναν τέτοιο δημοσιογραφικὸ θάνατο ὅταν τὸν συνάντησε ὁ Σνόου). Αὐτὸ ἦταν τὸ κλίμα τὴν ἐποχὴ πὸν ὁ συγγραφέας ἔπαιρνε τὴν μεγάλὴ ἀπόφαση νὰ περάσει κρυφὰ στὶς κινεζικὲς σοβιετικὲς περιοχὲς μὲ σκοπὸ νὰ τὶς περιγράψει.

Βέβαια αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἡ ἱστοριογραφία ἔχει γενικὰ περιορισμένη ἐμβέλεια: ὅταν κάποιος, ἀόριστα φιλικὸς πρὸς αὐτὰ πὸν περιγράφει ἀλλὰ ἀμέτοχος καὶ ἀνεξοικείωτος μὲ ἔννοιες ἀναγκαῖες γιὰ νὰ ἐξηγήσει ὅ, τι βλέπει (ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ τι νὰ δεῖ), ἔρχεται σὲ ἐπαῆ μὲ καταστάσεις τόσο πολὺπλοκες καὶ πρωτόγνωρες, μπορεῖ εὐκολὰ νὰ φτάσει νὰ συντάσσει καταλόγους ἐχθροπραξιῶν, νὰ παραθέτει μεμονωμένες πληροφορίες ἢ νὰ συρράφει λεπτομέρειες — προσφορὰ ὅπωςδήποτε σημαντικὴ, ἀπὸ τὴν ὁποία ὅμως διαφεύγουν καθοριστικὲς κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς συνιστώσες, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴν μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ ἡ συνθετότητα τῶν διεργασιῶν πὸν ὁ μελετητὴς θέλει νὰ καταγράψει. (Στὴ χειρότερη περίπτωση καταλήγει σὲ ὑμνολογία ἢ ἀπορροφάται ἀπὸ τὴν ἀστυνομικὴ πλοκὴ τῶν δολοπλοκιῶν — πράγματα γνωστὰ ἄλλωστε ἀπὸ τὴ σχετικὴ μὲ τὸ δικὸ μας κίνημα φιλολογία.)

Στὴν προκειμένη περίπτωση, βέβαια, ὅποιαδήποτε ἀντικειμενικὴ ἀνταπόκριση ἀπὸ τὶς κινεζικὲς σοβιετικὲς περιοχὲς τοῦ 1936 θὰ ἦταν εὐπρόσδεκτη. Ὁ Σνόου ὅμως ὄχι μόνον εἶναι ἐμπειρὸς δημοσιογράφος, ἐξοικειωμένος μὲ τὰ τῆς Κίνας καὶ γνώστης τῆς γλώσσας τῆς, ἀλλὰ διαθέτει καὶ ἀνεπτυγμένο πολιτικὸ αἰσθητήριο. Ξέρει τι ψάχνει, προσλαμβάνει καὶ ἀποδίδει μὲ ὀξυδέρκεια, καί, ὅταν ἐπεκτείνεται σὲ σφαίρες ἔξω ἀπὸ τὴν ἀρμοδιότητά του

(πὸν ἄλλωστε φανερὰ ἐπιδιώκει), ἀφήνει νὰ μιλοῦν οἱ εἰδήμονες, δηλαδὴ οἱ κομμουνιστὲς ἡγέτες. Χάρη στὴ δεκτικότητά του ἐξελίσσεται καὶ ὁ ἴδιος: ξεκινᾷ ἀνυποψίαστος φίλος (θαυμάζει τὴν προσήλωση τῶν κομμουνιστῶν στὶς ἀρχές τους, ἀφοῦ ὁ Μάο «θὰ μπορούσε νὰ εἶχε κερδίσει πλοῦτη καὶ ὑψηλὰ ἀξιώματα προδίδοντας τοὺς Κόκκινους στὸ Κουόμιτανγκ»!), περνᾷ μὴ φάση ἔντονου προβληματισμοῦ («ἤμουν ἀμπεροδεμένος γιὰ τὸ τι σήμαιναν σὲ τελευταία ἀνάλυση ὄλα τούτα»), γιὰ νὰ φτάσει, σὲ τέσσερις μῆνες, στὴν ὠριμότερη ἐνότητα τοῦ βιβλίου του («Κόκκινοι Ὁρίζοντες»). Ἐκεῖ, ἐκτιμώντας συνολικὰ τὴν ἐσωτερικὴ καὶ διεθνή κατάσταση σὲ συνάρτηση μὲ τὴν πολιτικὴ τῶν κομμουνιστῶν, καταλήγει στὴ βεβαιότητα ὅτι ἡ Κινεζικὴ Ἐπανάσταση θὰ ἐπικρατήσῃ. Ἦταν αὐτὴ ἡ βεβαιότητα, ὅπως πηγάζει κὶ ἀπ' ὄλο τὸ βιβλίο, πὸν —ἀποκαρδιώνοντας ἐχθροὺς καὶ ἐμψυχώνοντας τοὺς ταλαιπωρημένους φίλους— ἔδειξε ἀπὸ ὅτι ἡ Ὀκτωβριανὴ Ἐπανάσταση δὲν ἔμελλε νὰ μείνει μεμονωμένο ἐπιπέδο, παραξενιὰ τῆς ἰστορίας. Γι' αὐτὸ καὶ τὸ βιβλίο βγήκε ἀμέσως ἀπ' τὸν ἐκδοτικὸ μηχανισμό τοῦ βρετανικοῦ ΚΚ, μεταφράστηκε σὲ πολλὲς γλώσσες καὶ ἀγκυλιόστηκε ἀπὸ τοὺς Κινέζους κομμουνιστὲς πὸν τὸ τύπωσαν καὶ σὲ παρτιζάνικες ἀκόμη περιοχὲς (δὲν κρύβεται ἡ ἀντιστοιχία μὲ τὶς *Δέκα μέρες πὸν συγκλόνισαν τὸν κόσμον* τοῦ Τζῶν Ρήντ). Αὐτὰ συνιστοῦν ἤδη τὴν μεγάλη ἀξία τοῦ βιβλίου τοῦ Σνόου.

Ὁ Σνόου εἶχε ἀναμφισβήτητη συνείδηση τῆς σημασίας τοῦ σπάνιου ὕλικου του (καὶ ἄρα τοῦ ἐπείγοντος τῆς ἐκδόσεως), πράγμα πὸν ἐπήρθε σὲ φαίνεται καὶ τὴν τελικὴ ἐμφάνιση τοῦ κειμένου: Ἀκολουθεῖ τὴ χρονολογικὴ σειρὰ τοῦ ταξιδιοῦ του (Ἰούνιος-Ὀκτώβριος 1936) καὶ δίνει χύμα ἀλλὰ μὲ ἀφοπλιστικὴ ἀμεσότητα γεγονότα σύγχρονα, παλαιότερα, ἐκτιμήσεις γιὰ τὸ μέλλον, διηγήσεις, περιγραφές, βιογραφίες, συνεντεύξεις — καὶ ὄλα μὲ τὴν σειρὰ πὸν τὰ ἀκουσε ἢ τὰ εἶδε. Μπορεῖ ἔτσι νὰ μὴν ἐξετάζονται σὲ χωριστὰ κεφάλαια τὰ βασικὰ θέματα πὸν τὸν ἀπασχόλησαν, διαπερνοῦν ὅμως ὁλόκληρο τὸ βιβλίο.

Δὲν μπορούμε φυσικὰ νὰ περάσουμε σὲ ἀναλυτικὴ παρουσίαση τῶν θεμάτων αὐτῶν. Ἀναφέρουμε ἀπλῶς ὅτι στὶς 500 καὶ πάνω σελίδες ὁ ἀναγνώστης θὰ βρεῖ συνεντεύξεις μὲ ἀνώτερα κομματικὰ καὶ σοβιετικὰ στελέχη· ἀναφορὲς στὴν κινεζικὴ σοβιετικὴ οἰκονομία, στὴν προσπάθεια ἀνάπτυξης τῆς παραγωγῆς, στὸν ἄθλο του

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γνω

χειροκίνητου βιομηχανικού κέντρου, στη συμμετοχή του στρατού στην αγροτική παραγωγική διαδικασία, στην οργάνωση του Κόκκινου Στρατού· αναλύσεις για τη στρατηγική του παρτιζάνικου πολέμου, περιγραφές των σοβιέτ και των άλλων «πολιτικο-οικονομικο-πολιτιστικών» οργανώσεων, παρουσίαση κρίσιμων προβλημάτων (αναλφαβητισμός, προλήψεις, μειονότητες, θρησκευματα) αλλά και άτακτιση των μεταβολών στο νομικό έποικοδόμημα, περιγραφές από επισκέψεις στο Πανεπιστήμιο του Κόκκινου Στρατού, εντυπώσεις από θεατρικές παραστάσεις, από συγκεντρώσεις, από συνομιλίες. (Σ' αυτή του τη διήγηση ο Σνόου διατηρεί σχεδόν πάντα μια απόσταση—άντιμετωπίζει μάλιστα με άγνη ειρωνεία την άνοιχτη προπαγάνδα και τις «άποστηθισμένες» απαντήσεις των μικρών παιδιών—, καμιά φορά όμως παρασύρεται κι αυτός, για να απολογηθεί άμύχλα άμέσως μετά για τον «προσηλυτισμό».)

Και μετά είναι βέβαια οι συνεντεύξεις με τον Μάο που μεταφράζονται δυο και τρεις φορές απ' την μια γλώσσα στην άλλη για να εξασφαλιστεί ή πιστή απόδοση (που φυσικά ενδιέφερε κυρίως τον Μάο). 'Ο κομμουνιστής ηγέτης μιλά για τη ζωή του αλλά και για την εξέλιξη της αγροτικής επανάστασης, για το εθνικό πρόβλημα και τον αντιγιαπωνέζικο πόλεμο· για την μακρόχρονη έσωκομματική πάλη που οδήγησε τρεις φορές στη διαγραφή του από την Κ.Ε. και τις συγκρούσεις με τον Λι Λι Σάν και τους 28 «μπολσεβίκους», για τους άπεσταλμένους της Κομιντέρν και το ρόλο τους, για το ξεκίνημα του Κόκκινου Στρατού και του πρώτου σοβιέτ («εκτός γραμμής» αρχικά)· τέλος, για τις τέσσερις εκστρατείες που εξάπλωσε ο Τσιάνγκ Κάι Σέκ εναντίον των «κόκκινων» περιοχών, και για την πέμπτη που οδήγησε στην υποχώρηση της Μεγάλης Πορείας. Το βιβλίο του Σνόου πρόσφερε στο κοινό την πρώτη περιγραφή αυτού του ξενιτεμού ενός ολόκληρου κόσμου που διάνυσε συνολικά 6000 μίλια, έδωσε καθημερινά μάχες, διάσχισε ποτάμια και βαλτότοπους, διάβηκε όροσειρές, και έφτασε αποδεκατισμένος αλλά με ήθικο άκμαίο στα βορειοδυτικά της Κίνας. 'Η Μεγάλη Πορεία, που κράτησε έναν χρόνο, θά ακολουθηθεί από τη νέα γραμμή που περιγράφεται αναλυτικά στο βιβλίο: προτάσεις στο Κουόμιντανγκ για τη λήξη του εμφυλίου και διεξαγωγή ολοκληρωτικού πολέμου εναντίον της 'Ιαπωνίας από το ένιαίο αντιγιαπωνέζικο μέτωπο και την κυβέρνηση 'Εθνικής 'Αμύνης, με ταυ-

τόχρονη έγγηση των λαϊκών δικαιωμάτων.

Στο τελευταίο του, εξαιρετικά ενδιαφέρον κεφάλαιο ο Σνόου αναφέρεται στις πιο πρόσφατες εξελίξεις και στο πώς πραγματικά συνάπτεται ή συμμαχία, μιá συμμαχία όμως ιδιαίτερα αντιφατική και συνεπώς εξαιρετικά εύθραυστη· στο πώς, παρά τις παραχωρήσεις, «το Κομμουνιστικό Κόμμα διατηρεί την ήγηση πάνω στα προβλήματα των σοβιετικών περιοχών και του Κόκκινου Στρατού κι ακόμα διατηρεί την ανεξαρτησία του και την ελευθερία κριτικής στις σχέσεις του με το Κουόμιντανγκ. Σ' αυτά τα σημεία δεν μπορούν να γίνουν παραχωρήσεις... Το Κ.Κ. διατηρεί το δικό του πρόγραμμα και την δική του πολιτική», όπως λέει ο Μάο (σελ. 503)· και στο πώς, αφού το ζήτημα του μελλοντικού καθεστώτος δεν μπορούσε να λυθεί, ή σύγκρουση διεξάγεται σφοδρή στους κόλπους της ίδιας της συμμαχίας. 'Ηδη, όπως λέει ο Σνόου στον επίλογο του 1944, συμμαχία ουσιαστικά δεν ύφίσταται από το 1939, και πέντε χρόνια αργότερα αρχίζει ο δεύτερος εμφύλιος.

Πρέπει οπωσδήποτε να εξάρουμε δύο σημεία που προκύπτουν με σαφή τρόπο από το βιβλίο και παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Το πρώτο είναι ή τόσο σημαντική για την εποχή κατάργηση κάθε μύθου περί «ρουβλιών της Μόσχας», περί στρατού-«οργανέτου του Στάλιν» κ.λπ. 'Ο Σνόου καταθέτει ατράνταχτα στοιχεία για το πώς οι Κινέζοι κομμουνιστές χρόνια ολόκληρα αγωνίστηκαν υπεράνθρωπα στηριγμένοι στις δυνάμεις τους, όντας άποκομμένοι (και με φυσικό άκομη άποκλεισμό) από τη Σοβιετική 'Ενωση. Χαρακτηριστικό είναι ότι τις αποφάσεις του 7ου συνεδρίου της Διεθνούς τις έμαθαν μετά από έναν χρόνο και ότι έκαναν τρία χρόνια να πιάσουν στα χέρια τους το θεωρητικό της όργανο, την 'Ιμπρεκόρ. 'Όσο για την ενίσχυση που έφτανε από την ΕΣΣΔ τον καιρό της πρώτης συμμαχίας (πριν από το 1927), αυτή την ιδιοποιήθηκε σχεδόν στο σύνολό της ο Τσιάνγκ Κάι Σέκ.

Το δεύτερο σημείο είναι ο βαθύς διεθνισμός των Κινέζων κομμουνιστών, σε εποχή μάλιστα τέτοιας όξυνσης του εθνικού ζητήματος, που παρόμοιές της δεν δυσκολεύτηκαν να παρασύρουν (και άκομη παρασέρνουν) τόσα κομμουνιστικά κόμματα στη δίνη του εθνικισμού. 'Η μεγάλη έργονία τους για τα γεγονότα του 'Ισπα-

νικού 'Εμφυλίου και την τύχη του Λαϊκού Μετώπου της Γαλλίας, και, το σπουδαιότερο, οι συνεχείς και επίμονες αναφορές στο «δημοκρατικό φρόνημα του γιαπωνέζικου στρατού», ή πίστη στους συμμάχους «γιαπωνέζους πρόλετάριους» και ή «βεβαιότητα της γιαπωνέζικης επανάστασης» με την εξέλιξη του πολέμου άρκοουν για να στηρίξουν τα λεγόμενα του Σνόου (όπως άλλωστε και οι θέσεις τους για την αυτοδιάθεση των μωαμεθανικών και θιβητιανών λαών και των λαών της Κορέας, της Φορμόζας και της 'Εξ. Μογγολίας).

'Όσον αφορά, τέλος, τις σχέσεις του ΚΚΚ με το ΚΚΣΕ και τη Διεθνή, ο Σνόου, παρ' όλη την επιφυλακτικότητά του, έχει άρχισει να διαμορφώνει τη γνώμη πώς τα κρατικά συμφέροντα της ΕΣΣΔ δεν συμπλέουν πάντα με τα συμφέροντα της κινεζικής επανάστασης και συχνά κάνει υπαινιγμούς προς αυτή την κατεύθυνση. 'Η άρκετά διάφανη προσπάθειά του να εκμαιεύσει ανάλογες απαντήσεις από τον Μάο δεν τελεσφορεί, και στην «καλύτερη» περίπτωση αποκομίζει μισόλογα ή σφοδρές προσωπικές επιθέσεις εναντίον των άπεσταλμένων της Διεθνούς (Μποροντίν, Μ.Ν. Ρόν και Μπράουν) για χειρισμούς που άποδειχθηκαν ολέθριοι.

Λεπτομέρειες για το ζήτημα αυτό περιλαμβάνονται στις αρχικά άδημοσίευτες συνεντεύξεις του με τον Μάο και στις σημειώσεις που κατοπινά πρόσθεσε ο συγγραφέας στο βιβλίο. Με την ευκαιρία σημειώνουμε ότι οι συνεντεύξεις αυτές πρωτοεμφανίστηκαν άρκετά χρόνια αργότερα, και τις βρίσκει κανείς μαζί με τις σημειώσεις, χρονολογικό πίνακα, βιογραφίες και μιá ενδιαφέρουσα βιβλιογραφία στην άγγλική έκδοση του 1972. 'Η ελληνική μετάφραση—μάλλον πρόχειρη και όχι πάντα άκριβής— έγινε από την άμερικανική έκδοση του 1938 και περιλαμβάνει έτσι μόνο τις βιογραφίες (που φτάνουν ως τα χρόνια μας) και ένα συμπλήρωμα για την περίοδο 1937-45.

Μιλήσαμε για την ιστορική άξια του βιβλίου. Το Κόκκινο 'Άστρο δεν σταματά όμως εκεί. Μπορεί ο Σνόου να μη δείχνει να ενδιαφέρεται συγκεκριμένα για την ταξική σύσταση, ως πούμε, και τη δομή του ΚΚ, για την άστική τάξη, εθνική και μη, για την έργατική τάξη, την κατάσταση της, την οργάνωσή της και την ιδεολογία της, για την ύπαρξη άλλων τάξεων, τις σοσιαλιστικές σχέσεις παραγωγής και τη διαπλοκή των τρόπων παραγωγής στις σοβιετικές και

Και γραμμιατά γνωρίζω και γραμμιατά γνωρ

μή περιοχές, ή για μιὰ πιό ολοκληρωμένη διερεύνηση του αγροτικού προβλήματος και του ιμπεριαλιστικού παράγοντα. Ἐπαντήσεις ὅμως ἢ στοιχεῖα ἀπαντήσεων στὰ περισσότερα ἐρωτήματα βρίσκονται διάσπαρτες σ' ὁλόκληρο τὸ βιβλίο. Ὁ συγγραφέας πετυχαίνει λοιπὸν νὰ μᾶς δώσει ἓνα κομμάτι τῆς ἱστορίας τῆς Κίνας μέσα ἀπὸ τὰ βιώματα τῶν πρωταγωνιστῶν τῆς, μᾶς ἐξοικειώνει μὲ τὶς βασικὲς ἐπιλογὲς τοῦ Κόμματος, σηματοδοτεῖ τὴ δυναμικὴ τῆς ταξικῆς συγκρούσεως, καὶ μᾶς ἐφοδιάζει μὲ πληθὺς πληροφορίες. Ὅλα αὐτὰ κάνουν τὸ βιβλίο χρήσιμο καὶ στὸν σημερινὸ μελετητὴ

τῆς ἐποχῆς. Αὐτὸ ἰσχύει ἀκόμη περισσότερο γιὰ τὰ ἰσχνὰ ἑλληνικὰ βιβλιογραφικὰ δεδομένα (ἔχω ὑπόψη μου μόνο τὸ βιβλίο τῆς E. Collotti Pischel, *Ἱστορία τῆς Κινέζικης Ἐπανάστασης*, Ἐξάντας, Ἀθήνα 1975, καὶ τὸ βιβλίο *Ἡ Μεγάλὴ Πορεία*, ἐπιμ. Π. Ἐλατινός, ἔκδ. Μαρούσας, χ.χ.ἔ.). Καλὸς σύμβουλος πάντως γιὰ ξενόγλωσση βιβλιογραφία γιὰ τὰ χρόνια 1921-37 εἶναι ὁ σχετικὸς πίνακας στὴν ἀγγλικὴ ἔκδοση τοῦ 1972 (*Red star over China*, Pelican Books).

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΡΡΑΣ

κατεστημένη δομῆ, τὴν ἐκτίμησή του πρὸς τὴν τόλμη, τὴν πρωτοβουλία, τὴν πίστη του στὴν ἀνάγκη συγκρότησης προσωπικῆς ἀποψῆς.

Τὰ 10 κείμενα τῆς πρώτης ἐνότητας (περίοδος 1956-1965) εἶναι κατὰ κύριο λόγο ὁμιλίες τοῦ Μάο σὲ διασκεψεῖς, συνεισφορές κ.δ. κομματικῶν ἢ κρατικῶν ὀργανῶν, μὲ ἐξαίρεση δύο συνεντεύξεις (σὲ Χιλιανούς δημοσιογράφους καὶ σὲ Ἰάπωνες σοσιαλιστὲς ἐκπροσώπους) καὶ μιὰ συνομιλία μὲ τὸν Ἄντρέ Μαζρώ (1965). Κεντρικὸ ζήτημα, στὸ ὁποῖο ἐπανερχεται συχνὰ ὁ Μάο, οἱ σχέσεις Κίνας - ΕΣΣΔ: ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ ἐκτίμηση, μετὰ ἀπὸ τὸ 20ὸ Συνέδριο τοῦ ΚΚΣΕ, ποὺ συνοψίζεται στὴ θέση «παρὰ τὰ προβλήματα, ἀπαραίτητὴ ἡ σύνδεση μὲ τὴν ΕΣΣΔ», στὴν κριτικὴ τοῦ σοβιετικοῦ προτύπου, ὡς τὴν ἀνοιχτὴ δήλωση ὅτι «ἡ ΕΣΣΔ ἔχει πάρει τὸν δρόμο τῆς παλινδρόθωσης τοῦ καπιταλισμοῦ». Θίγοντας διεξοδικότερα ὀρισμένα διεθνή προβλήματα τῆς περιόδου (Ταϊβάν, Μέση Ἀνατολή - Λίβανος, Λατινικὴ Ἀμερική, καί, στὸ σοσιαλιστικὸ στρατόπεδο, Οὐγγαρία, Ρουμανία, Γιουγκοσλαβία), ὁ Μάο ἀναλύει τὶς βασικὲς πτυχὲς τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τῆς Κίνας: ὁ ρόλος τῶν ἀνὰ τὸν κόσμο ἐστιῶν ἔντασης στὴν ὑπόθεση τῆς ἐπανάστασης, «ὅπου ὑπάρχει πύον καλύτερα νὰ βγεῖ», ἡ Κίνα δὲν ἐπιτίθεται ἀλλὰ «ὑποστηρίζει τὸν πόλεμο κάθε λαοῦ ἐνάντια στὸν ἱμπεριαλισμὸ» κ.λπ.

Τὰ 20 κείμενα ποὺ ἀκολουθοῦν γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ πολιτικὴ (περίοδος 1955-1972) εἶναι κυρίως ἀποσπάσματα ἀπὸ ὁμιλίες τοῦ Μάο σὲ κομματικὰ ὄργανα, ἀπὸ ἄρθρα καὶ μπροσοῦρες, μαζί μὲ μιὰ ἐπιστολὴ στὴ γυναίκα του καὶ μιὰ ἐκτεταμένη συζήτηση μὲ ἡγέτες τῶν Κόκινων Φρουρῶν κατὰ τὸ τέλος τῆς Πολιτιστικῆς Ἐπανάστασης. Καθὼς σὲ κάθε κείμενο (ποὺ συμπίπτει μὲ τὶς κρίσιμες στιγμὲς κάποιας ἐκστρατείας) ὁ Μάο συνοψίζει τὶς προηγούμενες ἐμπειρίες, ἀσκεῖ κριτικὴ καὶ χαράζει τὴ νέα πορεία, τὸ σύνολο ἀπεικονίζει τὴν ἰδιότυπη πορεία τῆς Κίνας πρὸς τὸ σοσιαλισμὸ, μέσα ἀπὸ ἀλλεπάλληλες μαζικὲς ἐκστρατείες καὶ κινήματα (ἄγνωστα ἄλλωστε τὰ περισσότερα), μὲ κορυφωμα τὸ «Μεγάλον Ἄλμα Μπροστὰ» (1958-1960) καὶ τὴ Μεγάλὴ Πολιτιστικὴ Ἐπανάσταση (1966-1969). Ἀκόμη: τὸ συνεταιριστικὸ κίνημα, ἡ ἐκστρατεία τῶν «Ἐκατὸ Λουλουδιῶν», τὸ κίνημα τῶν κοινοβίων, τῆς μελέτης τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, τῆς σοσιαλιστικῆς διαπαιδαγώγησης κ.ἄ.

Ἀπὸ τὸ λόγο τοῦ Μάο καὶ τὴ στάση του στὶς διαφοροτικὲς συγκυρίες, ἀναδεικνύον-

«Ἄγνωστα Κείμενα»

(Λόγοι, συζητήσεις, συνεντεύξεις, ἐπιστολές)

τοῦ Μάο τσέ Τουνγκ

Μετάφραση: Ἀγγέλα Βερνοκάκη-Ἀρτέμη, Νέα Σύνορα, Ἀθήνα 1976, σσ. 352.

Τὰ 43 «ἄγνωστα κείμενα» τοῦ Μάο Τσέ Τουνγκ εἶναι ἀποσπάσματα ἀπὸ ἀπομαγνητοφωνημένες ὁμιλίες, συζητήσεις, συνεντεύξεις, ἄρθρα καὶ ἐπιστολές ποὺ, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ πρόλογος τοῦ ἐκδότη, τὰ περισσότερα κυκλοφόρησαν «ἀπὸ τοὺς ἀκτιβιστὲς τῆς Μεγάλῆς Πολιτιστικῆς

Ἐπανάστασης καὶ τῶν κατοπινῶν ἰδεολογικῶν ἐκστρατειῶν». Ἡ μετάφραση ἔγινε ἀπὸ τὰ ἀγγλικά, ἀλλὰ στὴν ἀντίστοιχη συλλογὴ τῶν ἐκδόσεων Pelican ποὺ ἔχει κάνει ὁ κινεζολόγος Stuart Schram περιλαμβάνονται δύο ἀκόμη κείμενα, ποὺ δὲν ὑπάρχουν στὴν ἑλληνικὴ ἔκδοση, καὶ ὅπωςδήποτε περισσότερες ὑποσημειώσεις. Ὅσον ἀφορᾷ τὶς ὑποσημειώσεις, ποὺ συνοδεύουν τὰ κείμενα στὴν ἑλληνικὴ ἔκδοση, μολονότι πολυάριθμες, δὲν εἶναι ἐπαρκεῖς γιὰ κάποιον ποὺ δὲν ἔχει ἐξοικειωθεῖ μὲ τὴ σύγχρονη ἱστορία τῆς Κίνας, τὶς ἐσωκομματικὲς διαμάχες, τὸ ρόλο συγκεκριμένων ἀτόμων (οἱ ὑποσημειώσεις μᾶς πληροφοροῦν μονάχα γιὰ τὶς θέσεις ποὺ κατεῖχαν), τὸ χαρακτηριστὴ τῶν ἀλλεπάλληλων ἐκστρατειῶν καὶ κινήματων κ.λπ.

Τὰ κείμενα εἶναι ὅλα τῆς περιόδου 1950-1972 καὶ ἔχουν κατανεμηθεῖ σὲ 4 ἐνότητες: 1. γιὰ τὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ, 2. γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ πολιτικὴ, 3. γιὰ τὰ κοινωνικὰ προβλήματα, 4. γιὰ τὴν προσωπικότητα.

Οἱ δύο πρώτες ἐνότητες ἀποτελοῦν καὶ τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τοῦ βιβλίου. Τὰ ὀλιγάριθμα κείμενα τῆς τρίτης ἀναφέρονται σὲ ἐπιμέρους προβλήματα οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς πολιτικῆς (ἢ συμμετοχὴ τοῦ λαϊκοαπελευθερωτικοῦ στρατοῦ στὴν παραγωγή - 1949, ἡ κινεζικὴ ἱατρικὴ, ὁ ἔλεγχος τῶν γεννήσεων, τὰ ἰδεογράμματα), ἐνῶ ἡ τέταρτὴ ἐνότητα ἀποτελεῖ οὐσιαστικὰ «παραινέσεις πρὸς νέους», μιὰ καὶ τὸ κύριο βῆμα τῆς τὸ δίνουν δύο συζητήσεις τοῦ Μάο —μὲ τὴν ἀνιψιά του καὶ τὸν ἀνιψιὸ τοῦ Ἀρχηγοῦ τοῦ Κόμματος Μάο Γυὰν Χοῖν—, κείμενα ἰδιαίτερα δηρικὰ, ποὺ ἀκτινοβολοῦν τὴν ἀνεξάντλητὴ κριτικὴ διάθεση τοῦ Μάο ἀπέναντι σὲ κάθε

Και γραμματα γνωρίζω και γραμματα γνῶρ

ται όρισμένες σταθερές, που ένέπνευσαν την πολυτάραχη 20ετή σχεδόν αυτή πορεία:

ή πάλι των τάξεων συνεχίζεται και μετά από την επανάσταση,

ή διαρκής κινητοποίηση των μαζών για τη λύση των αντιθέσεων,

άνοιχτή κριτική και αυτοκριτική, διδασκόμαστε από τὰ λάθη,

διαπαιδαγώγηση όσων ξεφεύγουν από τον επαναστατικό δρόμο,

ή πολιτική και ιδεολογική δουλειά στην πρώτη γραμμή.

άντιγραφειοκρατική μέθοδος δουλειάς, όχι τυφλή αντίγραφή του σοβιετικού προτύπου.

Το μεγαλύτερο και ίσως πιο σημαδιακό κείμενο, ή συζήτηση με τους Κόκκινους Φρουρούς τον Ιούλιο του 1968, όταν ό Μάο είχε ήδη καλέσει τους εργάτες και τὸ στρατό νὰ επέμβουν στη συνεχιζόμενη δια-

μάχη στὰ πανεπιστήμια, μολοντί απαιτεί πραγματική αποκραυπογράφηση λόγω της σωφείας των όνομάτων, φραξιών και κινήματων που αναφέρονται, αποτελεί πραγματικά πολύτιμο ντοκουμέντο για τὸν τρόπο παρέμβασης του Μάο στις κρίσιμες στιγμές. Τέλος, επανειλημμένα ό Μάο αναφέρεται στο πρόβλημα του ρόλου της προσωπικότητας και της προσωπολατρίας, άποσαφηνίζοντας —πολλές φορές άποστομωτικά— μερικές πτυχές του «κινεζικού δρόμου».

Η ελληνική μετάφραση, παρ' όλες τις άτέλειές της διατήρησε τη ζωντάνια του προφορικού λόγου, που αποτελεί όπωσδήποτε μεγάλο χάρισμα των «κειμένων». Τὰ κείμενα συνοδεύονται από σύντομο χρονολογικό πίνακα των εσωτερικών εξελίξεων της Κίνας, για την περίοδο 1949-1972.

X.A.

και εκδόσεις Χρόνος, 1975, σσ. 550.

Τρεις μεγάλες διαμάχες στο φιλοσοφικό μέτωπο στην Κίνα (1949-1964), Ξενόγλωσσες εκδόσεις του Κρατικού Έκδοτικού Όργανισμού της Λαϊκής Δημοκρατίας της Κίνας, μτφρ. από την άγγλική Βασ. Καμπίτσης, Άθήνα 1975, σσ. 93.

Τὸ νέο Σύνταγμα της Λαϊκής Κίνας και ντοκουμέντα της 4ης Λαϊκής Έθνοσυνέλευσης, μτφρ. από επιτροπή με βάση τὸ *Rekin Information*, άρ. 4, Λαϊκές Έκδόσεις, Άθήνα 1975, σσ. 66.

Γιάο Βέν Γιουάν, *Για την κοινωνική βάση της άντικομματικής κλίμακας του Λίν Πιάο*, μτφρ. Πάρι Γαβαλά. Ιστορικές Έκδόσεις/Κινέζικα Ντοκουμέντα, Άθήνα 1975, σσ. 29.

Τσανγκ Τσουέν Κιάο, *Για την ολοκληρωτική διχτατορία πάνω στην άστική τάξη*, μτφρ. Π.Γ. Ιστορικές Έκδόσεις/Κινέζικα Ντοκουμέντα, Άθήνα 1975, σσ. 27.

Σειρά «Πώς νὰ γνωρίσουμε καλύτερα την Κίνα», Έκδόσεις Γ. Φέξη, Άθήνα 1962-65.

BIBLIA ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΙΝΑ

(έπιλογή)

Π. Έλατινός (σύνθεση-έπιμέλεια), *Η Μεγάλη Πορεία. Η έποποιία του Κινεζικού Λαού*, Μαρσάς, χ.χ.έ., σσ. 319 + φωτογρ.

Edgar Snow, *Τὸ κόκκινο άστρο πάνω άπ' την Κίνα. Η έποποιία της Κινεζικής Έπανάστασης*, 2 τόμοι, μτφρ. Π. Κορητικός. Έκδόσεις 70-Πλανήτης/Πρωιθέας, Άθήνα 1975/76, σσ. 619 (288+331) + φωτογρ.

Enrica Pischel Collotti, *Ιστορία της Κινεζικής Έπανάστασης*, μτφρ. Ε. Σωτηροπούλου. Έξάντας, Άθήνα 1975, σσ. 414.

Σάολ Μπεττελέμ. «Κίνα και ΕΣΣΔ: Δυό πρότυπα εκβιομηχάνισης», στο *Μελέτες και άρθρα*, Στοχαστής, Άθήνα 1974, σσ. 25.

Σάολ Μπεττελέμ, *Πολιτιστική Έπανάσταση και βιομηχανική οργάνωση στην Κίνα*, μτφρ. Στ. Δημητρίου. Γη, Άθήνα 1975, σσ. 175.

Σάολ Μπεττελέμ - Ζ. Σαριέρ - Ε. Μαρσιζιό. *Η οικόδομηση του σοσιαλισμού στην Κίνα*, μτφρ. Μπ. Γεωργούλας. Στοχαστής, Άθήνα 1976, σσ. 255.

Γ. Χίντον, *Πολιτιστική Έπανάσταση στην Κίνα. Ένας σταθμός στην ιστορία*, μτφρ. Κάτια Λεμπέση. Κύτταρο, Άθήνα 1975, σσ. 133.

Μ. Καζάνιν, *Η Κίνα στη δεκαετία του '20*, μτφρ. Δ. Κωστελένος. Πλανήτης, χ.χ.έ., σσ. 322.

Ε. Α. Γουίλνραϊτ - Μπ. ΜακΦάρλεϊν, *Ό κινεζικός δρόμος για τὸ σοσιαλισμό*, μτφρ. Α. Χατζιδάκης. Κύτταρο, Άθήνα 1975, σσ. 285 + φωτογρ.

Catherine Quiminal, *Η έξωτερική πολιτική της Κίνας*, μτφρ. Θ. Παραδέλη. Γη, Άθήνα 1976, σσ. 284.

Τὸ 10ο Συνέδριο του Κομμουνιστικού Κόμματος Κίνας, σειρά Νά ύπηρετούμε τὸ λαό, χ.χ.έ., σσ. 64.

Κλωντ Μπρογιέλ, *Η γυναίκα στην Κίνα. Τὸ μισό τ' ουρανού*, μτφρ. Έλένη Παπαρόδου. Κύτταρο, Άθήνα 1975, σσ. 245 + φωτογρ.

Ροζέ Γκαρωντύ, *Τὸ κινεζικό πρόβλημα*, μτφρ. Άπ. Σπήλιος. Βέγας, χ.χ.έ., σσ. 272.

Jan Myrdal, *Ένα κινεζικό χωριό στην Πολιτιστική Έπανάσταση*, μτφρ. Γ. Γαλανόπουλος. Έξάντας, Άθήνα 1976, σσ. 128.

Άκαδημία ΕΣΣΔ, *Κριτική των θεωρητικών άρχων του Μαρξισμού*, μτφρ. Δ. Παγιώτας. Πλανήτης, χ.χ.έ., σσ. 345.

Συζητήσεις στο διεθνές κομμουνιστικό κίνημα. Έπίσημα κείμενα των Κομμουνιστικών Κομμάτων, Έκδόσεις Διάλογος, 1963,

ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΜΑΟ ΤΣΕ ΤΟΥΝΓΚ

Άπαντα (Έκλογή), 4 τόμοι (1. Κείμενα 1926-37, μτφρ. Ν. Σουλβάνου, σσ. 366, 2. Κείμενα 1937-38, μτφρ. Ν. Σουλβάνου, σσ. 237, 3. Κείμενα 1938-41, μτφρ. Σ.Δ.Ρ., σσ. 263, 4. Κείμενα 1941-45, μτφρ. Α. Κωνστανταρόπουλου, σσ. 413), έκδ. Μόρφωση, Άθήνα 1956/1960.

Έκλογή έργων, τόμος 1, μτφρ. Κ. Γεωργίου - Ρ. Οικονόμου. Ιστορικές Έκδόσεις, Άθήνα 1967, σσ. 362.

Τέσσερα Φιλοσοφικά δοκίμια (Για την πρακτική, Για την αντίθεση, Για τη σωστή λύση των αντιθέσεων στους κόλπους του λαού, Από που προέχονται οι σωστές ιδέες), μτφρ. Σ. Μ. Σιδεράς. Καρανάσης, Άθήνα, χ.χ.έ. (1966'), σσ. 168. (Στις Ιστορικές Έκδόσεις: *Για την πράξη, Για τις αντιθέσεις, Για την όρθη λύση των αντιθέσεων ανάμεσα στο λαό, σε χωριστές μπροσοϋφες*.)

Άποσπάσματα από τὰ έργα του Προέδρου Μάο Τσέ Τούνγκ, Ξενόγλωσσες εκδόσεις, Πεκίνο 1972, σσ. 316.

Η σκέψη του Προέδρου Μάο Τσέ Τούνγκ, όπλο άκατανίκητο, μτφρ. Έλλη Άλεξίου. Καρανάσης, Άθήνα 1972, σσ. 111.

Για την οικόδομηση του σοσιαλισμού. Κριτική στον Στάλιν και την ΕΣΣΔ, μτφρ. Έλλη Λεπτουροϋ. Έκδόσεις του Λαού, Άθήνα 1975, σσ. 197.

και γραμματα γνωριζω γραμματα γνωρ

Το Κόκκινο Βιβλίο, Έκδ. Μ. Γεροντή, Αθήνα, χ.χ.ε., σσ. 227.

Η Νέα Δημοκρατία, Έκδ. Γερ. Αναγνωστίδη, Αθήνα, χ.χ.ε., σσ. 175. (Το ίδιο βιβλίο και στις Ιστορικές Έκδόσεις.)

Ο ρόλος του Κομμουνιστικού Κόμματος της Κίνας στον εθνικό πόλεμο, και Η ανεξαρτησία και η αυτονομία στους κόλπους του ένιαίου μέτωπου, μτφρ. από επιτροπή. Λαϊκές Έκδόσεις, 1975, σσ. 39. (Στις Ιστορικές Έκδόσεις, σε χωριστές προσοφές: Η Κινέζικη Επανάσταση και το Κ.Κ. Κίνας, μτφρ. Ρόζα Οικονόμου, 1975, και Το πρόβλημα της ανεξαρτησίας και της αυτονομίας στο ένιαιο μέτωπο.)

Για ένα σωστό στυλ δουλειάς μέσα στο Κόμμα, και Έναντια στο στερεότυπο στυλ μέσα στο Κόμμα, μτφρ. από επιτροπή. Λαϊκές Έκδόσεις, 1975, σσ. 58. (Στις Ιστορικές Έκδόσεις: Να βελτιώσουμε το στυλ δουλειάς του κόμματος.)

Για τον δημοκρατικό συγκεντρωτισμό, μτφρ. από επιτροπή. Λαϊκές Έκδόσεις, Αθήνα 1974, σσ. 32.

Μια σπιθαμή μπορεί να ανάψει φωτιά σε όλο τον κόσμο, μτφρ. Γιάν. Χοτζέας. Ιστορικές Έκδόσεις, Αθήνα 1975, σσ. 31.

Να βελτιώσουμε τον τρόπο της μελέτης μας, μτφρ. Γ. Χοτζέας. Ιστορικές Έκδόσεις, Αθήνα 1965, σσ. 23.

Ο ιμπεριαλισμός και όλοι οι αντιδραστικοί είναι χάρτινες τίγρεις, μτφρ. Γ. Χοτζέας. Ιστορικές Έκδόσεις, Αθήνα 1975, σσ. 47.

Ανάλυση των τάξεων της κινέζικης κοινωνίας, μτφρ. Γ. Χοτζέας. Ιστορικές Έκδόσεις, Αθήνα 1975, σσ. 23.

Μερικά ζητήματα σχετικά με τις μέθοδες καθοδήγησης, μτφρ. Γ. Χοτζέας. Ιστορικές Έκδόσεις, Αθήνα 1965, σσ. 15.

Χ.Α. - Γ.Κ.

σύγχρονος κινηματογράφος '76

ΕΙΔΙΚΟ ΔΙΠΛΟ ΤΕΥΧΟΣ 9-10

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΦΑΝΤΑΣΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟ

- Ιστορική και κριτική ανάλυση των πτυχών του φανταστικού
- Τέρατα, Βαμπίρ, Βρυκόλακες στον κινηματογράφο
- Μελέτη για την ταινία Κίνγκ Κόνγκ
- Ειδική παρουσίαση του ΤΕΡΕΝΣ ΦΙΣΕΡ κι αποσπάσματα από το σενάριο της ταινίας του Δράκουλας ο βρυκόλακας των Κερπαθίων
- και μιὰ προσέγγιση των «υποπροϊόντων» ταινίες καταστροφής με άφορμή Τα Σαγόνια του Καρχαρία, κ.α.

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΓΑΛΛΟ ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΙΣΤΗ ΖΑΝ ΡΟΥΣ

- Παρουσίαση, γενική θεώρηση του έργου του, φιλομορφία
- Αποσπάσματα από το σενάριο και κριτική της ταινίας Το κυνήγι του λιονταριού με τόξο

ΙΝΓΚΜΑΡ ΜΠΕΡΓΚΜΑΝ: ανάλυση του έργου του και μελέτη των ταινιών: Μαγεμένος Αύλος - Σκηνές από ένα γάμο

ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΕΝΟΣ ΑΛΛΟΥ ΒΙΣΚΟΝΤΙ: κείμενο-αφιέρωμα στη θεματική του Βισκόντι

ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΡΕΛΑ: το φαινόμενο της τρέλας κι η αντιμετώπισή του σε μερικές πρόσφατες ταινίες

ΒΛΕΜΜΑ/ΜΕΤΑΜΦΙΕΣΗ/ΚΙΝΗΣΗ: όψεις του κλασικού αμερικάνικου κινηματογράφου

ΚΑΝΝΕΣ 1976: αναλυτικά κείμενα για τις ταινίες του φεστιβάλ

ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΤΑΙΝΙΩΝ: ("Εγκλημα Αγάπης, Θεέ μου πόσο χαμηλά έπεσα. Νάσβιλ, Ιστορία της Αντελ-Ούγκω, Ανήθικες Ιστορίες, Επάγγελμα Ρεπόρτερ)

Ειδήσεις και σχόλια για τις νέες ελληνικές ταινίες

200 σελίδες

100 δραχμές

Κυκλοφορεί

Στα περίπτερα και τα βιβλιοπωλεία